

2
BXV///

**Centrul de Studii de Istorie și
Arheologie**

VILAIETUL TIMIȘOAREI

*(450 de ani de întemeiere a pașalâcului)
1552-2002*

Editura Mirton

Timișoara
2002

UNIVERSITATEA DE VEST TIMIȘOARA
CENTRUL DE STUDII DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

VILAIETUL TIMIȘOAREI

(450 de ani de întemeiere a pașalâcului)

1552-2002

Timișoara
2002

**Lucrare publicată
cu ajutorul financiar al Primăriei din Timișoara**

Redactor responsabil:
Prof. dr. **DOINA BENEĂ**

Secretar de redacție:
Prep. **Ștefănescu Atalia**

Tehnoredactare computerizată:
Stud. **Titiana Kovacs**

Prelucrare grafică a imaginilor:
Asist. **Dorel Miclă**

UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA
FACULTATEA DE LITERE, FILOSOFIE ȘI ISTORIE
CENTRUL DE STUDII DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
Bd. Vasile Pârvan, nr. 2-4; RO – 1900 Timișoara
BHAUT

ISSN 1453-7419

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	5
PETRU IAMBOR, <i>Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pašalâc (1552)</i>	7
IOAN AUREL POP, <i>Judecăți după "dreptul Țării Românești" în Banat în jurul anului 1500</i>	27
DUMITRU ȚEICU, <i>Monastères orthodoxes médiévaux de Banat</i>	35
IOAN HAȚEGAN, <i>Beilerbei de Timișoara. Contribuții la cronologia beilerbeilor timișoreni</i>	45
ALEXANDRU RĂDULESCU, <i>Istorie și demografie în Banatul otoman (1552-1716) – realități și ipoteze</i>	53
NICOLAE SĂCARĂ, FLORIN BAN, <i>Considerații administrativ-fiscale cu privire la perioada ocupației otomane în Banat</i>	93
TIBERIU CIOBANU, <i>Lupta bătășenilor împotriva dominației otomane în vremea lui Mihai Viteazul</i>	117
DUMITRU TOMONI, <i>Cetatea Făgetului în timpul stăpânirii otomane</i>	129
IOAN HAȚEGAN, MARLEN NEGRESCU, <i>Timișoara în anul 1663, după descrierea lui Henrik Ottendorf</i>	141
DANIELA TĂNASE, <i>Cronica expoziției „Banatul otoman. (1552-1716) Pagini de istorie.</i>	155
IOAN HAȚEGAN, <i>Glosar de termeni</i>	163

Cuvânt înainte

În vara anului 1552, în Timișoara se instaura stăpânirea otomană. Timp de aproape două veacuri o altă organizare politică, militară, economică și chiar religioasă se va suprapune peste cea tradițională cunoscută anterior. Pașalâcul de Timișoara a avut o importanță deosebită în relațiile între centrul și sud-estul Europei, mai ales în organizarea campaniilor militare otomane îndreptate spre vestul continentului.

Istoria celor două veacuri de stăpânire otomană este încă departe de a fi cunoscută în profunzime. Mereu documentele cunoscute prezintă valențe noi de interpretare, aducând unele elemente inedite.

Lipsa specialiștilor în Istoria Imperiului Otoman este cunoscută, tocmai din cauza necunoașterii limbii documentelor.

Volumul de față, înmănunchează un număr redus poate, de studii referitoare la perioada 1552-1716. El practic dovedește în bună măsură cele afirmate mai sus. Dar, fiecare lucrare în parte inclusă în volum, aduce informații documentare valoroase. Astfel, încât credem că prezenta lucrare reprezintă doar primul volum al *Istoriei pașalâcului de Timișoara* și că în viitor activitatea științifică a Centrului de Studii și Arheologie Timișoara se va orienta spre organizarea unor manifestări științifice care publicate apoi, să formeze o primă bază documentară (respectiv documente, izvoare literare etc.).

Acest volum nu ar fi putut apare dacă nu beneficia de înțelegerea conducerii Primăriei din Timișoara, care a finanțat tipărirea. Ne exprimăm recunoștința și gratitudinea pentru acest act de cultură.

Membrii Centrului de Studii de Istorie și Arheologie Timișoara, foștii studenți, prin tipărirea primului volum de Istorie Medievală a Banatului (BHAUT, V) adresează un gând de recunoștință pentru cursurile elevate de istorie medie universală ale Profesorului Petru Iambor, pentru prea puțin timp cadru didactic la facultatea noastră.

Prof. univ. dr. Doina Benea

CUCERIREA BANATULUI DE CĂTRE TURCI ȘI TRANSFORMAREA LUI ÎN PAȘALÂC (1552)

Petru Iambor

Marcarea a 450 de ani de la ocuparea Banatului de către forțele otomane și transformarea lui în pașalâc (vilaiet) nu a fost un episod întâmplător și izolat, rupt din contextul evenimentelor politico-militare petrecute în Europa Centrală în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Actul în sine este strâns legat de situația din regatul Ungariei, aflat în vădit declin începând cu debutul veacului, care s-a accentuat în urma nefericitei înfrângeri de la Mohács din 1526 și s-a agravat în timpul nesfârșitelor lupte pentru tronul acestei țări, rămas vacant, antrenând cele două mari puteri concurente și rivale, Turcia și Austria.

Ca o finalitate a acestor complicate evenimente a avut loc desprinderea Transilvaniei din regatul Ungariei și formarea, nu fără eforturi, a principatului autonom, precum și pierderea unor teritorii aferente în favoarea turcilor, cum a fost Banatul. Procesul de constituire a principatului autonom sub suzeranitatea Porții este cunoscut în general și, în acest sens, se remarcă mai noua sinteză a Cristinei Feneșan¹, o amplă și pertinentă analiză, care pune în circulație material documentar bogat și inedit din arhivele austriece și turcești. Cu toate acestea, considerăm că nu este inutilă o foarte scurtă incursiune în problematica istorică a Ungariei și Transilvaniei, de care este indisolubil legată transformarea Banatului în pașalâc turcesc în urma cuceririi din anul 1552.

După înfrângerea de la Mohács (29 august 1526), regatul ungar nu mai constituia practic un element de rezistență în fața înaintării otomane. Oastea sultanului, lăsată slobodă, s-a dat, conform obiceiului, la prădarea țării. La 11 septembrie Soliman Magnificul a intrat în Buda, de unde fugise regina văduvă Maria, însoțită de curtea sa și de o bună parte a populației. Multe obiecte de artă, precum și o mare parte a vestitei biblioteci *Corvina* au fost transportate pe Dunăre și Marea Neagră la Istanbul. În capitala Ungariei a fost lăsată o gardă turcească ocrotind pe partizanii lui Ioan Zápolya, voievodul Transilvaniei. Preferința sultanului pentru acesta nu se explică numai prin neparticiparea sa la bătălia de la

¹ Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, 347 pag.

Mohács (el stând cu cei 25.000 de oameni în expectativă la Szeged), ci mai ales pentru unele considerații politice de viitor: Zápolya se afla în fruntea partidei antihabsburgice și asigura fidelitatea față de Poartă².

Țara s-a împărțit în două tabere rivale, grupate în jurul celor doi candidați care își disputau tronul Ungariei. Pretențiile lor la coroană se întemeiau pe legăturile cu dinastia Jagellonilor, stinsă în Ungaria și Boemia odată cu moartea fără urmași a tânărului rege Ludovic al II-lea pe câmpul de luptă de la Mohács. Ferdinand de Austria, fratele împăratului romano-german Carol Quintul, era de două ori cumnat cu defunctul rege: sora sa Maria era soția lui Ludovic al II-lea, iar soția sa Ana era sora pomenitului rege ungaro-boem. Voievodul Transilvaniei Ioan Zápolya, unul dintre cei mai importanți magnați din țară, învingătorul lui Doja și protejatul sultanului, candida la tron și în virtutea legăturilor sale cu dinastia Jagellonilor și a sprijinului din partea regelui polon Sigismund I. Era fiul comitelui Ștefan Zápolya de Zips (Špis, Szépes) și al Hedwigăi de Teschen, soră cu Barbara, prima soție a regelui polon Sigismund I. În cele din urmă, însuși Zápolya s-a căsătorit, în 1539, cu Isabella, fiica numitului rege polon și a celei de a doua soții a acestuia, Bona Sforza de Milano, devenind astfel ginerele fostului său cumnat. Isabella era vară primară cu arhiducesa Ana, soția lui Ferdinand de Austria.

Partizanii lui Zápolya erau mai numeroși în partea de răsărit a țării și în Transilvania. La 14 octombrie 1526 el a fost proclamat rege în tabăra de la Tokaj, iar la 10 noiembrie a fost încoronat la Alba Regală. Lui Ferdinand, susținut de fratele său, împăratul Carol al V-lea, i s-au alăturat croații, slovenii și frunțașii regatului grupați în partida antiotomană. El a fost ales rege al Ungariei la Bratislava la 25 noiembrie, iar la 24 februarie 1527 a fost încoronat la Praga și rege al Boemiei.

Câmpul de luptă avea să decidă care dintre cei doi "regi" vor domni efectiv. Ostilitățile au început la 19 aprilie 1527 și Zápolya, bazându-se pe sprijinul nobilimii, a pierdut bătălie după bătălie în fața mercenarilor căliți în lupte din tabăra ferdinandistă. La 23 august 1527 Ferdinand a intrat în Buda, iar după câteva succese împotriva lui Zápolya, la 18 septembrie a ocupat Alba Regală. În bătălia decisivă de la Tokaj, partizanii lui Zápolya au fost zdrobiți; acesta, refugiindu-se în Transilvania, se vede părăsit de nobili și este nevoit să plece în Polonia, după ajutor, la regele Sigismund. La 3 noiembrie 1527, în prezența majorității frunțașilor regatului, Ferdinand s-a încoronat la Buda ca rege al Ungariei. Zápolya a trimis la Poartă o solie în frunte cu abilul diplomat Ieronim Laski, palatinul de Sieradz, care a fost primit în audiență de către sultan și, la 28 februarie 1528, s-a semnat un tratat prin care Soliman

² A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 1978, p. 173-174.

Magnificul declara că Ungaria este “dreptul sabiei sale” și o acorda lui Ioan Zápolya, “robul credincios”, cu condiția ca acesta să accepte protectoratul otoman și să lupte împotriva austrieilor³. Solii trimiși de către Ferdinand la Poartă au fost arestați, iar la 28 iunie 1528 turcii au declarat război lui Ferdinand. După unele ciocniri între forțele celor doi pretendenți desfășurate în Transilvania, la 10 mai 1529 a pornit marea campanie, cu 200.000 de oameni, condusă de însuși sultanul Soliman, împotriva lui Ferdinand (“războiul sfânt al Vienei”) la care au fost antrenați și domnii români în Transilvania. Oastea moldovenească trimisă de către Petru Rareș i-a înfrânt pe confederați în iunie 1529 la Feldioara, contribuind astfel, alături de fideliul lui Zápolya, la ocuparea principalelor fortificații și orașe⁴. În acest timp, armata otomană înainta spre centrul Ungariei. La 18 august, pe câmpul de la Mohács, au sosit 6000 de călăreți, în frunte cu Zápolya, pe care sultanul l-a primit în cortul său cu mare ceremonie, împreună cu marii demnitari care îl însoțeau (arhiepiscopul Francisc de Frangepan, episcopul Statileus, juristul Werbőczy). Acesta constituie actul de acceptare a suzeranității otomane de către Zápolya.

În urma asediului din 3-4 septembrie, trupele austriece s-au predat și Zápolya a fost instalat în palatul regal⁵. De aici turcii s-au îndreptat asupra Vienei, pe care au început să o asedieze la 27 septembrie, într-un sezon ploios. Ferdinand a părăsit capitala, care a fost apărată cu îndârjire de către contele Halm. Vremea rea și sezonul înaintat pentru operațiuni militare, precum și rezistența vienezilor l-au determinat pe sultan să ridice asediul, târând în robie peste 60.000 de oameni, prinși în raidurile întreprinse de turci până în Boemia și Moravia. La Buda, sultanul a lăsat un corp de ieniceri pentru paza regelui Ioan Zápolya și un consilier regal, în persoana aventurierului venețian Aloisio Gritti, prietenul marelui vizir Ibrahim⁶.

Eșecul turcilor în fața Vienei a întărit din nou tabăra imperială. Ferdinand a încheiat un tratat de alianță cu Francisc I, regele Franței, după ce mai devreme împăratul Carol Quintul a ratificat tratatul de la Cambrai care încheia ostilitățile cu Franța, renunțând la pretențiile din Italia, în

³ *Erdély története*, I, Budapeșt, 1987, p. 409-413.

⁴ A. Bunea, *Stăpânii Țării Oltului*, București, 1910, p. 35-37; Majláth Béla, *Maylád István*, Budapeșt, 1889, p. 12-14.

⁵ Cronicarul turc Ğelalzade motivează preferința sultanului pentru Zápolya: “Scopul său era ca după luarea Budei să ocupe crăia Ungariei, deoarece craiul Ioan era o jucărie în țara ungurească (*Madjaristan*). Acesta dacă vedea că dușmanul trimitea oști în vreun colț sau altul al țării sale, atunci el, fugind ca șoarecele de pisică, căuta o gaură în care să se ascundă” (*Cronici turcești privind Țările Române*, ed. M. Guboglu și M. Mehmet, I, București, 1966, p. 249.

⁶ A. Decei, *op. cit.*, p. 176-177.

schimbul posesiunilor burgunde. De acum înainte, până în 1535, situația lui Zápolya era critică, supușii săi părăsindu-l pe rând în favoarea lui Ferdinand, în timp ce dezordinile și abuzurile adânceau criza internă a provinciei.

Războiul turco-austriac a continuat pe teritoriul Ungariei și Austriei în cursul anului 1532. La 22 iunie 1533 s-a ajuns la încheierea primului tratat de pace între Poartă și Austria. În timpul tratatelor purtate de marele vizir Ibrahim pașa și delegații austrieci, a fost separată problema Austriei de cea a Germaniei: în tratat nu era cuprins Carol Quintul, al cărui titlu nu era recunoscut de către turci. Ferdinand se declara vasal Porții, renunțând la moștenirea Ungariei, păstrând din această țară doar o fâșie din nord-vest, pe care de altfel o stăpânea efectiv, pentru care urma să plătească anual un haraci de 30.000 de galbeni⁷. Succesul era evident pentru turci. Iluzia unui imperiu european al lui Carol Quintul era spulberată prin acceptarea "protecției turcești" de către Francisc I al Franței mai înainte și de către Ferdinand al Austriei, acum.

Dar tratatele încheiate atât între principalii protagoniști cât și între forțele locale nu erau sortite respectului și duratei. La un moment dat toate forțele politice din Transilvania, precum și domnii români, au încercat alcătuirea unui front comun sub oblăduirea lui Ferdinand, îndreptat împotriva turcilor. Dar toate promisiunile imperialilor s-au dovedit deșarte.

Între timp, în Ungaria Superioară a reizbucnit conflictul între cei doi regi. Zápolya a încheiat prin agenții săi o alianță cu Franța, susținătoarea politicii otomane în Europa Centrală, ceea ce a dus la întreruperea tratatelor de la Oradea dintre părțile beligerante. Oastea lui Zápolya, comandată de către călugărul Martinuzzi, noul favorit al principelui, un intrigant notoriu, abil politic, dar lipsit de talent militar, a suferit înfrângeri substanțiale. Intervenția lui Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, și a turcilor a pricinuit imperialilor serioase pierderi în Slovacia la sfârșitul anului 1537 și la începutul celui următor⁸. Se impunea, după mai bine de zece ani de lupte – deși pretențiile politice nu s-au diminuat în nici un fel – încheierea unei păci. După șase luni de tratative s-a încheiat *pacea de la Oradea*, la 24 februarie 1538⁹, rămasă deocamdată secretă pentru Poartă. Zápolya urma să stăpânească partea din Ungaria ocupată de către trupele sale, împreună cu Transilvania, care, în cazul morții sale fără urmași, treceau în stăpânirea Habsburgului. Dar proiectul său de căsătorie era potrivit și bine ales. Sigismund I, regele

⁷ *Ibidem*, p. 179.

⁸ Majláth B., *op. cit.*, p. 40, 59-61; *Erdély története*, I, p. 417-418.

⁹ Károlyi A., în *Századok*, 12, 1878, p. 27-32; Majláth B., *op. cit.*, p. 40, 59-61; A. Decei, *op. cit.*, p. 191.

Poloniei, pe a cărei fiică Isabella a cerut-o, condiționa căsătoria cu recunoașterea viitorului ginere ca rege al Ungariei din partea lui Ferdinand de Austria și a împăratului Carol Quintul. Matrimoniul s-a încheiat la 2 martie 1539.

Ioan Zápolya era neliniștit din pricina turcilor care aflaseră între timp de prevederile tratatului de la Oradea și puteau pătrunde oricând în Transilvania pentru a-l pedepsi, după ce îl scosese din domnie, în septembrie 1538, pe Petru Rareș. Dealtfel, spaima era generală printre forțele creștine. Foarte probabil că Soliman Magnificul a luat în considerare posibilitatea unei ridicări generale, a unui război popular, de care erau conștienți și unii contemporani. Iată ce afirmă umanistul Anton Verancsics, prepozitul capitlului de la Alba Iulia: “Dar s-a temut Soliman ca nu cumva, când ar încerca el să ocupe Transilvania sau Țara Românească, sau Moldova, toate aceste țări să se unească împreună și să apere în parte prin curse, în parte – ceea ce, de asemenea, nu este greu de crezut – prin forță, deoarece sunt foarte bine apărate de munții cei mai abrupti, de pădurile cele mai greu de străbătut, de cele mai mari prăpăstii, de râuri rezezi și de torente primejdioase, cu văi și poteci nespuse de strămte, cu o cavalerie uimitor de numeroasă și o armată țărănească atât de pricepută și atât de dărză în atacarea dușmanului în asemenea locuri grele, încât cine nu ar vedea acest lucru, cu greu ar putea să îl creadă”¹⁰.

Se observă cum crește interesul general pentru situația din această parte a Europei și contemporanii sunt conștienți de importanța strategică, politică și economică a Transilvaniei în contextul luptei pentru deținerea puterii în Ungaria; acest lucru se reflectă în relatările ambasadurilor și călătorilor, în scrierile umaniștilor sau în produsele cartografice din prima jumătate a secolului al XVI-lea¹¹. Refacerea integrității regatului Ungariei era considerată mult mai lesne de îndeplinit dacă această mișcare ar fi fost pornită din Transilvania. Chiar și Martinuzzi, într-o scrisoare adresată împăratului Carol Quintul, arată că “mult mai ușor se poate restitui Transilvania (plecând) din Ungaria”¹².

În anul 1540, Ioan Zápolya, bolnav, s-a văzut din nou părăsit de principalii nobili ardeleni, adversari ai lui Martinuzzi, grupați într-o *ligă*¹³, în frunte cu voievodul Ștefan Mailat, care urmărea în ultimă instanță desprinderea Transilvaniei din regatul Ungariei și proclamarea ei ca

¹⁰ *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. M. Holban, București, 1968, p. 418.

¹¹ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 121-127.

¹² E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II/4, doc. nr. CCCXXXI, p. 533-534.

¹³ I. Lupaș, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, Cluj, 1940, p. 115; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, București, 1980, p. 105-113.

principat autonom sub suzeranitatea Porții, căreia îi va plăti un haraciu de 12.000 galbeni. Aceste intenții au premers împărțirea regatului Ungariei în 1541 de către sultanul Soliman. Pentru a-și realiza planul, Mailat s-a apropiat din nou și de Ferdinand, prin intermediul cumnatului său Toma Nádasdy, promițându-i Habsburgului, în schimbul unui ajutor armat în lupta împotriva lui Zápolya, tot sprijinul în dobândirea tronului Ungariei. Aflând de conspirația lui Mailat, Zápolya a părăsit Buda și a venit în Transilvania, destituindu-i pe voievozii Ștefan Mailat și Emerik Balassa¹⁴. În absența sa, regina Isabella a născut un băiat. La aflarea veștii, în zadar a încercat Zápolya să se reîntoarcă în capitală pentru a-și vedea feciorul; la 22 iulie 1540 s-a stins în brațele lui Martinuzzi, pe care l-a numit tutore al fiului său, alături de Petru Petrovici, comitele de Timiș, cu care se înrudea. Cei doi tutori ai micuțului prinț Ioan Sigismund s-au străduit să-i mențină pe aderenții lui Zápolya și să câștige bunăvoința sultanului pentru cauza acestuia.

Poarta l-a recunoscut pe noul născut Ioan Sigismund *rege al Ungariei*, ceea ce nu convenea lui Ferdinand, acesta văzându-se frustrat de posesia teritoriilor prevăzute în pacea de la Oradea. Inevitabil, au început alte ostilități între cele două tabere. La 20 iunie 1541, sultanul a pornit o nouă expediție care avea să pecetluiască soarta Ungariei. Avangarda condusă de către vizirul Mehmed-pașa și beglerbegul Rumeliei, Hüsrev-pașa, a despresurat Buda asediată de către austrieci. La 26 august 1541 a ajuns în tabăra de lângă Buda sultanul, care i-a poruncit reginei Isabella să-l trimită pe pruncul *Istefan* (cum îl numeau turcii pe micuțul Ioan Sigismund, deoarece așa îi anunțase din greșeală delegația condusă de Ștefan Werbőczy la Poartă). Copilul a fost înfățișat sultanului de către o delegație de magnați din care făcea parte și “fratele” Gheorghe (Martinuzzi), tutorele său¹⁵. În aceeași zi, sultanul a dat ordinul de a fi ocupată capitala prin infiltrarea ienicerilor și a altor soldați turci ca vizitatori (29 august 1541). La 2 septembrie, sultanul și-a făcut intrarea în Buda, unde a luat măsuri hotărâtoare pentru viitorul Ungariei.

Partea centrală a Ungariei a fost anexată la Imperiul otoman și transformată în *vilaiet* (pașalâc), cunoscut cu numele de *Orta Mecaristan*, unde a fost lăsată o garnizoană de 6000 de oameni. Fostul regat a fost împărțit, de fapt, în trei părți¹⁶: centrul și sudul, anexat Imperiului otoman; vestul (inclusiv nordul Croației și Slovenia) și nord-vestul (o parte din

¹⁴ *Monumenta Comititalia Regni Hungariae*, II, Budapeșt, 1875, p. 161-168.

¹⁵ Cu prilejul înfățișării lui Ioan Sigismund Zápolya, sultanul s-a adresat delegației nobililor, motivând intenția de a ocupa Buda: “Craiuul de la Viena Ferdinand nu va îngădui ca voi să stăpâniți Buda, oricând vă poate tulbura. Mai potrivit este să vă dau țara Transilvaniei împreună cu împrejurimile sale, unde să vă duceți și să trăiți” (*Cronici turcești*, p. 249).

¹⁶ A. Decei, *op. cit.*, p. 191-192; *Erdély története*, I, p. 421.

Slovenia, fără Cașovia, care ținea de Transilvania) a fost anexat Austriei (pentru aceste teritorii împărății din Casa de Habsburg se intitulau regi ai Ungariei; Transilvania, împreună cu Banatul (până în 1552), Ucraina subcarpatică și o parte a Slovaciei constituiau *principatul autonom al Transilvaniei*, sub suzeranitatea Porții (până în 1691). Pentru teritoriile stăpânite efectiv în Ungaria, Ferdinand trebuia să plătească un haraciu de 30.000 de galbeni, conform tratatului din 1547 care a încheiat un nou conflict turco-austriac. Austria a devenit astfel un stat tributar Porții, fără a fi vasal.

Soarta spațiilor de la răsărit de Tisa a fost hotărâtă de către Soliman în timpul acestei șederi la Buda. În tratatele secrete încheiate în septembrie 1541 cu Martinuzzi s-au pus bazele principatului autonom al Transilvaniei, deși acest statut a fost acordat mai târziu. Având în vedere faptul că aceste teritorii se aflau într-o zonă mai ferită din calea marilor evenimente legate de succesiunea regatului maghiar, precum și datorită rolului lor în aprovizionarea operațiunilor militare ulterioare, Poarta a desprins Transilvania, Partium și comitatul Timiș de regatul Ungariei și le-a acordat statute de semicucerire, sub formă de *sandjakate*¹⁷. Oficial, printr-un firman scris cu aur și lapislazuli, regatul Ungariei i-a fost atribuit lui Ioan Sigismund, pe care sultanul îl administra până la majoratul principelui, pe care l-a trimis, sub locotenența reginei Isabella în Transilvania, avându-i consilieri pe Martinuzzi și Petru Petrovici. Acestuia din urmă i-a fost încredințată administrarea comitatului Timiș. Micul prinț purta doar formal titlul de *rege al Ungariei*, nefiind de altfel niciodată încoronat.

Între trimișii lui Ferdinand și regina Isabella s-a ajuns la o înțelegere în 29 octombrie 1541 la Gilău, prin care regina primea vechiul domeniu *Špis* (*Zips*, *Szépes*) al familiei Zápolya din Ungaria Superioară stăpânită de austrieci și un ajutor anual de 12.000 galbeni, fiind obligată să îi predea lui Ferdinand câteva cetăți din Ungaria și Transilvania, precum și ceea ce era esențial – coroana regală a Ungariei¹⁸.

În anii următori, ostilitățile între turci și austrieci au continuat, sultanul anexând *vilaietului de Buda* alte cetăți, orașe și teritorii ungurești (Strigoniu, Alba Regală, Siklos etc.), ajungându-se până la urmă la pacea mai sus amintită din 1547, semnată, pe lângă Austria, și de către Franța, Sfântul Scaun, Veneția și Carol Quintul, acesta din urmă doar în calitate

¹⁷ Cristina Feneșan, *Începutul dominației otomane asupra Banatului la 1541*, în *Revista Arhivelor*, 49, 1, 1987, p. 43-45.

¹⁸ R. Goos, *Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1526-1690)*, Viena, p. 95, 97-98.

sa de rege al Spaniei¹⁹. Asigurat de această pace în Europa Centrală, sultanul Soliman a pornit într-o nouă campanie militară împotriva Iranului, între 1548-1550. Austriecii, profitând de absența sultanului și a trupelor sale din Europa, au rupt pacea cu Poarta și, în virtutea înțelegerii secrete dintre solii lui Ferdinand și Martinuzzi din 8 septembrie 1547, Transilvania urma să fie predată Habsburgului²⁰. Regina Isabella s-a adresat Porții, cerând înlocuirea lui Martinuzzi cu Petru Petrovici, care în noua sa calitate de guvernator, a intrat în Transilvania cu trupe, fiind secondat de pașa de Buda și de oștile domnilor români Mircea Ciobanul și Iliăș Rareș. Martinuzzi a reușit să-i câștige de partea sa pe secui și să-i respingă pe aliați, mai ales că regina, nehotărâtă, a cerut în noiembrie 1550 pașei Kasim, beglerbegul de Buda, să își retragă trupele care intraseră pe valea Mureșului. Manevrelor lui Martinuzzi de a încheia tratativele cu imperialii au determinat Poarta să insiste în cedarea cetății Becej de pe Tisa și mărirea haraciului la 40-50.000 ducăți²¹. Noile cereri de ajutor ale Isabellei împotriva lui Martinuzzi, în aprilie 1551, nu au putut răsturna situația. Tratativele de cedare a Transilvaniei către imperiali au fost perfectate și trupe alcătuite din vreo 7000 de mercenari (cei mai mulți spanioli) sub comanda generalului Giovanni Battista Castaldo au intrat în țară în 4 iunie 1551²². Martinuzzi a trecut de partea ocupanților și a convins-o pe regină și pe fiul ei să cedeze Transilvania, Banatul și Partium lui Ferdinand în schimbul ducatelor *Oppeln* și *Ratibor* din Silezia austriacă și a unui venit anual de 25.000 florini (în realitate, Isabella a fost răsplătită cu încă 100.000 florini). “Fratele” Gheorghe a fost răsplătit, devenind arhiepiscop de Strigoni, primind pălăria de cardinal precum și funcția de primat și guvernator al Ungariei²³.

După plecarea Isabellei și a lui Ioan Sigismund, Transilvania a rămas în stăpânirea lui Castaldo și a lui Toma Nádasdy în calitate lor de comisari imperiali. Nemulțumirile s-au manifestat din plin în toate părțile societății din cauza abuzurilor de tot felul, încălcării rânduielilor statornicite și promovării în funcțiile înalte a unor elemente străine.

Aflând despre cele întâmplate în Transilvania (intrarea trupelor austriece, predarea coroanei regale maghiare lui Ferdinand de către regina Isabella, neplata haraciului și, mai ales, trădarea lui Martinuzzi) sultanul s-

¹⁹ A. Decei, *op. cit.*, p. 193.

²⁰ Szilágyi S., *Erdélyi országyülési emlékek*, I, Budapest, 1875, p. 250-251; A. Veress, *Izabella királyné*, Budapest, 1901, p. 292-293.

²¹ *Ibidem*, p. 312.

²² Kropp L., în *Hadtörténelmi Közlemények*, 1895-1896, p. 8-9.

²³ *Erdély története*, I, p. 431-432.

a înfuriat nespus și a ordonat măsuri represive²⁴. Iată cum rezumă cronicarul Ġelalzade motivele intervenției otomane din 1551: “Omul cel josnic cu numele de *Barata* (“Fratele” Martinuzzi), care, supunându-se înaltei împărății, se bucura, ca tributar, de cinste și era stăpânul vilaietului Transilvaniei și care, prin încredințarea sultanului era banul acelei țări întinse ... s-a înțeles și s-a unit cu craiul Austriei Ferdinand (*Ferandus*) și scoțându-și grumazul din jugul supunerii, n-a mai dat *gizie* și haraci. El a început să bată din toba revoltei în puternica și întărita cetate numită *Becej* (*Bedj*), aflată pe întinderile aceluia vilaiet. El lua proviziile care erau trimise din Imperiul otoman la cetatea Seghedinului și nu lăsa nici pasărea să zboare pe fluviul Tisa ... Din această pricină, ocrotitorul de țări a socotit să facă în așa fel încât acel ghiaur îngâmfat și rătăcit să piară din lume”²⁵. Sultanul a poruncit deîndată beglerbegului Rumeliei, Mehmed Sokollu-pașa (numit *serdar*) să invadeze provinciile ungurești cu trupele otomane din subordinea sa și cu cele din împrejurimi (aproximativ 80.000 de oameni). Trupele s-au adunat la Sofia, unde au venit și cele conduse de Ulama-pașa de Bosnia, Ali-pașa de Srem și altele²⁶. Se puneau astfel la cale operațiunile militare care aveau să se finalizeze cu ocuparea Banatului și transformarea lui în pašalâc.

Nu întâmplător, zona vizată pentru cucerirea otomană era spațiul strategic dintre Dunăre, Tisa și Mureș, din imediata vecinătate a provinciilor otomane, acesta constituind un avanpost spre nord pentru eventualele noi cuceriri și pentru un control mai eficient asupra Transilvaniei. Miza cea mare era – pe lângă celelalte fortificații – cucerirea Timișoarei, cea mai puternică cetate din acest spațiu sud-estic al Ungariei.

Trupele otomane, sub comanda lui Mehmed Sokollu, au pătruns în Belgrad, de unde au trecut podul cel mare de pe râul Sava. În relatarea sa mai târzie, Evlia Celebi arată că, la trecerea Savei, la cetatea Vukovár au sosit în ajutor 2000 de ieniceri, cu tunuri, trimiși de către padișah, precum și o oaste tătarască²⁷. Au trecut Tisa pe la Titel și au împresurat cetatea *Becej*, pe care au ocupat-o după un asediu de șapte zile. S-au îndreptat apoi spre răsărit, ocupând cetatea *Bečkerek* (azi Zrenjanin), ai cărei locuitori au cerut *aman* (îndurare) și au fost cruțați, însă bunurile lor au

²⁴ Szántó I., *A török 1551 őzi hadjarata és a Maros völgye*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, XIX, 1972, p. 74 și urm.

²⁵ *Cronici turcești*, p. 279.

²⁶ *Cronici turcești*, p. 272-279, 413; A. Decei, *op. cit.*, p. 193-194; Fr. Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului* (ed. C. Feneșan), Timișoara, 1984, p. 69.

²⁷ *Călători străini despre Țările Române* (ed. M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru), VI, București, 1976, p. 492.

fost împărțite între cuceritori. În amândouă cetățile au fost instalate gărzii otomane²⁸. În continuare, Mehmed pașa “cel norocos” s-a îndreptat “spre cetatea *Cenad* care era un fel de munte natural și avea zidărie solidă”. La vederea cetelor islamice, arată cronicarul cel mai bine documentat, Mustafa Ğelalzade, “s-a pus capăt sfortărilor și împotrivirii ghiaurilor”, care “au cerut iertare și comandantul cel înalt, la rândul său, dându-le sigiliul de aman, a trecut la stăpânirea acestei fortărețe și la paza ei”²⁹. Au fost atacate cetățile *Felnac* și *Arad*, care s-au predat fără rezistență³⁰. La începutul lunii octombrie 1551 a început asediul asupra cetății *Lipova*.

Pătrunderea armatelor otomane în Banat și succesele lor rapide i-au înspăimântat pe căpitanii generali ai Transilvaniei. Mercenarii lui Castaldo erau insuficienți pentru o confruntare serioasă cu dușmanul. Acesta i-a transmis lui Andrei Bathori, căpitanul Lipovei, să reziste cum poate și, până la sosirea unor ajutoare ardelenе, să-și întărească forțele cu sârbi și români din regiune. Deși Martinuzzi a trimis sabia însângerată prin țară, pentru a anunța pericolul și mobilizarea la oaste, el era bănuț de Castaldo, nu fără temei, de tergiversarea trimiterii de ajutoare în sprijinul Lipovei asediate. Andrei Bathori a plecat la Oradea după ajutoare și i-a încredințat comanda celor 400 de apărători lui Ioan Petheo, care însă, la venirea turcilor, a părăsit orașul, astfel că Mehmed Sokollu a ocupat la 8 octombrie o cetate fără nici un fel de apărare. L-a lăsat aici pe Ulama bey, pașă de Bosnia, cu aproximativ 4000 de călăreți și pedestrași, el plecând cu grosul oastei să asedieze Timișoara³¹. Mustafa Ğelalzade scrie că “Timișoara era o cetate pizmuită de lumea aceasta care se rotește și avea turnuri și ziduri foarte puternice, fiind cu neputință de a fi trecute. De aceea, era greu să se poată pune mâna pe ea. Ea era cea mai însemnată și cea mai puternică dintre cetățile țării Transilvaniei. Uneltele ei de pază sunt desăvârșite, turnurile sunt înalte, iar în ceea ce privește rezistența este proverbială”. Iar în altă parte, același cronicar arată: “Fortărețele, bisericile și turnurile de clopotnițe erau apărate de apele mlăștinoase din jur. Întăriturile sale erau puternic înarmate. În lăcașurile sale de închinăciune se găsesc diferite lucruri artistice, frumos ornate, precum și tot felul de cruci”. Încă înainte de începutul asediului “ghiaurii sârbi” din oraș au trimis pașei “pe jumătate știrea” că, dacă turcii vor ataca Timișoara, ei îi

²⁸ *Cronici turcești*, p. 249, 280, 413.

²⁹ *Cronici turcești*, p. 281.

³⁰ *Cronici turcești*, p. 280.

³¹ *Cronici turcești*, p. 281; Fr. Griselini, *op. cit.*, p. 69-70; Kropf L., *Lippa ostroma 1551*, în *Hadtörténelmi Közlemenyek*, 1897, p. 225 și urm.

vor ajuta dinăuntru. Aflând despre aceste manevre, "ghiaurii austrieci ... i-au șters ca pe niște litere scrise pe ghiaurii sârbi"³².

Asediul Timișoarei a început la 1 noiembrie, după ce Mohamed Sokollu l-a somat pe Stefan Losonczy, comandantul cetății, să se predea. Acesta îi răspunse pașei că Timișoara nu poate fi luată cu scrisori, ci cu tunuri, însă acestea le lipseau turcilor. Atacul s-a concentrat în zona *turnului de apă* ridicat lângă zidul cetății. Dar focul neconținut susținut de către apărătorii din turn i-a împiedicat pe turci să se apropie de ziduri prin săparea de șanțuri, iar dese ieșiri ale celor asediați le provocau mari pierderi. Majoritatea izvoarelor motivează ridicarea asediului la 16 noiembrie datorită condițiilor meteorologice: ploile abundente, care au produs inundații și frigul care anunța o iarnă timpurie. Dar ordinul dat de marele vizir Rustem-pașa pentru ridicarea asediului pare să fi ținut cont în primul rând de unele manevre ale lui Martinuzzi, care a trimis la Poartă haraciul datorat³³. Printr-un firman, lui Mehmed Sokollu i se aduceau la cunoștință următoarele: "Din vilaietul Transilvaniei a sosit haraci și s-a acordat un *ahidname* (act, firman) imperial pentru a fi arătat la nevoie. De aceea, să te mulțumești cu ocuparea cetăților smulse până acum și să te întorci"³⁴. La adăpostul nopții, trupele lui Mehmed Sokollu s-au retras spre Belgrad, fără a-i trimite ajutor lui Ulama-pașa la Lipova. Ștefan Losonczy i-a urmărit pe turci în retragere, pricinuindu-le mari pierderi în ariergarda acestora și a alungat garnizoana din Felnac, care putea amenința Timișoara. În Timișoara, a reparat și întărit fortificațiile.

Între timp, oștile reunite, compuse din mercenari spanioli, valoni, nemți, italieni de sub comanda lui Castaldo și ardelenii (în majoritate secui) de sub comanda lui Martinuzzi, totalizând aproximativ 80.000 de oameni, au sosit în fața Lipovei la 4 noiembrie. Artileria grea a lui Castaldo a lovit cu violență zidurile, provocând mai multe breșe, spaniolii și germanii producând mari pierderi trupelor de ieniceri. O contribuție substanțială prin exemplul personal a avut-o Toma Nádasdy și Sforza Pallavicini, cu italienii de sub comanda sa, care au intrat primii în oraș. Garnizoana turcească a lui Ulama-pașa s-a închis în cetate. Castaldo a ordonat atacarea cetății pentru a nu da răgaz turcilor, iar Pallavicini a deschis focul. Ulama a oferit capitularea promițând, în schimbul posibilității de retragere, cedarea Cenadului. Castaldo, în calitatea sa de învingător, se considera îndreptățit să dicteze condițiile capitulării. Martinuzzi, în schimb, pentru a nu stârni și mai mult furia turcilor, încerca

³² *Cronici turcești*, p. 274, 282, 283.

³³ G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae*, pars II, Bratislava, 1806, p. 282-284; Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. CCCCXVI, p. 650.

³⁴ *Cronici turcești*, p. 284.

să-i satisfacă dorința lui Ulama. Astfel că, din voința cardinalului, s-a încheiat un armistițiu de 20 de zile, în 16 noiembrie, cu condiția ca, la împlinirea lui, cei 300 de turci, câți mai rămăseseră, să părăsească cetatea. El a avut o întrevedere cu pașa, căruia i-a oferit mijloace de transport și furnituri și a poruncit să fie însoțit până la Tisa. Dar, la plecarea din Lipova, turcii au fost atacați de trupe ungurești și, în urma încăierării, au căzut mulți din ambele tabere. Ulama, rănit, abia a ajuns la Belgrad. Acestei trădări îi vor răspunde turcii în anul următor³⁵.

În Lipova eliberată a fost lăsată o garnizoană spaniolă în frunte cu Aldaia, restul armatei plecând spre Transilvania, oprindu-se la Vințu de Jos, unde cardinalul avea un castel. Aici a fost ucis la 17 decembrie, la porunca lui Castaldo, plătind astfel toate trădările de care a dat dovadă acest bărbat care, dintr-un simplu călugăr paulin de origine croată, s-a ridicat la demnitățile de tezarar, episcop, cardinal, guvernator, conducător de oști.

La începutul anului 1552, ocupat cu campania din Iran, sultanul Soliman a ordonat tuturor pașalelor din provinciile ocupate de turci în Ungaria, Croația, Slavonia și Bosnia să atace ținuturile cu care se învecinau. La 22 aprilie, l-a destituit din funcție pe serdarul Mehmed Sokollu pentru greșelile din anul precedent, lăsându-l în demnitatea de beglerbeg al Rumeliei. În locul lui, comanda supremă a armatei a fost acordată celui de-al doilea vizir, Kara Ahmed-pașa, un ostaș valoros, care aducea cu el câteva zeci de mii de ieniceri, cu tunuri, tunari și cuirasați. La Belgrad, s-au unit cu oastea lui Mehmed Sokollu și au plecat spre Timișoara, unde au ajuns la 27 iunie. S-au dat lupte pe teritoriul Ungariei. La 24 februarie Hadim Ali, pașa de Buda, a ocupat Seghedinul, iar la 11 aprilie Vészpremum din Transdanubia³⁶.

Ferdinand era conștient de pericolul turcesc și a trimis trupe în Ungaria. Castaldo, la rândul său, a participat alături de noul voievod al Transilvaniei, Ștefan Bathori, la dieta de la Turda, unde s-au luat hotărâri și măsuri pentru apărarea Transilvaniei în cazul unui atac turcesc conjugat și cu intervenția domnilor români. S-a hotărât întărirea garnizoanelor din Lipova și Timișoara și o mai bună aprovizionare cu alimente și muniții, comitele Ștefan Losonczy fiind îndemnat să apere Timișoara cu toate forțele, dacă turcii o vor ataca, lucru de care nimeni nu se mai îndoia³⁷.

La 27 iunie 1552, oștile turcești și-au întins corturile în împrejurimile Timișoarei. Aveau 36 de tunuri mari (*balimeze*) și mai multe mici, rezerva de pulbere fiind suplimentată ceva mai târziu, în

³⁵ *Cronici turcești*, p. 281-282, 484-485; A. Decei, *op. cit.*, p. 194.

³⁶ Cf. F. Griselini, *op. cit.*, p. 71-72; A. Decei, *op. cit.*, p. 194.

³⁷ C. Feneșan, *Constituirea principatului*, p. 148-150.

timpul asediului, odată cu venirea trupelor beglerbegului Hasan-paşa al Anatoliei. Nu se cunoaşte numărul turcilor; comandantul Timișoarei Ștefan Losonczy, avea 2.300-2.500 de oameni înarmați, din care 400 erau mercenari spanioli și germani aflați sub comanda lui Alfonso Perez. Castaldo a trimis câteva sute de soldați în ajutorul lui Aldaña, comandantul cetății Lipova, care însă nu a intervenit în ajutorul asediaților din Timișoara³⁸. De altfel, cronicarul turc Ibrahim Pecevi citează, în lucrarea sa, cuvintele lui Losonczy către Ferdinand, regele său, în care îi reproșează acestuia dezinteresul și neacordarea de ajutor: “Anul trecut eu mi-am făcut datoria, acum oastea islamică se pregătește să meargă asupra ta... Din partea voastră nu văd nici un fel de ajutor; cei care se închid acolo <în cetate> se închid pentru moarte”³⁹.

Desfășurarea evenimentelor este descrisă cu destul de multe detalii atât de către unii cronicari creștini cât și de către cei musulmani⁴⁰. Luptele au fost înverșunate, turcii fiind favorizați de căldura și uscăciunea verii, care a secat mlaștinile din jurul cetății, permițându-le să se apropie de ziduri. Au construit și un pod peste mlaștini și stufăriș, lung de peste 200 de metri, pentru a se apropia cât mai mult, a plasa tunurile și a construi metereze. Turcii au pus în poziție de bătaie două baterii, fiecare cu câte opt tunuri de calibru mare, care au bătut timp de patru zile una dintre redute cu atâta putere, încât aceasta a trebuit să fie părăsită. Apoi a fost atacată cealaltă redută, cu atâta putere încât spaniolii de sub comanda lui Gaspardo au fost nevoiți să se retragă în galeria acoperită. De aici ei au încercat să repare spărtura pe care dușmanul a făcut-o în zidul atât de puternic bătut de artilerie. Asediații au reușit să iasă în afara cetății și să producă pierderi umane atacatorilor. Pierderile au fost însemnate în ambele tabere⁴¹.

Un moment interesant al înfruntărilor îl găsim la cronicarul Ğelalzade, care povestește că serdarul Mehmed Sokollu a primit sarcina de a aduce poveri de lemne din pădure care au fost “folosite împotriva rebelilor când lupta s-a întezit”. Asediații “s-au străduit să dea foc cu țitei (*neft*) grămezilor de lemne, dar gaziii, la rândul lor, au udat lucrurile care ardeau, aruncând apă ... și au făcut roți (*dolap*) mari pentru a trage apă și au făcut jgheaburi uriașe”⁴². Astfel că “aproape o lună întreg pământul a văzut aceste fapte, zidurile cetății, precum și ale unei părți din încăperi, au

³⁸ A. Decei, *op. cit.*, p. 194.

³⁹ *Cronici turcești*, p. 486.

⁴⁰ *Relatări din Sambuccus (Zsomboki), Istvánfy, Timon, Rewa, Forgach*, la Fr. Griselin, *op. cit.*, p. 73-76; *Cronici turcești*, p. 189, 190, 249-250, 255, 274-288, 295-296, 413-415, 483-487, 538-539.

⁴¹ Cf. F. Griselin, *op. cit.*, p. 74.

⁴² *Cronici turcești*, p. 285.

fost distruse de pietrele aruncate de tunuri și cei din Timișoara și-au dat seama că nu sunt în stare să țină stavilă oceanului de oști”⁴³.

În urma unui iureș turcesc, galeria acoperită a fost pierdută și Losonczy a trebuit să se retragă cu apărătorii în *turul de apă* de deasupra porții celei mari. Asediul acestuia a durat mai mult de 20 de zile, până când turcii l-au minat și l-au aruncat în aer. Asediații s-au refugiat în castel. Dar, numărul lor scăzând proporțional cu moralul și speranța de a primi ajutor din afară și după deliberări în cadrul comandamentului, Losonczy a comunicat inamicului condițiile de predare a castelului și de părăsire a cetății cu oamenii rămași, sub o supraveghere strictă⁴⁴.

În timpul retragerii s-a întâmplat sau a fost provocat un incident care l-a determinat pe Losonczy să riposteze cu ultimele sale forțe fizice. Copleșit de mulțimea turcilor, el a fost rănit mortal și târît în fața lui Ahmed-pașa, care a poruncit să fie decapitat. Capul său, umplut cu pleavă, a fost trimis la Istanbul. Ibrahim Pecevi motivează încălcarea de către turci a condițiilor inițiale ale capitulării: “Motivul stricării capitulării a fost acela că atunci când, în urma capitulării, Ulama-pașa a ieșit din Lipova (958/1551), Törek Ferendj a călcat obligațiile acesteia”⁴⁵.

Cronicarul Mustafa Ğelalzade descrie astfel ultimele lupte și capitularea Timișoarei: într-un puternic iureș pornit din toate părțile, “oștile cele numeroase ca marea” au cucerit cetatea, ucigând peste 500 de creștini. În cele din urmă, asediul turcilor s-a încheiat cu ocuparea suburbiilor (*varos*) cetății, unde s-au dat lupte crâncene. “Oștile dușmane aveau pe cap căști de oțel, pe mâini zale, iar pe piept și pe gât scuturi. La rândul lor, turcii înarmați cu iatagane, topoare, buzdugane și trunchiuri de copaci făceau ca dușmanii să-și găsească moartea în fel și chip. Unele din capetele lor au fost potrivite cu grijă. În această luptă a fost tăiat și capul lui Losangi (Losonczy)”⁴⁶. Același autor dă și o altă variantă: “Atunci, serdarul oștii ototmane a dat *aman* pentru salvarea sufletelor lor și le-a îngăduit să plece cu condiția ca să nu ia nimic din uneltele de luptă și din avuții. Dar, afurisiții, nerespectând cuvântul dat, au luat banii pe care îi aveau și au plecat din cetate cu viclenie, astupând gurile prinșilor musulmani și ascunzându-i în care. Atunci, unul dintre prinșii legați la gură, ajuns la disperare, strigând în gura mare, a înștiințat în clipa morții viclenia ghiaurilor și gaziii ... i-au nimicit într-o clipită pe acei nenorociți și s-au săturat cu avuțiile și cu familiile lor, precum și cu multe prăzi”. Cetatea Timișoara, “dorită de toți musulmanii, intrând în mâinile

⁴³ *Cronici turcești*, p. 539.

⁴⁴ Cf. F. Grisellini, *op. cit.*, p. 74.

⁴⁵ *Cronici turcești*, p. 486.

⁴⁶ *Cronici turcești*, p. 275-276.

luptătorilor credinței și locul acela, împreună cu localitățile din jur, având întinderea unui beilerbeilic, a fost dat lui Kasım-pașa cel nimicitor de dușmani și mai mare decât cei de o seamă cu el”⁴⁷. La aflarea veștii despre căderea Timișoarei, Aldaňa, comandantul Lipovei, de frica turcilor, cu toate protestele spaniolilor din subordine și cu insistențele unor comandanți de detașamente militare locale dispuși să reziste, a distrus tunurile și a aruncat în aer depozitele de praf de pușcă, fugind în Ardeal. Turcii au putut intra nestingheriți în Lipova⁴⁸.

Încercările de intervenție pentru alungarea turcilor au fost zdrobite, așa cum s-a întâmplat cu detașamentul avându-l în frunte pe căpitanul Seghedinului, Toth Mihai, pe al cărui fiu turcii l-au luat prizonier⁴⁹. Ahmed-pașa a rămas în Timișoara, lăsând pe seama lui Hassan prădarea ținuturilor și cucerirea fortificațiilor și a principalelor localități. Astfel că “peste 20 de cetăți și fortărețe au fost cucerite în această expediție strălucită, fiind luate în stăpânire unele prin acordarea iertării iar altele prin puterea săbiilor vărsătoare de sânge”⁵⁰. Amintim următoarele fortificații, cele mai multe constituind linia defensivă a Mureșului, dar și altele din zona de câmpie a Banatului: *Șoimuș, Radna, Arad, Ciala, Pâncota, Șemlac, Felnac, Igrış, Cenad, Nădlac, Makova, Ceacova, Buiuk Sadj* (?), *Kuciuk Sadj* (?), *Kâral Hisarî* (?), *Mănăștur, Făget, Ilia, Merginea, Bečcherek, Orșova*⁵¹.

Teritoriile deluroase și muntoase din estul și sudul Banatului, cu cetățile *Lugoj* și *Caransebeș*, n-au fost cucerite de turci în 1552 (abia în 1658), aceste *vilaieturi* unde s-au refugiat foarte mulți oameni din teritoriile ocupate fiind obligate să plătească haraci⁵². Trupe turcești au întreprins expediții de jaf și spre nord, în locurile dintre râul Mureș și *parcanele* Oradea și Solnoc, care țineau de *vilaietul* Transilvaniei. Astfel, gaziii “s-au săturat cu avuțiile și cu prizonierii din împrejurimi”⁵³. La 4 septembrie a fost cucerit *Solnocul*. Asediul cetății *Eger* (Erlau), început la 9 septembrie, s-a prelungit mult, datorită rezistenței eroice a apărătorilor în frunte cu Ștefan Dobó.

După ocuparea Banatului de șes cu puternica sa cetate Timișoara și cu celelalte amintite, s-a organizat o nouă unitate militară-administrativă, un *vilaiet* (*Temeșvar vilayeti*) sau pašalâc, separat de cel cu centrul la

⁴⁷ *Cronici turcești*, p. 286.

⁴⁸ A. Decei, *op. cit.*, p. 195.

⁴⁹ *Cronici turcești*, p. 276.

⁵⁰ *Cronici turcești*, p. 539.

⁵¹ *Cronici turcești*, p. 277, 287, 415; Csörtan Ferenc, *Oszman építészet a temesvári vilájet területén, în A hódoltság kutatása (Opuscula Hungarica III)*, Budapest, 2002, p. 177-184.

⁵² *Cronici turcești*, p. 276.

⁵³ *Cronici turcești*, p. 287.

Buda, în frunte cu un beglerbeg (*beylerbeyi*) cu rang de pașă, uneori și de vizir. Primul *valiu* sau beglerbeg de Timișoara a fost *Gazi Kasim-pașa*, care fusese mai înainte beglerbeg de Buda. Vilaietul a fost împărțit de la început în patru sangeacuri, în frunte cu sangeacbei: *Timișoara*, *Lipova*, *Cenad* și *Moldova*, împărțite la rândul lor în unități mai mici, numite cercuri (*nahia*). Mai târziu, li s-au adăugat sangeacurile *Gyula* (*Gula*) și *Ineu* (*Yanova*), la începutul secolului al XVII-lea, iar Evlia Celebi le amintește la 1660 și pe cele de *Sebeș* (*Caransebeș*), *Lugoj*, *Făget*, *Arad*, *Bečkerek*⁵⁴.

Campania din 1552 nu a fost una dintre cele mari, la care să fi participat însuși sultanul, de data aceasta interesat în pregătirea alteia împotriva Iranului. Deși nu viza direct Transilvania, la fel ca și aceea din 1541, ea a fost provocată de încercările de ieșire a acestei țări de sub obediența Porții. În tot cursul anului 1552, atât sultanul, cât și alți înalți demnitari, au adresat mai multe somații și amenințări stărilor din Transilvania pentru declanșarea unei mișcări antihabsburgice. Sultanul era dispus să renunțe la a-l mai susține pe principele Ioan Sigismund dacă acesta nu era agreat în țară, promițând stărilor dreptul de a alege principele (*libera electio*)⁵⁵.

Efectul presiunii otomane a început să se facă simțit după ocuparea Banatului. Chemările la revoltă adresate voievodului Andrei Bathori, nobililor, fruntașilor sași și secui împotriva lui Castaldo și a mercenarilor de sub comanda sa, care, neplătiți la timp și corespunzător, jefuiau sate și orașe, n-au rămas fără ecou. Noii voievozi Ștefan Dobó (eroul de la Eger) și Francisc Kendi s-au pregătit să intervină împotriva răsculaților întruniți în tabăra de la Iernut, în timp ce Petru Petrovici (revenit din Polonia și numit căpitan de Lugoj), căruia sârbii i-au promis 10.000 de lăncieri, iar secuii i-au promis ajutor, urma să declanșeze, împreună cu pașa Toygun de Buda, o campanie antihabsburgică în Partium. Domnul Moldovei Ștefan Rareș a trimis trupe în Ciuc și la Bistrița. Lui Ioan Sigismund i s-au oferit cetățile Lugoj și Caransebeș, cu haraciul lor de 3.000 de ducați, până la recuperarea Transilvaniei. Au existat și alte proiecte care vizau cucerirea Oradiei pentru Ioan Sigismund (1553), sau acordarea cetăților Timișoara și Lipova în cazul în care intervenția în Transilvania a pașalelor de Timișoara, Buda și Bosnia, împreună cu voievozii Moldovei și Țării Românești ar fi eșuat. Toate aceste proiecte, cât și altele, au rămas în fașă, turcii neavând capacitatea efectivă de a se angaja pe un front în Europa atâta timp cât erau angajați în războiul cu Iranul⁵⁶.

⁵⁴ A. Decei, *op. cit.*, p. 195.

⁵⁵ Cristina Feneșan, *Constituirea principatului*, p. 149-150.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 152-158.

La 29 mai 1555 s-a încheiat, la Amasya, pacea între Iran și Imperiul otoman. În această localitate au sosit solii lui Ferdinand de Austria, care i-au cerut sultanului suveranitatea asupra Transilvaniei, în schimbul unui haraciu annual de 10.000 de ducați. Turcii n-au acceptat decât un armistițiu de câteva luni. Demobilizarea forțelor otomane de pe frontul oriental a încurajat spiritele și acțiunile antihabsburgice, grăbind desfășurarea evenimentelor. Dieta de la Târgu-Mureș din 23 decembrie 1555⁵⁷, a luat atitudine fățișă împotriva trupelor de ocupație imperiale. La 28 ianuarie 1556, în dieta de la Turda stările au hotărât ocuparea Transilvaniei pentru Ioan Sigismund Zápolya, pe care, dealtfel aceleași stări l-au ales și l-au numit la 8 martie 1556, "principele și regele nostru"⁵⁸. La 25 februarie 1556 s-a dat ordin, din partea Porții de intervenție militară în Transilvania. Trupele conduse de Petru Petrovici și Melchior Balassa au pătruns în țară, majoritatea cetăților predându-se și pregătindu-se pentru primirea principelui care urma să se întoarcă din Polonia. La mijlocul lunii iunie 1556, Ferdinand l-a anunțat pe sultan că renunță la principat în favoarea lui Ioan Sigismund. Dealtfel, în 1556, după abdicarea fratelui său, împăratul Carol Quintul, Ferdinand a devenit împărat, iar problemele din Germania l-au îndepărtat, într-o oarecare măsură, de la politica ungaro-transilvăneană. Dar nici după încheierea păcii din 1562 cu turcii, deși i s-a impus, el nu s-a împăcat cu principele Ioan Sigismund.

Isabella și fiul ei Ioan Sigismund, în vârstă de 15 ani, însoțiți de o numeroasă escortă formată din polonezi, munteni și moldoveni, au intrat în Transilvania prin Maramureș și, la 22 septembrie 1556, se aflau deja la Cluj⁵⁹. Oștile domnilor români Pătrașcu cel Bun și Alexandru Lăpușeanul au intervenit în Transilvania la porunca sultanului și au alungat trupele imperiale, instalându-i pe principele Ioan Sigismund și pe regina Isabella la Alba Iulia, capitala țării. Printre primele măsuri ale reginei Isabella s-a numărat confirmarea lui Petru Petrovici în funcția de ban al Lugojului și Caransebeșului. Pentru ea și fiul său a cerut cedarea cetăților Lipova și Timișoara, fără rezultat însă, cu toate că în această problemă a intervenit la Poartă și ambasadorul Franței, aliata Turciei.

Ioan Sigismund și-a păstrat titlul de *rege*, sau de *rege ales*, sub numele de Ioan al II-lea, deși acesta nu i-a fost recunoscut nici de turci, nici de imperiali. Nu a fost încoronat niciodată, coroana regală aflându-se, dealtfel, în mâinile Habsburgilor. În 1556, stările din Transilvania l-au ales

⁵⁷ Szilágyi S., *op. cit.*, nr. XXIII, p. 562-563; *Mon. Com. Regni Transylvaniae*, I, Budapest, 1875, p. 475.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. XXVII, p. 569-570; *Mon. Com. Regni Transylvaniae*, I, p. 481.

⁵⁹ A. Veress, *op. cit.*, p. 421-424; *Erdély története*, I, p. 436.

ca principe, iar sultanul Soliman Magnificul, prin *ahdnameul* (statut, legământ) din 1566, a recunoscut și consfințit oficial dreptul stărilor de a alege principele, care urma să fie confirmat de către Poartă prin trimiterea însemnelor puterii: “principe își va alege țara pe cine va dori, liber fiind în această și cercetându-ne și pe noi pentru a-l împodobi, voi trimite calul meu bun prevăzut cu toate <însemnele>, buzduganul, steagul, sabia mea împreună cu coiful împănat, pentru împodobirea lui”⁶⁰.

După moartea lui Ferdinand I (1564), conflictele între turci și Habsburgi au continuat. La începutul anului 1566, sultanul l-a somat pe împăratul Maximilian al II-lea să predea cetățile *Gyula*, *Eger* și *Szigetvár*, în caz de refuz va porni personal într-o campanie în Ungaria. În același an, trupele ardelenale ale lui Ioan Sigismund și cele ale pașei Hassan de Timișoara au ocupat de la imperiali cetățile *Ineu* și *Șiria*⁶¹. Când sultanul a plecat în campania din Ungaria, la 29 iunie l-a primit la Zemun, în cortul său, pe Ioan Sigismund, cu multă deferență, așezându-l pe un scaun aurit împodobit cu perle și promițându-i coroana pe care a purtat-o tatăl său. La 5 august, oastea de 100.000 de oameni, cu sultanul în frunte, a început asediul *Syigetvár*-ului, apărată de 2.500 de oameni sub comanda comitelui Nicolae Zrinyi. După 34 de zile de luptă, în 7 septembrie, când mai erau 600 de apărători, cetatea s-a predat⁶². În aceeași noapte a încetat din viață sultanul Soliman, la vârsta de 71 de ani, după ce a aflat că și cetatea *Gyula* a fost ocupată de către armata celui de al doilea vizir, Pertev-pașa.

Cucerirea Banatului și transformarea lui în pașalâc a schimbat substanțial mersul istoric al provinciei și a dus la integrarea acesteia în sistemul militar administrativ și economic al Imperiului otoman. Firește că nu este cazul și nici locul de a urmări în toată desfășurarea sa noua evoluție. Ne limităm la câteva observații de natură social-economică care au impus provinciei o direcție diferită de cea a Transilvaniei, cu care, anterior, era în strânse legături.

Dacă în alte provincii otomane economia urbană avea o tradiție îndelungată, în Banat predomina economia agrară, orașele nedepășind stadiul de târguri incipiente. Conform sistemului otoman, întreg pământul a trecut în proprietatea statului, adică a sultanului, care și-a oprit o parte din domenii, restul fiind dat spre folosul cultului religios (*vacuf* –uri), al dregătorilor (*hass*-uri, *ziamete*), al oștenilor (*timar*-uri date spahiilor sau timarioșilor). Marea aristocrație maghiară, proprietară de domenii, a

⁶⁰ Șt. Pascu, Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului*, II, <Cluj, 1958>, p. 422.

⁶¹ *Cronici turcești*, p. 489-490.

⁶² A. Decei, *op. cit.*, p. 137.

dispărut treptat, pierind în timpul luptelor sau refugiindu-se în teritoriile neocupate. La început, turcii au căutat să păstreze unele relații de colaborare cu unii nobili lăsându-le proprietățile în schimbul unor obligații în produse și în muncă prestate de către iobagii acestora. În general relațiile cele mai strânse s-au încheiat cu nobilii reformați atât în Ungaria cât și în Banat, catolicii fiind partizanii Habsburgilor și considerați adversari redutabili. În curând, populația maghiară a dispărut aproape cu totul din teritoriile pașalâcului. *Raiaua* o formau românii și sârbii, deși o bună parte dintre aceștia s-au refugiat în părțile estice și sudice ale Banatului, în teritoriile din preajma cetăților Lugoj și Caransebeș, care au aparținut Transilvaniei până la mijlocul secolului al XVII-lea. Cu timpul, *raiaua* a abandonat tot mai mult agricultura în schimbul creșterii animalelor, întinsele pășuni și terenurile mlăștinoase care s-au lărgit încetul cu încetul, dând posibilitatea practicării pe scară largă a acestei ocupații.

Țăranii de pe timaruri erau la început liberi din punct de vedere juridic, însă legile sultanului Soliman Magnificul le-au îngăduit posibilitățile de plecare de pe un domeniu pe altul sau în orașe. Fugarii puteau să fie returnați și după 15-20 de ani. Erau obligați să nu lase loturile în paragină, ci să le cultive, iar dacă doreau să le părăsească trebuiau să-și găsească înlocuitori și să plătească în prealabil o sumă compensatorie. Țăranii erau obligați la 1/10 din produsele agricole și din animalele mici față de spahii care percepeau aceste redevențe în bani. Mai exista o taxă numită "banul miresei", dată cu ocazia căsătoriei, tinerii intrând, cu această ocazie, în rândul contribuabililor. Față de stat, cele mai apăsătoare erau muncile la întreținerea drumurilor, repararea fortificațiilor, construcția podurilor⁶³

Publicarea mai recentă a unor importante documente din arhivele turcești privind Banatul sub dominația otomană (din păcate nu în cadrul istoriografiei românești) contribuie la o mai bună cunoaștere a problemelor legate de habitatul, demografia, eficiența economică a provinciei la începutul stăpânirii otomane⁶⁴. Sangiacatul de Cenad de pildă, avea 228 de sate și puste, unde sunt trecute numele tuturor bărbaților impozabili, precum și 31 de așezări care aparțineau unei fundații religioase de milostenie patronată de marele vizir Mehmed Sokollu (1565-1569). Se percepeau dări în bani, din capitație, zeciuiala din grâu, zeciuiala din oi, darea pe porci, darea pe albine, darea pe butoaie, darea pe sare, darea pe miere, darea pe lemne de foc și pe fânațe, darea pe cânepă și varză, darea

⁶³ T. Birăescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934, p. 30-34.

⁶⁴ Engel Pál, *A temesvári és moldovái szandszák törökkor telepulesei (1554-1559)*, Szeged, 1996, 187 pag.; Káldy-Nagy Gyula, *A Csánádi szandszák 1567. és 1579. é vi ősszeirása*, Szeged, 2000, 274 pag.

pe măcinat, darea miresei, anumite amenzi. Din actele din 1575 și 1578 reiese că veniturile sangiacatului de Cenad erau de 240.000, respectiv 280.000 de *accele* (50 *accele* = 1 fl.), cele ale sangiacatului de Lipova erau de 311.423, respectiv 305.193 *accele*, iar ale celui de Gyula, de 330.000, respectiv 350.000 *accele*. În primul an, adică în 1552, aflat în fruntea pașalâcului Timișoarei, Kasîm-pașa avea un venit de 800.000 *accele*, adică 16.000 florini⁶⁵. Cele câteva exemple par edificatoare pentru posibilitățile ce le oferă aprofundarea cunoașterii, pe bază de noi documente, a unei perioade istorice dintr-o provincie românească care și-a găsit o mai mică aplecare spre cercetare din partea istoriografiei noastre.

THE CONQUEST OF BANAT BY TURKS AND ITS TRANSFORMATION IN TURKISH PROVINCE (1552) (Abstract)

The work recalls the events which lead to the conquest of town Timișoara and the Banat by Turks 450 years ago, and the transformation of Banat in Turkish province (*vilaiet*) for more than 166 years.

The author starting to analyze the causes of this event from the crisis of the Hungarian Kingdom after Ludovic's the IInd defeat and death in the battle with the Turks in Móhacs (1526). The following stubborn dynastic fights grouped the political forces of the country around the two candidates to the Hungarian throne, Ferdinand of Austria and Ioan Zápolya, and made easy the share of the Turks. In 1541 the campaign of the Sultan Soliman succeeded to defeat the forces of Ferdinand and made the Central Hungary a Turkish province (*vilaiet*). The North – West of Hungary reminded under Habsburg rule and the emperors took the name of kings of Hungary. The zone of South of Tisa, means Transylvania, Banat and Partium, became a self – governing principality leading by Ioan Zápolya, vassal to the Sublime Porte.

Taking again the fights between Ferdinand and Zápolya, the temporary victory of Austrian troupes which occupied Transylvania by general Giovanni Castaldo in 1551, non – payment of the tribute to Turks, determined the Sublime Porte to begin a military campaign in 1551 and 1552. The Banat was conquered and became a Turkish province (*vilaiet*).

The South part of Banat, around Lugoj and Caransebeș fortresses, reminded under Transylvanian rule till 1658. These areas had a particular development till 1718 and were the scene of the fights between Turks and Christians.

⁶⁵ Káldy-Nagy Gyula, *op. cit.*, p. 7-11.

JUDECĂȚI DUPĂ “DREPTUL ȚĂRII ROMÂNEȘTI” ÎN BANAT ÎN JURUL ANULUI 1500

Ioan Aurel Pop (Univ. Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

Banatul, cu moștenirea sa romană statornică și îndelungată, prelungită în sud și după retragerea aureliană, continuată cu pecetea romano-bizantină și bizantino-slavă, dominat vremelnic și de alți migratori, a ajuns să fie cuprins treptat, prin cucerire, între secolele XI-XIII, în Regatul Ungariei¹. Această cuprindere armată a însemnat și o implantare instituțională a modelului feudal apusean, mai puternică în zonele deschise de câmpie și mai firavă în Banatul colinar și montan. În aceste regiuni de est și de nord-est s-au conservat cele mai multe și mai viguroase realități românești, pe care documentele de cancelarie în limba latină încep să le consemneze tot mai insistent din secolul al XIV-lea. Apar astfel sate și târguri românești, districte românești, oameni de rând, cnezi și nobili români, adunări românești, obiceiuri românești și chiar judecăți după dreptul românesc. Împărțirea oficială a Banatului în câteva comitate, ca și a restului Regatului Ungariei, nu a putut suprima vechea organizare teritorială românilor, sub forma unor cnezate, voievodate și țări, numite în latinește *districtus Valachorum* sau “districtele românilor”. Aceste districte au conservat nu doar o populație compactă românească în zona colinară și montană, dar și anumite instituții politico-administrative și juridice românești. Autoritățile Regatului Ungariei au fost silit să recunoască multe din aceste realități românești, consemnate în diplome regale și în documente ale unor funcționari regali.

La 1552, în urma relansării politicii europene a lui Soliman Magnificul și a desființării statului ungar, vestul și centrul Banatului - datorită poziției lor strategice și intereselor militare ale Porții - au ajuns să fie stăpânite în mod direct de otomani, în regim de pașalâc (oficial *vilaiet* sau *eialet*), cu centrul la Timișoara². Părțile răsăritene, organizate într-un banat al Caransebeșului și Lugojului, după tradiția vechiului banat al Severinului, au rămas neocupate de otomani, fiind integrate principatului

¹ Vezi Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995; Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998.

² Avram Andea, *Banatul cnezial până la instăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996, p. 165.

autonom al Transilvaniei. Abia în 1658, acest teritoriu a fost cucerit și el, pentru scurt timp, de otomani și atașat pașalâcului de Oradea. Prin urmare, în părțile răsăritene ale Banatului, vechile structuri românești s-au conservat mult mai bine, atât înainte cât și după secolul al XVI-lea, mai precis după momentul 1552. O componentă durabilă a acestor structuri a fost, fără îndoială, dreptul românesc, cu toate componentele sale.

Există o serie de documente latine din jurul anului 1500, referitoare la districtele românești cu centrul la Caransebeș, extrem de importante prin detaliile oferite în legătură cu modul de rezolvare a unor cauze judiciare. Aceste procese au avut loc în cadrul adunării nobililor districtului Caransebeș (*universi nobiles districtus Karansebes*)³, prezidate de obicei de către cei doi bani ai Severinului. În Banat, prima instanță de judecată era adunarea nobililor și cnezilor din fiecare dintre cele opt districte privilegiate, următoarea era adunarea (scaunul) districtului Caransebeș, prezidată de banii (vicebanii) de Severin, iar a treia instanță, de apel, ultima înainte de scaunul regal, era a comitelui de Timiș, investit cu funcția de căpitan general al părților de jos (bănățene) ale Regatului Ungariei⁴. Cnezii și nobilii români din cele opt districte privilegiate aveau însă dezlegarea de a apela, în cazuri excepționale, direct la rege, peste scaunul comitatens. Procesele la care ne vom referi se desfășoară în fața scaunului de judecată nobiliar din Caransebeș, al celor opt districte privilegiate.

Astfel, în ziua de joi, 8 august 1499, la Caransebeș, nobilii români Iacob de Gârliște și Petru Vistier (*Tharnok*) de Măcițaș, banii Severinului, adeveresc faptul că nobilii Nicolae Albu, Ioan Albu și Ioan Dogan de Zorileț s-au împăcat cu Doroteea (soția lui Gheorghe Găman și fiica lui Filip de Zorileț), prin plata, “după dreptul sau obiceiul Țării Românești”, a 20 de florini de aur, în contul zestrei și al darurilor de nuntă (*omnes dotes et honores nuptiales cum viginti florenis auri disponere potuissent, iuxta ritum Volachie*), ce i se cuveneau din averea imobiliară a tatălui său⁵. Aceasta se întâmpla deoarece, în urma stingerii neamului pe linie masculină (*defectum seminis*), moșia tatălui Doroteei trecea în proprietatea nobililor amintiți, ca frați copărtași ai decedatului. Aceștia, neavând de unde să plătească atunci suma de 20 de florini de aur, au zălogit părțile de posesiune care le reveneau după răposatul Filip de Zorileț, aceleleași

³ Ioan-Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, București, 1991. Vezi mai ales cap. IV.3. (Exemplul bănățean) și cap. V.4. (Banatul).

⁴ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, p. 162.

⁵ Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 419-420, nr. 365 (vezi Gheorghe Ciulei, *Procese civile judecate după “ius valachicum” în Banat*, în “Banatica”, VI, 1981, p. 228-229).

Doroteea, până când aveau să dispună de banii necesari. Împăcarea s-a făcut prin arbitrii Ladislau Floca și Ladislau Racoviță.

Același gen de probleme conține și documentul emis joi, 8 octombrie 1500, de către aceiași bani ai Severinului: Ioan Turcu și doamna Cristina, soția sa (fiica nobilului răposat Nicolae Bizerea), arată că din porțiunile de moșie foste ale lui Nicolae Bizerea (din posesiunile Bizerea, Calova, Pleșa, cele trei Vârciorove, Ravna, Glimboca, Mal, Slatina, Mihălenț, Bolvașnița, Herzorova, Apadia, Lățcani, Săcel - din districtul Caransebeș - și Târnova, Bratova și Miholț - din districtul Izvoarele Carașului), pomenita Cristina n-a primit nici o zestre (*dota*) și nici darurile sau cinstiturile de nuntă (*honores nuptiales*). Ca urmare, Cristina cere aceste bunuri și speră să le aibă și să le primească “după cum cere obiceiul Țării Românești” (*iure Volachie requirente*) de la nobilul Gheorghe Găman cu fiii și frații săi, adică de la cei care moșteniseră pământurile tatălui său⁶. Pentru rezolvarea cauzei, părțile au fost de acord să aleagă cinci arbitri (nobilii români Ladislau Floca, Țefan Diacul, Gheorghe Marga, Blasiu de Mâtnic și Petru Lupu), procedură prin care doamna Cristina a primit pe loc, în fața adunării, 60 de florini de aur, în contul dotei și al darurilor de nuntă, convenite de pe urma posesiunilor paterne.

Cu o săptămână înainte, la 1 octombrie 1500, se înfățișase la judecată mama Cristinei, nobila doamnă Elena, văduva pomenitului Nicolae Bizerea, împreună cu fiica sa, prin mijlocirea ginerelui său, Ioan Turcu⁷. Cei trei îl reclamau pe nobilul Gheorghe Găman pentru că nu voia să returneze anumite puști (*pixides*) primite spre păstrare din “castelul” (*castellum*) răposatului soț al Elenei Bizerea. Gheorghe Găman pretindea că ar fi cumpărat respectivele arme de la doamna Elena, dar aceasta nu recunoștea să-i fi vândut decât două puști, celelalte fiind deținute prin forță de către acuzat. Neavând probe documentare pentru aserțiunile lor, părțile au cerut instanței să-și susțină fiecare cauza după cum cerea dreptul Țării Românești (*iure Volachie requirente*). Elena a refuzat să jure înaintea instanței că a vândut lui Găman două puști și că restul trebuie plătite de acesta, în schimb nobilul acuzat a admis să jure că toate puștile în discuție i-au fost vândute de către reclamantă. Jurământul a rămas definitiv, iar dreptatea de partea nobilului reclamat.

La 18 mai 1503, Iacob de Gârliște, banul Severinului, împreună cu judele nobililor și cu toți nobilii districtului Caransebeș (*universi nobiles districtus de Caransebes*), în scaun de judecată, au luat în discuție cauza

⁶ *Ibidem*, p. 454-455, nr. 380 (vezi și Gh. Ciulei, *op. cit.*, p. 229-231 și Vladimir Hanga, *resp. volum, Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 510).

⁷ *Ibidem*, p. 453-454, nr. 379 (vezi și Gh. Ciulei, *op. cit.*, p. 227-228).

dintre nobilul Nicolae de Măciçaș și doi locuitori ai orașului Caransebeș⁸. Orășenii și oaspeții din Caransebeș sunt acuzați că năvăliseră pe o posesiune a lui Nicolae de Măciçaș, capturând animale și provocând distrugerii. Părțile au ajuns la jigniri reciproce, au scos săbiile și au proferat amenințări. În final însă, la recomandarea adunării și cu respectarea obiceiului Țării Românești, au acceptat să aleagă și să primească opt bărbați nobili ca arbitri (*certos probos nobiles viros... iuxta ritum Volachie, elegant et adoptent*), fixând un nou soroc, cu luarea deciziei finale înaintea regelui.

Joi, 23 noiembrie 1503, Iacob de Gârliște și Barnaba de Bela, bani ai Severinului, adevăresc că nobilul român Gavrea (*Gabre*), fiul lui Bogdan de Călugăreni (*Kalugyren*), a făcut cunoscut vecinilor și megieșilor săi, “în trei scaune de judecată, după cum cere obiceiul Țării Românești” (*in tribus sedibus iudiciariis, iuxta ritum Volachie*), că el, având nevoie de mulți bani, dorea să zălogească moșiile sale, Călugăreni, Mogoiești, Răchiți și Strâmtura din districtul Comiat și banatul de Severin⁹. Intențiile nobilului Gavrea au fost vestite mai ales nobilei doamne Marta, fiica răposatului Toma de Remetea și tuturor moștenitorilor acestuia, invitați cu prioritate să ia cu zălog posesiunile respective.

În afara menționării insolite a dreptului sau obiceiului “Țării Românești”, exemplificate mai sus, se precizează de foarte multe ori respectarea “obiceiul locului”, “legea și tradiția domnilor nobili ai acestui district”, “vechiul obicei al acestui district” sau “legea românilor” ori chiar “legea veche și recunoscută a tuturor districtelor românești” etc. Toate aceste referiri trimit la anumite principii și proceduri legate de dreptul cutumiar românesc.

Dar să revenim la documentele în care se menționează “dreptul sau obiceiul Țării Românești”, fapt neobișnuit în textele latine emise pe teritoriul Transilvaniei și Ungariei. Pomenirea acestui drept se referă, în cele mai multe cazuri, la procesele civile în care cauza era tranșată prin jurământul decizoriu acordat uneia dintre părți (ca probă în vechiul nostru drept)¹⁰, la rezolvarea pricinilor cu ajutorul arbitrilor aleși de comun acord de către părți și la anunțarea intenției de a vinde sau zălogi o moșie în trei scaune de judecată succesive, în vederea respectării dreptului de preempțiune. În două rânduri, se menționează aplicarea obiceiului Țării Românești atunci când se acorda o parte din averea părintească fetelor la măritiș (sau ulterior), după ce moșiile în cauză, în lipsa băieților, trecuseră în stăpânirea altor rude (sau frați copărtași), la moartea titularului. Se

⁸ *Ibidem*, p. 511-515, nr. 410.

⁹ *Ibidem*, p. 510, nr. 407.

¹⁰ Gh. Ciulei, *op. cit.*, p. 228.

poate ca menționarea dreptului românesc să aibă în atenție, și în aceste cazuri, numai procedura cu arbitri. Un alt element specific românesc era și pronunțarea întregii adunări (cneziale și nobiliare) la mărturia de adeverire¹¹. Oricum, cu rare excepții, în aceste procese, emitenții sunt români, forul de judecată (adunarea nobiliară) este și el românesc, iar împričinații sunt de aceeași etnie. Iată că și principiile de drept după care se judeca, ca și procedura de judecată, sunt tot românești, mai precis “ale Țării Românești”. Trebuie însă menționat că înzestrarea fetelor, procedura cu arbitri în procesele civile sau preempțiunea sunt elemente comune unei arii mai largi de civilizație din zona central- și sud-est europeană¹². În dreptul feudal ungar, moștenirea rezervată fetelor reprezenta a patra parte (*quartalicium, quarta puellaris*) din averea paternă (după dispozițiile din *lex Falcidia* romană), în timp ce în dreptul românesc rezerva destinată copiilor cuprindea cote variabile, între 1/3 și 1/2 din averea defunctului (după prevederile din *Novela 18* a lui Iustinian)¹³.

Întrebarea în legătură cu utilizarea denumirii de “dreptul sau ritul Țării Românești” nu a fost pusă, în general, fiindcă traducerea expresiei *ius seu ritus Volachie* s-a făcut prin termenii de “drept sau obicei românesc”. Când s-a observat deosebirea, s-a presupus că referirea se face fie la Țara Românească de la sud de Carpați, fie la o țară românească generică, generală, despre care vorbesc deopotrivă izvoarele și istoriografia¹⁴. Referirea la Țara Românească propriu-zisă ar putea avea două explicații. Prima este că Banatul Severinului a făcut parte cândva, sub aspect politic, din Țara Românească și că a păstrat în mare măsură, aidoma Făgărașului, modelul de organizare a acesteia. A doua explicație ar putea avea în vedere prestigiul denumirii de Țară Românească, aplicat spațiului politic sud-carpatic, “prima libertate românească”. Nicolae Iorga sau Șerban Papacostea au vorbit chiar despre asumarea latentă de către Țara Românească, fie și numai prin denominarea sa, de reconstituire a unității politice a poporului al cărui nume îl purta¹⁵. Referirea la o țară românească generică s-ar putea susține prin ideea că, încă de la finalul etnogenezei, toate regiunile locuite în mod compact de români de numeau Vlahii sau Țări Românești și că, prin extensiune, mai târziu, tot spațiul de

¹¹ Viorel Achim, *O instituție românească în Banatul medieval: adunările obștești din districte*, în “*Revista de istorie*”, 41, 1988, nr. 2, p. 199.

¹² Despre înzestrarea fetelor de nobili în Ungaria medievală, vezi Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London, 2000, p. 103-108.

¹³ Vladimir Hanga, resp. volum, *op. cit.*, p. 528-529.

¹⁴ Ioan A. Pop, *op. cit.*, p. 216.

¹⁵ Șerban Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 145.

la nordul Dunării de Jos (în care, alături de alți locuitori, trăiau românii) era privit ca o “țară românească”. Nicolae Iorga, într-un elan național și sentimental, înainte de Marea Unire, afirma că românii vechi nu aveau denumiri deosebite pentru deosebitele ținuturi pe care le locuiau și că toate se pierdeau pentru ei “în acest cuvânt mare, covârșitor și foarte frumos de *Țară Românească*”. Consemnarea are însă mai mult valoare simbolică și artistică decât istorică.

Totuși, referirea la dreptul românesc din Banat ca “drept al Țării Românești” ar putea să aibă și o explicație mai concretă. Să ne amintim că italianul Giovanandrea Gromo, mercenar din timpul principelui transilvan Ioan Sigismund, numește Banatul *Valachia Cisalpina*, ceea ce înseamnă “Țara Românească de dincoace de munți”, spre deosebire de Țara Românească propriu-zisă, care era *Transalpina* (“dincolo de munți”) ¹⁶. În epoca dominației otomane, regiunea din jurul Timișoarei era denumită *Vlaska*, adică Țara Românească, pentru ca același termen să fie folosit spre 1660 și de patriarhia sârbească, și de către un episcop de Timișoara, pe la 1652; călătorul turc Evlia Celebi, la mijlocul secolului al XVII-lea, desemna și el Banatul drept Țara Românească ¹⁷. În acest context, denumirea de “Țara Românească” din expresia *ius* sau *ritus Volachie*, cu referire la unele judecăți românești din Banat, se poate să aibă în vedere Banatul însuși. Documentele în discuție sunt emise toate la Caransebeș, de către banii Severinului, după judecăți produse în cadrul adunării nobiliare românești din regiune. Prin urmare, denumirea de *Volachia* nu poate fi decât transpunerea în latinește a numelui de Țara Românească, folosit și de localnici. Tot de la oamenii locului vor fi preluat și Giovanandrea Gromo, și unele instituții sârbești, și autoritățile otomane, și Evlia Celebi denumirea respectivă, care acoperă structura etnică dominantă a Banatului. Numele de *Volachia (Cisalpina)*, identic cu cel dat Țării Românești de la sud de Carpați, include în sine nu numai caracterul etnic românesc al Banatului, dar și amintirea unei vechi organizări politico-teritoriale românești, cu instituții românești, cu structuri juridice românești. De altminteri, cum se știe, la 1457, această organizare distinctă românească a fost oficial recunoscută de către puterea centrală ungară prin consemnarea sub formă de privilegii a vechilor libertăți de care s-au bucurat opt dintre zecile de districte ale românilor din Banat. Această organizare distinctă avea să supraviețuiască și după secolul al XVI-lea, conservând în regiunea Caransebeș-Lugoj un focar de cultură și civilizație românească. Astfel, în context, denumirea de “drept al Țării Românești” indică, se pare,

¹⁶ *Călători străini despre Țările Române*, II, București, 1970, p. 316, 320, 329.

¹⁷ Silviu Dragomir, *Le Banat roumain. Esquisse historique*, Sibiu, 1944, p. 25. Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, I, București, 1988, p. 67-68.

perceperea Banatului (cel puțin a celui de deal și de munte) nu numai ca o regiune românească din punct de vedere etnic, ci și ca o “țară” cu instituții românești, organizată în parte după modelul românesc.

JUDGEMENTS FOLLOWING „THE WALLACHIAN LAW” IN
BANAT AROUND 1500s
(Summary)

The author analyzes a list of documents in which the judgement based on the Wallachian Law is mentioned, with „the respect for the local custom”, „the law and tradition of the noble domain of the district” else known as „the Romanian Law”. All these referrals are connected with the Romanian unwritten law.

During the Ottoman rulership, the region around Timișoara known as VLAȘKA or Wallachia, term that refers to the province of Banat called like that in 1652 by Evlia Celebi¹⁷.

The documents were emitted by the bans of Severin in Caransebeș. The term Valachia represents the Latin transliteration of Wallachia used by the locals.

MONASTÈRES ORTHODOXES MÉDIÉVAUX DE BANAT

Dumitru Țeicu

La vie religieuse et les institutions ecclésiastiques orthodoxes de Banat au cours du Moyen Âge ont constitué une ancienne préoccupation de l'historiographie multiculturelle banatienne, saisissable au fin du XIX-e siècle et au tout le parcours de celui suivant¹. L'histoire des monastères se détache comme un sujet différent dans le cadre des préoccupations de la recherche de la vie de l'église nationale de cet espace multiethnique, ce qui naquit, en outre, des opinions divergeantes. L'intêret aigu pour ce problème, déterminé par des perspectives confessionnelles et nationales, explique la reprise périodique, jusqu'à ce moment, de la discussion concernant les monastères médiévaux banatiens. Les sources historiques n'offrent pas des informations détaillées sur les commencements de l'organisation de la vie monachale de Banat, fait déjà remarqué, ce qui confère un degré relativement haut de difficulté de la tentative de reconstitution historique. Ces limites des documents médiévaux écrits, communes à un espace plus large de la zone roumaine, ont été relevées dans les recherches plus ou moins récentes des zones voisinantes, de la Vallée de Mureș et de Hațeg. Le caractère lacunaire des sources historiques des XIV - XVI-e siècles et l'absence des informations concernant la période antérieure des X - XII-e siècles confèrent une importance spéciale au document archéologique. L'archéologie médiévale est destinée à jouer un rôle de première importance, même au cas des monastères médiévaux de Banat. L'importance des informations archéologiques est relevée dans toute son ampleur si on a en vue le fait que l'architecture ecclésiastique médiévale de Banat est connue seulement par les recherches archéologiques².

Le problème des monastères banatiens se retrouve dans les écrits historiques de Nicolae Tincu Velia du XIX-e siècle³. Celui-ci offre des informations utiles concernant les monuments encore existantes dans la vallé de Nera et les monastères disparus, comme celui de Vărădia, situé au

¹ N. Bocșan, *Banatica*, 14, 1996, p. 265 și urm.

² D. Țeicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, p. 174 et suiv.

³ N. Tincu-Velea, *istoria bisericească politico națională*, Sibiu, 1865.

sommet de la colline dénommée Chiliz. Dans la documentation pour l'histoire des sites monastiques banatiens, chez N.T. Velia l'usage des traditions historiques occupe un place importante, y ajoutant des autres sources documentaires. La publication des documents médiévaux concernant les comitats banatiens, en fin du XIX-e siècle, par l'érudite historien hongrois Pesty Frigyes, a élargi le support nécessaire aux abordements scientifiques du problème confessionnel banatien⁴. Les études des chanoines J. Karacsony⁵ et J. Szentkláray⁶, apparus pendant la première décennie du XX-e siècle, se sont circonscrits aux préoccupations de l'historiographie positiviste hongroise, ayant pour but la promotion de l'histoire médiévale du royaume hongrois. Avec des informations historiques encore utiles, elles trahissent une puissante motivation nationale, spécifique en outre à la période qu'elles ont été publiées. Ce fait explique l'attribution de l'édification des monastères orthodoxes de Banat seulement aux serbes, y suivant les opinions de Szentkláray Jenő⁷ et Ilarion Zeremski⁸. L'origine des monastères banatiens était établie selon la tradition historique au cours des XII – XIII-e siècles, étant douée à l'initiative des rois serbes.

L'intérêt pour ce sujet est encore vif pendant la période d'entre deux guerres, marquant les réalisations de l'historiographie multiculturelle de la zone. Les abordages de cette période prolongent les directions de l'investigation d'auparavant, mais ceux-ci font à remarquer des nouvelles accumulations conformément à des autres cibles comme il serait, par exemple, la critique des sources ecclésiastiques, le dressement des répertoires des monastères de Banat et de Transsilvanie. L'intérêt pour les monastères médiévaux se manifeste dans l'historiographie roumaine après le moment 1918 de l'histoire de la Roumanie. L'étude de Zenobie Păclișan⁹ sur les monastères transsilvanens a ouvert la voie des recherches historiques du domaine ci-envisagé. Ștefan Meteș a repris, d'une perspective orthodoxe, vers la période d'entre deux guerres, le problème des monastères roumaines de Transsilvanie et de Hongrie¹⁰. Les tentatives

⁴ Pesty Fr., *Krassó vármegye történeté*, III-IV, Budapest, 1882-1883; idem, *A szörényi bányászat és Szörény vármegye történeté*, III, Budapest, 1878; idem, *A szörényi vármegye hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876.

⁵ J. Karacsony, *Ismeretlen Délmagyarország monostorok*, in *Történeté és régészeti Ertesítő*, 1905, p. 76-86.

⁶ J. Szentkláray, *A szerb monastaregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*, in *Ertekezések a történeti tudományok köréből*, 22, 1, Budapest, 1908, p. 46-62.

⁷ *Ibidem*, p. 51-53, 57.

⁸ J. Zeremski, *Srpski manastiri u Banatu*, Sremski Karloveci, 1907.

⁹ Z. Păclișanu, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, Blaj, 1919.

¹⁰ Șt. Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936.

d'estimer le nombre de ceux-ci (concernant en spécial l'espace intracarpathique), decelables chez Z. Păclișan et Șt. Meteș, ont eu pour but de suggerer l'ampleur de la présence culturelle roumaine dans l'espace multicultural et pluriconfessionnel de Transsilvanie et du Banat. Une recente contribution plaçait les deux historiens sur le place qu'ils le méritaient, étant donnée la valeur de leurs études¹¹.

D'autre part, dans la même période l'historiographie allemande de Banat s'est préoccupée elle-même de ce sujet, y contribuant avec des études de première importance pour l'histoire de la diocèse de Cenad¹². Koloman Juhasz lui-aussi apporte des informations utiles qu'on ne peut négliger, en tenant compte du fait que celles-ci ont pour domaine de référence l'organisation des monastères de Banat vers l'année 1000¹³.

L'histoire des monastères serbes de Banat, les sources historiques liées de cette question, se retrouvent dans les recherches de l'historiographie serbe d'entre deux guerres, en prolongeant l'intérêt plus ancien envers ce problème.

Le bilan des recherches roumaines à l'égard des monastères médiévaux, pendant la dernière moitié de siècle ne marque pas des accumulations significatives. L'étude de Victor Vlăduceanu, publié en 1947, sans des contributions notables¹⁴, s'inscrit à la limite des réalisations de l'historiographie provinciale banatienne. Les débuts des monastères orthodoxes de Banat étaient placées pendant la période des XII – XIII-e siècles, sans aucune exception, seulement ayant à la base la tradition historique. Ioan B. Mureșian a reprit, dans un volume de synthèse, le problème des monastères orthodoxes du Banat roumain¹⁵. La reconstitution de l'histoire médiévale des monastères ne dépasse pas le stade de l'information et des interprétations de l'historiographie positiviste d'au début du XX-e siècle. Les interprétations données aux quelques découvertes archéologiques, comme il serait celles de Ilidia, sont dépourvues de support documentaire historique. Le problème des monastères médiévaux banatiens se retrouve aussi dans une réalisation remarquable de cette période, douée à l'historien I. D. Suciū¹⁶. Les informations historiques ont été traitées d'une manière critique, se

¹¹ *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (A.A. Rusu), Cluj-Napoca, 2000, p. 11-12.

¹² K. Juhasz, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster, 1927; *Idem, Das Tschanad – Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030-1307*; Münster in Westfalen, 1930.

¹³ K. Juhasz, *op. cit.*, p. 55-61; 71-80.

¹⁴ V. Vlăduceanu, *Mănăstiri băndățene*, Timișoara, 1947.

¹⁵ I.B. Mureșianu, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976.

¹⁶ I.D. Suciū, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1987, p. 70-72.

dispensant de toute construction historique basée sur la tradition seulement¹⁷.

Des préoccupations ponctuelles liées des monastères serbes de Banat se font de plus en plus remarquées dans les dernières années dans l'historiographie serbe. Les monographies consacrées aux monastères de Baziaș¹⁸, Cusici¹⁹ et Zlatița²⁰, avec des évidents accents sur l'histoire tardive des XVIII – XIX-e siècles ou l'abordage globale proposé par le professeur Miodrag Iovanovici, illustrent les accumulations réalisées²¹. Les recherches d'archéologie médiévale initiées à Șemlacu Mic²², Partoș²³, Voilovița,²⁴ Cusici²⁵ ont enrichi la base de données avec les informations attendus, concernant l'ancienneté et l'évolution de ces monuments. S'impose, à ce stade de la recherche, le démarrage d'un programme transfrontalier de recherches systématique aux monastères médiévaux banatiens, soutenu par les institutions scientifiques et ecclésiastiques de la zone. Les informations obtenus par les recherches méthodiques aux monastères banatiens pourront offrir des réponses à des questions essentielles, liées des débuts de l'architecture monachale de Banat, de ses liaisons avec le monde féodal bysanthin-balcanique, au cours des X – XII-e siècles, suggérées par les sources narratives hongroises et bysanthines, relevant les interférences de la civilisation central-européenne avec celui balcanique. La documentation archéologique complète d'un monument identifié et fouillé offre le support de son reportement aux structures socio-politiques et territoriales, c'est-à-dire de la liaison qui a pu exister entre les monastères et les élites féodales locales qui les patronnait. De ce point de vue, il s'agit seulement du début d'une telle entreprise et les possibles appréciations pourront offrir des images loin d'être complètes.

Des sources historiques de première importance pour la reconstitution de la géographie ecclésiastique médiévale peuvent être considérées les documents internes de l'église mitropolitaine orthodoxe de

¹⁷ *Ibidem*, p. 98-99.

¹⁸ M. Iovanović, B. Matić ZLU, 5, 5, 1969, p. 303 și urm.; V. Lupulovici, B. Kristić, *Manastir Bazias*, Timișoara, 1998.

¹⁹ O. Radoslavlević, *Manastir Kusić*, Bela Crkva, 1993.

²⁰ *Idem*, *Manastir Zlatița*, Bela Crkva, 1997.

²¹ M. Iovanović, *Srpski manastiri u Banatu*, Novi Sad, 2000.

²² G. Cantacuzino, *Mitropolia Banatului*, 24, 4-6, 1974, p. 300-309.

²³ L. Munteanu, *Mitropolia Banatului*, 28, 1-12, 1978, p. 718-726.

²⁴ M. Brubolić, T. Tasić, M. Milius, *Glasnik*, 6, 1995, Vârșet, p. 80-84.

²⁵ Cercetări L. Munteanu. Inédites.

Sremski Karlovići, de l'année 1757²⁶ et ceux de la Patriarchie de Ipek (1660 et 1666²⁷). Malgré leur émission tardive, ceux-ci gardent de leur importance en apportant des données sur l'état des monastères banatiens à ce moment-là. Les informations issues de ce genre de sources peuvent être considérées comme le moment duquel on pourra démarrer la reconstitution régressive de l'histoire des monuments de tout le long du Moyen Âge.

Des lumières inattendues dans cette question sont rejetées par les documents otomains provenant de la deuxième moitié du XVIe siècle, après la conquête du Banat. Cette base d'informations a offert les jalons nécessaires pour la reconstitution de la géographie historique du sangéac de Timișoara et de Moldova effectué par l'historien Engel Pál²⁸. On y retrouve des informations historiques extrêmement importantes, construisant une image nuancée et claire de l'habitat médiéval du Banat pendant la période 1554 – 1579, en spécial concernant les villages (topiques et nombre) et, de ce qui est de plus important, sur les monastères existantes au milieu du XVIe siècle²⁹. Ainsi, dans le sangéac de Timișoara et de Moldova, qui comprenait la plupart du Banat, du Danube à Mureș, sont consignés une *vingtaine* de monastères orthodoxes. Ces sources turques mentionnent les demeures monachales situées dans les structures administratives otomaines et aussi leur patron d'église. Les actes turques permet l'accès à des informations concernant de tels monuments qui ne se retrouvent pas dans des autres documents, disparus sans doute dans les périodes de conflits du début du XVIIIe siècle.

Dans le couloir danubien sont consignés les monastères de Șvinița, Drencova, Moldova Veche, Baziaș et Cuvin. Une partie de ceux-ci apparaissent juste à ce moment, au milieu du XVIe siècle, pour la première fois. La monastère de Șvinița, ayant pour patron d'église *Le Saint Nicolas*, est connu seulement des sources turques de 1579³⁰. La toponymie et la tradition locale n'ont pas garde son souvenir. La même source historique rapellait la monastère Sirinea (*Saint Nicolas*) dans le district Moldova³¹. La vallée de Sirinea est située à l'immédiate proximité

²⁶ S. Matic, *Glasnik Istoriskoy družtra u Novom Sadu*, 4, 1931. Edition roumaine dans I.D. Suci, N. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, 1980.

²⁷ I.D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, I, p. 222-238.

²⁸ Engel Pál, *A Temesvári és Moldavai Szandzsák törökori települései (1554-1579)*, Szeged, 1996.

²⁹ *Ibidem*, p. 159-180.

³⁰ *Ibidem*, p. 134.

³¹ *Ibidem*, p. 128.

du château-fort de Drencova (depression Liubcova). Le registre de pitié de la Patriarchie serbe de Ipek a mentionné en 1666 le prieur de la *monastère Drencova*³². Sans aucune doute il s'agit ici le la même demeure monachale, consignée dans les sources turques sous le nom de monastère Sirinea, selon la rivière de son voisinage, les documents serbes le mentionnant, après un siècle, sous la denomination de Drencova. Nos propres recherches ont identifié une église, ayant le plan triconque, dans la vallée Sirinea, envers 1 km de son confluence avec le Danube. Le monastère, avec le patron d'église *Les Saints Archanges* était mentionnée dans la zone danubienne de Moldova Veche. Celui-ci a été identifié par Engel Pál dans la vallée Târnova de Moldova Veche³³. La toponimie locale et même la tradition ont gardé son souvenir dans la vallée de Varad, pas loin du fleuve, dans la zone dénommée „La Mănăstire”. Le lieu est situé tout proche du chateau-fort Le Saint Ladislau de Pescari (Coronini). Une histoire locale rappelait le monastère de Varad, auprès de Coronini, pendant la période d'entre deux guerres³⁴. L'établissement monachal de Baziaș existait, selon les sources otomanes, de l'année 1579 et avait patron d'église *Le Saint Elias*³⁵. Il a subi des destructions répétés dans les périodes qui se sont suivies, tenant compte que dans la statistique des églises de la Diocèse de Vârșeț, de l'année 1757, était connu sous le patronage de l'église *Le Dressement de Dieu*³⁶. Les recherches d'archéologie médiévale étant encore à se dérouler, apportent en discussion des arguments liées à la chronologie et aux étapes d'aménagement du monument, qui sont avancés avec la prudence nécessaire. On distingue, à ce moment, deux étapes dans l'aménagement de l'église. Le monument a eu initialement, dans un moment chronologique qui ne peut-être encore précisé avec certitude, le plan d'un triconque simple. Dans une étape ultérieure, très possible environ 1721, selon une inscription située au bord sudique de l'église, le pronaos a subi un prolongement et, en même temps, on a dressé un tour-clocher au bord ouestique. Le pronaos a été couvert avec une voûte demi-ronde transversale. Au nef ont été „collées” trois absides demi-rondes, qui sont couvertes avec des callotes comme le tambour de la tour située sur le nef. Le tambour octogonal de la tour était soutenu par des piliers dressés devant les absides latérales. Les analogies de plan pour l'église du

³² I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 134.

³³ Engel Pál, *op. cit.*, p. 133, 136.

³⁴ Al. Moisi, *Istoria și monografia Clisurii bănățene*, Oravița, 1937, p. 118, 128.

³⁵ Engel Pál, *op. cit.*, p. 26.

³⁶ I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 238; Pesty Fr. *Krassó vármegye történeté*, Budapesta, 1884, II, 1, p. 33-34; V. Lupulović, B. Kristić, *op. cit.*, p. 37;

monastère de Baziaș avec les monuments serbes d'au sud du Danube, mais aussi avec les monuments de l'Olténie, plaident pour dater le monument, gardé dans sa forme actuelle à environ 1408. La recherche des tombeaux d'alentour du monastère peuvent offrir des arguments plus exactes pour répondre aux questions liées du monument initial du dressement du monastère Baziaș. Restant dans le même espace du Danube inférieur ouestique, à Cuvin, est rapellé le monastère avec patron d'église *le Saint Demeter*³⁷. Au cours inférieur de Nera sont consignés au milieu du XVI-e siècle les monastères de Cuzici et de Zlatița. Le monastère avec patron d'église *Saint Sava* était localisé auprès d'un établissement Bercsal³⁸. Dans les sources ecclésiastiques de 1757, le monastère de Zlatița était mentionné comme une vraie ruine, très ancienne, et „en état de décrolement”, ayant pour patron d'église *Les Saints Éclaireurs serbes Simeon et Sava*. Cette monastère a été metoh de la monastère Milisevo, de Hațegania, étant une demeure des ris serbes, cnfrmément aux infrmatins fournies par la même source historique³⁹. Certainement on peut identifier le monastère *Saint Sava* consigné dans les documents otomans du milieu du XVI-e siècle avec l'établissement de Zlatița.

Dans les mêmes documents otomans il existent des informations sur des établissements monachales envers qui les recherches historiques et archéologiques médiévaux doivent offrir des reponses concernant leur localisation, leur chronologie et planimétrie également. Ont été mentionnés, au milieu du XVI-e siècle, des monastères au sud du Banat à Voivodinț, Vărădia et Vârșeț, aussi à Podponari, y connaissant quelquefois seulement leur patron d'église. Ainsi, celui de Podponari⁴⁰ avait *Le Saint Jean* comme patron d'église, le monument de Voivodinț⁴¹ ayant une simple dénominati-on-ci. Le monastère *Saint Nicolas* a été localisé à Vârșeț par Engel Pál⁴². Les traditions locales, provenant du XIX-e siècle, mais aussi des fouilles récentes ont identifié les ruines d'une demeure monachale à Vărădia, sur la colline Chilizii, ce qui plaide, selon notre opinion, pour une localisation du monastère *Saint Nicolas* sur cette place⁴³. Les mêmes sources turques offrent un repère significatif pour le monastère de Șemlacu Mic, connu sur le nom de Mănăstirea Săracă. Situé dans la vallée de Moravița, celui-ci apparaît dans l'archive otomane, en

³⁷ Engel Pál, *op. cit.*, p. 133.

³⁸ *Ibidem*, p. 29.

³⁹ I.D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 238; A.A. Rusu, *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, p. 285-286.

⁴⁰ Engel Pál, *op. cit.*, p. 134.

⁴¹ *Ibidem*, p. 149.

⁴² *Ibidem*, p. 147.

⁴³ L. Munteanu, *Mitropolia Banatului*, 38, 2, 1998, p. 77-81.

commençant avec l'année 1569 sous la forme *monastère Moravița*⁴⁴. L'acte de 1757, invoqué déjà plusieurs fois, l'a consigné avec le patron d'église *L'Entrée de la Sainte Vierge*⁴⁵. L'établissement de Şemlac apparaît dans un document officiel de 1597 sous les deux noms *Somlyung alias Morava*⁴⁶ ce qui explique l'attestation du monastère sous une forme ou autre. L'église du monastère Şemlac avec son plan cruciforme a attiré une attention spéciale aux spécialistes⁴⁷. Celui-ci reste un des rares monuments ecclésiastiques banatiens, dressé sous les influences de l'école serbe d'architecture, qui a survécu jusqu'à nos jours. Le monastère Mesiçi⁴⁸, similiaire du point de vue chronologique et typologique avec celui de Şemlac, apparaît consigné à l'année 1569 avec le patron d'église *Le Saint Jean Prodôme*⁴⁹. Les documents turques rappellent dans le district Vârşeţ, envers 1579, le monastère *Quirnya*, identifié comme le monastère Središtea⁵⁰.

Dans la zone basse du nord et de l'ouest de Banat, les mêmes sources font la preuve de l'existence de quelques-uns des monastères au milieu du XVI-e siècle, restés dehors du cône de lumière des sources historiques. Ainsi, à Remetea Mare, il existe un monastère avec patron d'église *Saint Georges*⁵¹ et dans sa proximité, à Izvin, un autre dénommé *Saint Élias*⁵². Les monastères de Cebza (*Saint Jean*) et de Rudna (*Saint Demetre*) étaient situés dans la vallée de Timiș, pas loin de de Ciacova⁵³. Le monastère de Cebza garde une église en bois, qui était dressée pendant le XVIII-e siècle. Des autres, il paraît exister au milieu du XVI-e siècle à Partoș⁵⁴, Gilad⁵⁵, Uzdin⁵⁶, mais dépourvus de tout témoignage historique.

La toponimie et les traditions locales ont gardé le souvenir des monastères disparus de l'espace banatien. Le nom des établissements de Remetea Mare et de Remetea Pogănici font perpétuer l'existence des demeures monachales du début du Moyen Âge. Sur le territoire actuel du

⁴⁴ Engel Pál, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁵ I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 238.

⁴⁶ Pesty Fr., *op. cit.*, IV, p. 193.

⁴⁷ V. Țigu, L. Opreșă, *Mănăstirea Săraca*, București, 1971; I. Miloia, in *Analele Banatului*, IV, 2-4, 1931, p. 86-95; T. Sinigalia, *Analele Banatului – Artă*, III, Timișoara, 1998, p. 27-38.

⁴⁸ Engel Pál, *op. cit.*, p. 134.

⁴⁹ I.D. Suciu, R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 138.

⁵⁰ Engel Pál, *op. cit.*, p. 76.

⁵¹ *Ibidem*, p. 133-134.

⁵² *Ibidem*, p. 134.

⁵³ *Ibidem*, p. 133, 134.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 141.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 56.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 22.

village Berzovia se trouvait, sur le rivage nordique de Bârzava, l'établissement disparu Remetea. Les fouilles archéologiques ont identifié deux phases de fonctionnement du cimetière d'autour de l'église datant du XIV-e siècle, l'une étant antérieure au dressement de l'église⁵⁷. Le nom de l'établissement et la documentation archéologique suggèrent l'existence d'un monastère en fin du XIII-e siècle sur la même place peut-être. La tradition locale garde encore le souvenir des monastères disparus à Mocerîș et Sasca Montană, dans la vallée de Nera, dans une zone couverte de forêts. Les traces de ces modestes demeures monachales pourront à peine être identifiées sur place. L'existence de tels emplacements dans l'espace montagneux est remarquée même dans les documents officiels.

Au long des voies de communications qui liaient le Banat de l'espace sud-est européen ont circulé des prêtres et des moines, entre les X – XI-es siècles, qui ont apporté des idées concernant la vie monastique byzantine et qui ont mis la pierre fondatrice, en outre, autour l'an 10⁵⁸. En étroit lien avec cette circulation du clergé par les anciennes voies de circulation, dénommées raisonnablement „les corridors culturels”, se sont identifiés les influences du culte des saints guerriers (Saint George; Saint Demètre), issues après le XI-e siècle dans l'espace du Bas-Danube⁵⁹. Des monastères orthodoxes banatiens ayant pour patron d'église Saint Georges ont eu un nombre restreint, surtout dans l'aréal nordique, l'autre étant adopté pour patron seulement à Cuvin. On constate une certaine prédilection pour les Saint Archanges Michael et Gabriel pour les monastères situés au sud du Banat. Déroulé pour une longue période de temps, la cristallisation du monachisme local banatien est devenue évidente au cours du XVI-e siècle. Se trouvait alors en pleine affirmation une puissante féodalité roumaine, extrêmement active, surtout dans l'espace sudique, capable à dresser et entretenir des demeures monachales. De cette féodalité s'est formé, sans doute, une partie de l'élite ecclésiastique locale. L'activité culturelle et missionnaire déroulé au cours de la deuxième moitié du XIV-e siècle par le fondateur de la monastère Vodița-Nicodim, a eu sans doute, des echos même dans le monde orthodoxe banatien.

L'existence et l'activité des monastères banatiens, à peine contourné dans la lumière de l'histoire, doivent vues dans le contexte général de l'histoire politique, culturelle et confessionnelle du Bas-Danube, dans la deuxième moitié du XIV-e siècle. La période a été marquée par des

⁵⁷ D. Țeicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, 1996, p. 38.

⁵⁸ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974, p. 342-343.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 343.

conflits confessionnels, d'une évidente pression de la part du monde catholique, dirigé par le roi Louis II de l'Hongrie, exercitée sur les orthodoxes roumains, serbes et bulgares de cette zone européenne. Le fin du XIV-e siècle (les derniers trois décennies) a marqué la constitution ferme, sous une forme institutionalisée, du monachisme local du monde roumain au sud des Carpathes⁶⁰. Ici on a dressé les premières églises monachales dans les contrées de l'Olténie, voisines à l'aréal banatien. Des récentes recherches dans le Banat Montagneux, trouvées encore en état de déroulement, à Baziaș et Drencova, ou les plus anciennes de Mraconia, mettent en évidence un groupement d'églises monachales, ayant le plan triconque, édifiées probablement entre les XIV – XV-es siècles, donc contemporaines avec celles sud-carpathiques. L'apparition des monastères ecclésiastiques ayant le plan triconque dans les décennies 8 – 10 du XIV-e siècle dans le milieu orthodoxe roumain a été considéré comme le résultat des quelques impulsions venues du monde féodal serbe⁶¹. Les églises des monastères de Baziaș, Mraconia et Vodița, constituent les repères de la voie du plan triconque dans le couloir du Danube vers l'espace sud - carpathique. Des futures recherches archéologiques doivent offrir des réponses à toute une série de questions concernant les étapes du triconque dans l'espace banatien en nuanciant les rapports culturels et ecclésiastiques avec les espaces voisines de la Valachie et de Serbie en fin du XIV-e siècle et de celui suivant.

L'existence d'un clergé monachal orthodoxe extrêmement active parmi les populations du Bas-Danube est prouvée par les écrits polémiques de Bartolomeu de Aversa, le vicaire franciscain de Bosnie pendant la période d'entre 1367 – 1407⁶². Le mécontentement et l'aversion de celui-ci contre les moines orthodoxes est trop sévère même pour un ouvrage polémique.

Notre démarche dans le problème des monastères médiévaux de Banat s'est proposée seulement à signaler des quelques-uns des problèmes liés de la géographie historique et ecclésiastique de cette province pendant les XIV – XV-es siècles, et aussi des récentes accumulations des recherches archéologiques déroulées en cette direction. La documentation de ce genre pour chaque monument investigué d'une manière systématique et encadré avec exactitude du point de vue chronologique, seront en mesure à réaliser le support nécessaire pour une reconstitution viable de l'histoire sociale, politique et confessionnelle du Banat médiéval.

⁶⁰ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 343.

⁶¹ R. Theodorescu, *Itinerari medievale*, București, 1979, p. 141 și urm. Idem, *Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, p. 297.

⁶² S. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 209-215.

BEILERBEI DE TIMISOARA. Contribuții la cronologia beilerbeilor timișoreni

Ioan Hațegan

În istoriografia europeană, problema numelor și a activității conducătorilor vilayetului otoman al Timișoarei este aproape inexistentă. Faptul este cu atât mai surprinzător, cu cât importanța strategică deosebită a zonei bănățene este unanim recunoscută.

Mult mai bine prezentată este această situație în cadrul cronicilor otomane¹. Pe baza informațiilor oferite de cronicarii otomani, putem cunoaște ceva mai bine realitatea epocii și putem încerca completarea parțială a tabelului cronologic al beilerbeilor de Timișoara.

Rândurile de față doresc doar să contribuie la simplificarea și corectarea, respectiv completarea listei beilerbeilor de Timișoara. Minusurile existente nu pot fi completate, deocamdată, din mai multe cauze. Unele sunt obiective: numeroase documente aflate de multă vreme în pivnițele arhivei istorice otomane de la Topkapu Sarai din Istanbul nu sunt cercetate. Arhiva fostului pașalâc (vilayet, eyalet) de Timișoara este extrem de bogată, aproape fabuloasă ca număr de documente, în cea mai mare parte necunoscute.

Cum însă numărul turcologilor, cercetători ai istoriei otomane, este în genere redus, cu atât mai mult al turcologilor români, este de așteptat multă vreme pentru ca unele din aceste documente să fie traduse în română sau în alte limbi europene.

Ca atare, cei ce doresc să cunoască mai bine perioada stăpânirii otomane în Banat apelează la cele câteva sute de documente otomane traduse în publicațiile europene, la fel și cronicile otomane. O a treia posibilitate o oferă studiile cercetătorilor pertinenti pentru a completa imaginea zonei.

De aceea, cunoașterea perioadei stăpânirii otomane în Banat este un proces de durată și presupune un studiu îndelungat asupra documentelor, alături de investigarea urmelor arheologice a fortificațiilor, așezărilor, necropolelor, cimitirelor, etc. din epocă (respectiv 1552-1718).

¹ Mihail Guboglu, Mustafa Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române*, Extrase, vol. I, București, 1966, vol. II, București, 1970, vol. III, București, 1980.

Lista ce urmează este doar o mică contribuție spre cunoașterea conducătorilor acestui important pașalâc otoman.

Lista cronologică, parțială și incompletă, a acestor înalți demnitari, așa cum reiese ea din cercetări, se prezintă astfel :

KASSIM PASA (martie 1557 sau iunie 1559)

Evoluția carierei sale militare: călăreț la Smederevo, mic comandant la Belgrad, comandant de sangeac Becej-Becicherec în anul 1551². Pe 19 iunie 1559 sultanul Soliman cel Mare îi cere să-l potolească pe Ioan Sigismund Zapolya ale cărui trupe încalcă hotarele.

RUSTEM DUZELDJE (sf. 1554 - 1555)

HALIL (HAKIM ?) (1556)

ARSLAN PASA (1557)

LALA MUSTAFA PASA (Silihdar Lala Mustafa) vizir (1559 – 1561)³

În timpul guvernării sale, trupele vilayetului de Timișoara constituiau forța otomană de intervenție în Transilvania și Tara Românească.

MALKOCI PASA (1562 – 1564) (MALCHUS ?)

MUSTAFA PASA (1564 – 1565/1566)

În august 1564 își pregătește oastea de campanie; în septembrie 1564 este cu armata la Arad, în martie 1565 este cu oastea la Tata (Ungaria); în iunie 1565 asediază Satu-Mare, alături de Ioan Sigismund Zapolya; în 1566 este în armata sultanului, în campania împotriva cetății Gyula⁴.

AHMED PASA (AMHAT) (1566)

HASAN PRODOVICH (1566 – 1567 - 1568)

Comandantul armatei otomane în campania de la Hust, Munkacs. În martie sau mai 1568 a fost schimbat din funcție la cererea lui Ioan Sig. Zapolya⁵.

DJAFER (C'AFER) PASA (1568-1569-1577)

În 19 sept. 1568 a fost numit beilerbei de Timișoara. În 1575 îi scrie principelui Ștefan Bathory. În 1575 (18 ian) sultanul scrie că nu s-a făcut orez în anul trecut în Banat și-i cere să-l primească pe Mustafa din Niș care aduce oameni pentru cultura orezului.

² Printre ultimii care s-au ocupat de cronologia beilerbeilor de Timișoara se numără și Fenyvesi Laszlo, *A Temesközi-Szorenyregi vegvarvidek funcionaltasasai 1365 – 1718*, în *Vegvarak es regiok a XI - XVII sz*, Eger, 1995, p. 250.

³ *Ibidem*

⁴ Idem, p. 263 și M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, I, p. 356.

⁵ *Ibidem*; Mustafa Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, p.378; Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. VIII, București, 1895, p.168.

PASA FARA NUME (1572)

În 19 mai pașa distribuie alimente populației din cauza secetei. La 11 iunie pașa schimbă sangeac beiful de Pâncota. În 20 iulie pașa primește dezertori imperiali și-i trimite sultanului. 21 iulie - poruncă sultanală pentru creșterea producției de pulbere și praf de pușcă. 25 iulie - poruncă sultanală să nu mai ridice o nouă cetate la hotare. În 13 august pașa și defterdarul cer înființarea unei monetării la Moldova Veche dar sultanul nu este de acord⁶.

HASAN SOKOLU (1570 – 1571)

- scrisoare sultanală către pașa de Timișoara (25 iunie)⁷

MEHMED SOKOLU (1573)⁸

PERTEV PASA (? - 1574)

FERHAD PASA (1577 – 1578)

- 21 august 1577 - înțelegere între pașa de Timișoara și Principele Cristofor Bathory privitoare la încălcarea reciprocă a hotarelor⁹.

DAUD PASA (1580 – 1582)

MEHMED PASA (1585)

La 11 iunie este înlocuit cu alt pașă Mehmed¹⁰

FRENK IUSUF PASA (martie 1585 - martie 1586 sau 1587)¹¹

HASAN PASA (1586 – 1587)

Fost başcapugibași (șeful portarilor sultanului)¹²

HASAN AGA (1587 – 1588)

În martie 1587 ajunge la Timișoara ca fost defterdar, iar în 1588 pleacă beilerbei la Buda.

MUSTAFA PASA (1588)

- mutat la Buda

HASAN PASA (1589)

- mazilit din Anatolia

DJAFER PASA (1589)¹³

SINANOGLU MUSTAFA PASA (1590)

- mutat la Buda

HASAN PASA (dec. 1590 - 1592)

⁶ Mustafa Mehmed, *op. cit.*, p. 378.

⁷ *Ibidem*, document din 25 iunie 1571, vezi și Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 263.

⁸ Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 263.

⁹ Mustafa Mehmed, *op. cit.*, p. 130.

¹⁰ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București, 1929, p. 30.

¹¹ Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 264 menționează anul 1586 în timp ce în *Cronici turcești*, I, p. 361, se menționează anul 1587.

¹² *Ibidem*

¹³ M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, I, p. 362.

MUSTAFA PASA (1592 – 1593)¹⁴

MEHMED PASA (1592 - înc. 1593)

- pleacă la Buda

KIRLI HASAN PASA, vizir (1593 - 04.1594)

Era fiul marelui vizir Mehmed pașa, în 3.03.1593 transferat din Rumelia la Timișoara. În perioada ian.-feb. 1594 participă la lupta de la Szekesfehervar.

SOFI SINAN (mai - sf. iunie 1594)

KUÇUK HASAN PASA (kuçuk = cel mic) (sf. iunie – aug./sept. 1594)

Fiul marelui vizir¹⁵.

MUSTAFA PASA (vara - toamna 1594)¹⁶

AHMED MIHALOGLU (dec.1594 - mai 1595 și aug.1595 - toamna 1596)¹⁷

În 1595 participă la asediul Esztergomului, iar în aprilie 1596 asediază Lugojul.

TIRIYAKI HASAN PASA (aug.1595)

HADIM DJAFER PASA (dec.1595 – 1596)

În 1596 participă la campania sultanală la asediul cetății Eger

MEHMED UVEYSPASAOGLU (mai - aug. 1595; 1597)

În 1595 participă la asediul Esztergomului, iar în 1597 aprilie 12 este amintit ca beilerbei de Timișoara¹⁸.

DIV SULEIMAN (1506 – 1598)

În oct. 1598 este mutat, cu același rang, la Buda.

ISMAIL PASA (oct.1598 – 1601)

IBRAHIM PASA (1601)

BEKTAS PASA (1602 - aug.1604)

În 1602 cucerește Transilvania de la Basta, apoi se întoarce la Timișoara.

SABANOGLU DELI HASAN PASA (1604 – 1606)¹⁹

¹⁴ Idem, p. 415 și Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 264.

¹⁵ Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 264 atestă prezența în luna august 1594; Andrei Veres, *op. cit.* vol. V, București, 1932, p. 104-108 publică un document din 4 septembrie 1594 care atestă prezența lui Kucuk Hasan Pașa la Simand alături de Sigismund Bathory.

¹⁶ vezi nota 14.

¹⁷ M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, I, p. 368 susține data de 11 iunie 1595 în timp ce aceiași autori în *Cronici turcești*, III, p. 6, menționează luna august 1595. Un exemplu din multele despre contradicțiile din aceeași cronică.

¹⁸ Fenyvesi L., *op. cit.* p. 264 susține intervalul mai – august 1595; M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, I, p. 370 doar anul 1595; Mihai Viteazu în *conștiința europeană*, vol. IV, București, 1986, p.99, menționează data de 12 aprilie 1597.

¹⁹ M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, I, p. 432 indică intervalul aprilie – mai 1604 ca perioadă de funcționare la Timișoara; Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 1978, p. 303 susține luna octombrie 1605.

ALI DJANPULADZADE PASA (1606 – 1607)

Fost comandant de răsculați, a fost iertat și trimis beilerbei la Timișoara, unde stă un an, asuprește populația și armata care se răscoală; pașa fugе la Belgrad unde este ucis.

MUSTAFA PASA (1608)

Nepotul celui de mai sus, se află în funcțiune un an la Timișoara.

ZULFIKAR PASA (1611)

MEHMED PASA (1612)

SKENDER PASA (1613)

SEFER PASA (1614)

MEHMED (MOHAMED DEAK) PASA (1615 – 1619)

IBRAHIM PASA (1620)

IUSUF PASA (1621 – 1622)

HALIL PASA (VIZIR) (mai - octombrie 1622)

DELI DERSIS PASA (octombrie 1621 – 1622)

Comandant de răsculați, iertat și numit la Timișoara.

IBRAHIM PASA (1629)

BEKIR PASA (1629 – 1630)

HAGI AYVAZ SULEIMAN PASA (iulie 1632 – iulie 1633)

Intendent al marelui vizir Husrev Pașa, stă un an la Timișoara.

RIDVAN PASA (iulie 1633)

Fost bostangibași ucis pe drumul de la Alep la Timișoara.

ORUDJ PASA (1634 – 1635)

BEKIR PASA (1635 – 1636/1637)

Fost beilerbei de Bosnia, luptă și pierde bătălia de la Salonta. Este destituit, dus la Istanbul și ucis în plin Divan pe 3 aprilie 1637.

ALI PASA (3 apr. 1637 - ?1642)

HASAN PASA (1642)

Probabil identic cu Deli Hasan din 1640²⁰.

HUSEIN PASA (1643)

Fiul lui Serhoș Ibrahim. Stă opt luni în funcție la Timișoara.

DJENDJI HALIL PASA (iulie 1643 – martie 1644)

SARI SLAVUS PASA (martie 1644 - ?)

SILAH DAR IPSIR MUSTAFA PASA (vizir)

Numit beilerbei este ucis după doar o zi²¹.

MUSTAFA PASA (1647)

Fost ienicer agasi.

HAMZA PASA ZADE MEHMED (vizir) (nov.1647 - martie 1648)

FAZLI (FAIL) PASA (1 nov.1648 – dec. 1650)

²⁰ Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 264; M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, II, p. 170.

²¹ M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, III, p. 92 indică 8 februarie 1645.

Vizir scos din Istambul și trimis la Timișoara²².

MUSTAFA PASA ZIS KARA CEAUS (1651)

Fost agă de ieniceri, comandantul răscoalei acestora. Numit la Timișoara, este ucis pe drum²³.

GURGI MEHMED PASA (mare vizir)

La sf.anului 1651 este mazilit și trimis la Timișoara.

SEID MUSTAFA PASA (1651 - aprilie 1652)

AHMED PASA (vizir) (iunie 1652 – 1653)

Soțul prințesei Gulsum; om neîncercat în lupte.

EMIR PASA (? – 1 apr. 1653)

BORUZEM PASA (1653)

SURNASEM PASA (1653)

TOPAL MEHMED PASA (1656 – 1657)

MUSTAFA PASA (1657 – 1658)

CENGHIZADE ALI PASA (sept.1658 – 1659; 1662 – 1664)

HUSEIN PASA (1659)

HAGI MUSTAFA (vizir) (1659/1660 -)

SARI HUSEIN PASA (ian.1660 -1661; 1664 – 1665)

KUCIUK MEHMED PASA (sf.1661 – 1662; 1666 – 1671)

În ian.1662 este bei de Ineu. În 2.feb.1662 este numit beilerbei, iar în iulie 1662 luptă la Ersekujvar. În 1667 are o vie corespondență cu principele ardelean²⁴.

DJERAH KASIM PASA (vizir) (1665 - aprilie 1666; 1672)

PIRINGI MEHMED PASA (1666 – 20 feb.1668)

DJERAH HUSEIN PASA (1668)

KARBEKI IUSUF PASA (1668 – 1671)

SEIC MEHMED PASA (vizir) (1670 – 1671)

HASAN PASA (1671 -?)

HUSEIN PASA (1678 – 1680)

KASIM PASA (1680)

Renumit medic al sultanului Mahomed IV, se căsătorește cu sora acestuia și ajunge beilerbei de Timișoara.

HASAN PASA (? – 1683)

AHMED PASA (vizir) (1683,1685)

SEIDI AHMED-ZADE MEHMED PASA (1682, nov.1683 – 27.06.1684)

SAHIN MEHMED PASA (1685 – 1686)

SILIH DAR HUSEIN PASA (1686)

²² Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 264.

²³ M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, III, p. 100 și 101.

²⁴ Fenyvesi L., *op. cit.*, p. 264, M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcesti*, III, p. 99.

AKALZAKI IBRAHIM PASA (vizir) (oct.1687 – 1688)

KODJA DJAFER PASA (numit și BUYUK) (1687 – 1690; 1696 – 1697)

KURD PASA (1690)

TOPAL HUSEIN PASA (1690 - 1691 și 16 oct 1692 – 6 sept.1695)

FINIKLI MUSTAFA PASA (nov.1691 – 1692)

BAGDADLI KARA MEHMED PASA (1693)

BOSTANGI HUSEIN PASA (vizir) (1695)

HAGI MUSTAFA PASA (vizir) (14 sept.1695 – 31 aug. 696)

Rănit în lupta de la Beregsău, la 27 aug. 1696, moare și este înmormântat în moscheea lui Seidi Ahmed din Timișoara.

ARNAVUD SULEIMAN PASA (1696)

BALTAZADE MEHMED PASA (vizir) (1696)

Rănit în asediul Timișoarei, moare și este înmormântat aici.

NISANDJI ABDI PASA (1697 – 1698)

Fost chehaie a marelui vizir Elmas Mehmed pasa. Pe 11 sept.1697 este numit la Timișoara²⁵.

CELEBI(Cetrefilizade) IUSUF PASA (1698 – 28 feb.1699)

IBRAHIM PASA (1699)

SARI AHMED PASA (1699 – 1701)

HAGI MUSTAFA PASA (1701 –1702)

ELCI (HAGI) IBRAHIM PASA (1703 – 5 iul.1706)

IZMIRLI (GUMRUKDJLI) ALI PASA (vizir) (1703, 1706)

TELLAK ALI PASA (vizir) (14 apr.1704 – 1705)

KARAJILANOGLU ALI PASA (vizir) (5 iul.1706 – oct.1708)

FIRARI HASAN PASA (1708 – 1709)

BOSNIAC SARI MUSTAFA PASA (1709 - 1713)

HASAN PASA (1713 – 1715)

MUSTAFA PASA (15 dec. 1713 – 17 oct. 1718)

Ultimul beilerbei de Timișoara. Capitulează pe 13 octombrie 1716 în fața trupelor imperiale austriece. Părăsește orașul pe 17 octombrie, împreună cu toată garnizoana.

²⁵ M. Guboglu, M. Mehmed, *Cronici turcești*, III, p. 196-197.

ISTORIE ȘI DEMOGRAFIE ÎN BANATUL OTOMAN (1552-1716) – REALITĂȚI ȘI IPOTEZE

Alexandru Rădulescu

În ultimii 30 de ani, au apărut o serie de cărți, studii și articole în care se tratează diverse aspecte ale istoriei Banatului medieval. Avem de-a face cu lucrări de o mare întindere tematică, cuprinzând teme de istorie politică, militară, economico-socială sau culturală ale Banatului din epoca evului mediu, care se întind cronologic din epoca ducatelor timpurii ale lui Glad și Ahtum și până la începutul epocii moderne din istoria Banatului¹ care coincide cu epoca care începe odată cu cucerirea Banatului și a Timișoarei de către Eugeniu de Savoia, celebrul general austriac, în anul 1716.

Dacă pentru epoca feudalismului timpuriu și dezvoltat bănățean lucrările apărute în ultima jumătate de secol sunt ceva mai numeroase -- avem în vedere epoca medievală de până la cucerirea Banatului de către turcii otomani în vara anului 1552 – epoca otomană propriu-zisă din istoria Banatului este mai puțin bine reprezentată în literatura istorică românească. Lucrul acesta se explică prin familiarizarea mai redusă a istoricilor români cu sursele istorice otomane, prin faptul că formarea unor turcologi, a unor osmanologi în România care să lucreze direct cu sursele otomane, este abia la început². De aceea, orice apariție a unor lucrări care

¹ Iată câteva lucrări mai importante, în care sunt tratate într-o viziune de sinteză, teme importante ale istoriei Banatului în evul mediu; I.D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977; Vasile V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990; Ioan Hațegan, *Pavel Chinezu*, Editura Helicon, Timișoara, 1994; Ioan Hațegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, Editura Mîrton, Timișoara, 1997; Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Editura Banatica, Timișoara, 1998; Chiar dacă nu se referă direct la Banatul medieval, acesta este prezent prin referințe colaterale în cărți; Cristina Fenesan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, Editura Enciclopedică, București, 1997 sau Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*, Editura Enciclopedică, București, 2000.

² Un laborator de studii otomane funcționează de mai multă vreme pe lângă Facultatea de Istorie a Universității din București. Surse otomane care tratează despre istoria medievală a Țărilor Române s-au publicat deja; *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase, vol. I, secolul XV – mijlocul sec. XVII*, autori – editori Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, Editura Academiei R.S. România, București, 1966, vol. II, *secolul XVII* – autor

să conducă în circuitul științific informații istorice noi, concrete din arhivele otomane este foarte utilă și binevenită, în măsura în care aduce în circuitul științific informație istorică inedită, necunoscută în cea mai mare parte înainte, și care oferă materie primă pentru judecăți istorice de ansamblu sau de amănunt, de natură să îmbogățească cunoștințele noastre privind Banatul medieval al secolelor XVI-XVII. O astfel de lucrare este cartea regretatului profesor Engel Pál „A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)”, Szeged, 1996. Așezările în epoca turcească din sangeacurile Timișoara și Moldova (1554-1579), Szeged, 1996, care ne înfățișează satele, târgurile, orașele dar și așezările nelocuite, părăsite – seliștile – din intervalul de timp indicat, 1554-1579 și ne oferă indicații deosebit de utile privind ordinea de mărime a acestora întrucât pentru fiecare localitate este precizat și numărul de case – gospodării – care o compun, elemente indispensabile pentru considerații istorice privind habitatul regiunii, populația, demografia Banatului la începutul stăpânirii otomane din Banat. Engel Pál dă publicității datele concrete din 3 deftere otomane – este vorba de conscripții de localități – redactate în anii 1554, 1569 și 1579 și care cuprind localitățile din sangeacurile Timișoara și Moldova veche ale vilaietului de Timișoara³; desigur, scopul redactării acestor deftere este unul administrativ – fiscal; administrația otomană a Banatului voia să știe care este numărul de locuitori și de gospodării impozabile din fiecare localitate pentru a putea calcula impozitul de plătit de fiecare localitate în parte, în funcție de elementele impozabile – numărul de gospodării existente, în principal – al fiecărei localități. Desigur, pentru noi istoricii mileniului III, acest mobil al acțiunii, de înregistrare a resurselor care pot fi impuse în Banatul otoman este mai puțin important, ne interesează în schimb informațiile care permit reconstituirea unor date de istorie demografică, socială a localităților conținute în deftere; pe baza acestora se poate reconstitui istoria socială, economică, demografică a Banatului otoman de la mijlocul secolului XVI-

– editor Mihail Guboglu, Editura Academiei R.S. România, București, 1974; *Documente turcești privind istoria României, vol. I, 1455-1774*, autor Mustafa A. Mehmed, Editura Academiei R.S. România, București, 1976. Între turcologii care se preocupă mai deaproape cu Banatul otoman, se remarcă Cristina Feneșan, care pe lângă cartea citată la nota 1, dedicată constituirii principatului autonom al Transilvaniei care are destule conotații bănățene, s-a ocupat și în mod special cu dominația otomană asupra Banatului; vezi Cristina Feneșan, *Începutul dominației otomane asupra Banatului la 1541*, în *Revista arhivelor*, 49, I, 1987, p. 41 și urm.

³ Indicații utile privind concepția care a stat la baza publicării defterelor și modul în care pot fi utilizate datele din conscripțiile otomane, se găsesc în capitolul introductiv al cărții, „bevezetö – introducere”, vezi Engel Pál, *A Temesvári és Moldovai szandzsák települései (1554-1579)*, Szeged, 1996, p. 5-18.

lea, mai documentat și mai fundamentat decât s-a putut face acest lucru până la apariția cărții profesorului Engel Pál. De altminteri, Engel Pál însuși, vede în publicare defterelor otomane pe care a întreprins-o, punerea la dispoziția cercetării viitoare a unei „materii prime” - *nyersanyag*⁴ - care să fie prelucrată, analizată, adâncită, detaliată de istorici plecând de la motivații diferite, de la punerea unei probleme sau a alteia a cercetării istorice, de la dezbateră, adâncirea unor informații de detaliu care apar în deftere și care pot fi utilizate în dezbateră unor chestiuni istorice care nu apar *expressis verbis* în deftere, dar care țin de problematica mai largă pe care o circumscriu acestea.

În cele ce urmează vom încerca schițarea unei problematice istorice care ține de demografia, populația Banatului în evul mediu pe care defterele otomane publicate de Engel Pál reprezintă un punct de plecare; ne-am oprit asupra unor localități situate în Banatul de câmpie în jurul Timișoarei dar și mai la sud, pe o veche axă de circulație care leagă Timișoara, prin Jebel – Deta – Vârșeț – nisipurile Alibunarului, de zona Dunării și am schițat în linii foarte generale, istoria medievală a acestor localități, de la prima mențiune documentară medievală, prin date mai importante ale istoriei lor medievale preotomane, la istoria lor în vremea otomană, până la datele esențiale demografic privind istoria acestor localități în secolul al XVIII-lea. Ni s-a părut utilă o asemenea abordare, întrucât ea aruncă o lumină utilă asupra „duratei lungi” a istoriei localității în care datele din defterele otomane din anii 1554-1579 constituie un segment important. Am utilizat în acest sens datele din monografia istorică a comitatului Timiș sub redacția lui Samu Borovszky, informația istorică din „Geografia istorică a Banatului medieval” de Bodog Milleker⁵, evident datele defterelor otomane din 1554-1579, dar și alte informații privind istoria localităților respective în secolul al XVII-lea, cum ar fi călătoria patriarhului Maxim de Ipek prin satele Banatului în anii 1660 și 1666⁶, relatările lui Evlia Celebi⁷ sau ale altor călători prin Banatul otoman⁸.

⁴ Engel Pál, *op. cit.*, p. 13.

⁵ Borovszky Samu, *Temes vármegye*, Budapesta, capitolul *Temes vármegye községei – Așezările comitatului Timiș*, p. 21-128; datele de aici le-am confruntat și completat cu cele din dicționarul de localități medievale al lui Bodog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza – Geografia istorică a Banatului medieval*, Timișoara, 1913 și cu repertoriul de localități medievale din Banatul montan, în Dumitru Țicu, *Banatul montan...*, registrul așezărilor medievale, p. 290-401.

⁶ I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1980, documentul 72, p. 108-149.

⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 311-753, editor Mustafa Ali Mehmet.

Punctul final al datelor privind istoria lungă a localităților medievale este reprezentat de hărțile bănațene ale secolului al XVIII-lea, de conscripțiile de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea, care ne arată transformările prin care au trecut – din punct de vedere demografic, al istoriei populației – respectivele așezări, la începutul epocii moderne. Obținem astfel, o schiță în linii mari, a evoluției acestor așezări prin secolele evului mediu care este utilă pentru cercetare istorică în sine și care oferă puncte de reper pentru demararea unor cercetări privind evoluția așezărilor pe secvențe cronologice mai scurte, în care informația istorică poate fi detaliată mai în amănunt și în care se poate atrage în cercetare informație istorică mai bogată, mai circumstanțială, pentru a răspunde la întrebări mai amănunțite privind istoria unei așezări sau a alteia.

Am ales să prezentăm mai îndeaproape localitățile pe culoarul de circulație Timișoara-Vârșeț-Dunăre, întrucât ele au o bună reprezentare în documentele medievale, permițând urmărirea din aproape în aproape a evoluției în timp a așezărilor. Această zonă geografică de pe axa Timișoara-Vârșeț-Dunăre este în același timp o zonă de interferență etnică, întrucât aici avem de-a face, în decursul timpului, cu localități românești, sârbești, dar în același timp – mai ales pentru epoca anterioară stăpânirii otomane – se afirmă prezența unui număr însemnat de sate ungurești – în special istoriografia ungară susține acest punct de vedere⁸; se ridică, deci, o chestiune care nu este ușor de deslușit, cea a etnicului unei așezări sau a alteia, în decursul timpului. Se mai afirmă, – în special tot de către istoricii unguri – că în multe sate din Banatul de câmpie ar fi avut loc o substituție, o înlocuire a vechilor locuitori unguri de către o populație alcătuită de români și sârbi, venită – în secolele XIV – XVII – fie din sudul Dunării, fie din părțile de deal și munte ale Banatului, fie din părțile Olteniei sau ale Hațegului sau Hunedoarei și care, în decursul timpului, și mai ales după instaurarea dominației otomane în Banat, ar fi imigrat în satele de câmpie ale Banatului, părăsite – se pretinde – de vechii locuitori, unguri în cea mai mare parte, care ar fi fugit spre nord, de teama turcilor. Dacă pentru sârbi pot fi documentate mai multe valuri de imigranți din sudul Dunării în

⁸ Vezi volumul „*Utazások a török birodalomban – Călătorii în Imperiul Otoman*”, Editura Kriterion, București, 1983, editor Binder Pál.

⁹ Această opinie apare în mai toate lucrările istoriografice maghiare care tratează istoria Banatului medieval; bibliografia este foarte bogată; cu titlu de exemplu, menționăm doar pentru epoca mai veche, deja citata monografie îngrijită de Borovszky Samu, *Temes Vármegye*, iar pentru epoca mai apropiată de noi, volumul *Erdély Története, I, A kezdetektől 1606-ig – Istoria Transilvaniei, vol. I, De la începuturi până la 1606*, Editura Academiei, Budapesta, 1986.

secolele XV-XVII¹⁰, pentru români lipsesc, deocamdată mențiuni documentare care să ateste o asemenea migrație. Oricum, rămâne chestiunea dificilă a diagnozei etnice, pentru o așezare sau alta și se poate spune că la acestea e mai greu de răspuns pentru Banatul de câmpie decât pentru Banatul de deal și de munte, unde caracterul aproape exclusiv românesc al locuirii reiese destul de concludent din sursele epocii¹¹.

Se mai adaugă împrejurarea ca zona Timișoara – Vârșeț – Dunăre a stat mai mult „în calea răutăților” decât zona de deal și de munte a Banatului, de pildă. Incursiunile turcești din secolele XIV-XVI din Banat au loc în prevalență în Banatul de câmpie, pe axa de circulație de care am pomenit Dunăre – Vârșeț – Timișoara – facem abstracție acum de incursiunile turcilor făcute pe Tisa sau mai la apus, pe Dunăre, - iar marile campanii de cucerire ale Banatului din anii 1551-1552 au loc în bună parte tot prin Banatul de câmpie¹². Incursiunile frecvente ale turcilor, starea de război, starea de nesiguranță a locuitorilor provocate de aceste incursiuni vor fi declanșat în ultimă instanță, tentația de la a pleca în bejenie, tentație poate mai pronunțată în această parte a Banatului decât în zonele mai ferite de contactul direct cu cetele de pradă ale achingiilor otomani. Istoria demografică, a așezărilor acestei zone de câmpie a Banatului este examinat și sub raportul incidenței fenomenului de părăsire, de selistire a satelor, al persistenței fenomenului sau dimpotrivă a revenirii pe vechile vetre de locuire; și sub acest aspect zona de câmpie a Banatului, zona Timișoara – Vârșeț – Dunăre pare a fi mai interesantă decât alte zone ale Banatului, mai ferite de intervenția acestor factori perturbatori ai vieții

¹⁰ Borovszky, *Temes vármegye...*, p. 293, 308-309; Ioan Hațegan, *Pavel Chinezu...*, p. 133.

¹¹ Banatul de deal și munte a fost în cursul evului mediu un teritoriu omogen românesc, în care românii constituiau marea majoritate a populației – vezi, în special, Dumitru Țicu, *Banatul montan...*, capitolul VII – *Geografia istorică a Banatului montan în secolele XIII-XIV*, p. 284 și urm; deși în Banatul de câmpie românii sunt în evul mediu o componentă importantă, situația etnică de ansamblu de aici e mai complexă și mai greu de deslușit, și înainte de și după cucerirea otomană de la mijlocul secolului al XVI-lea; este vorba nu numai de a identifica și deosebi pe români de sârbi și de unguri, dar și de a evalua componenta turcească – sau, în orice caz, orientală – a populației din vilaietul Timișoarei, prezentă în administrație, în armată – spahii și ienicerii – în viața economică – meșteșugarii și negustorii – în ierarhia religioasă mahomedană; contează de asemenea, într-o evaluare de ansamblu, și grupurile etnice și sociale mai mici, precum germanii, italienii, negustorii raguzani, cehii, slovacii, polonezii, etc., pe care sursele istorice îi semnalează în Banat în secolele XVI-XVII.

¹² Aceste campanii de cucerire din 1551-1552, din Banat, sunt menționate în cronicile otomane; vezi, de pildă, Lütüf-pașa, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. I, p. 249-250 și cronica lui Mustafa Gelalzade, *ibidem*, p. 280-288; sau cronica lui Mehmed – pașa Küciük Nisandji, *ibidem*, p. 295-296.

cotidiene, ai siguranței de fiecare zi a locuirii în aceste secole ale evului mediu¹³. Iată câteva, numai din considerentele care ne-au determinat să ne oprim asupra acestei zone din Banatul de câmpie, de pe axa Timișoara – Vârșeț – Dunăre, în investigația pe care o propunem și în care informația oferită de defterele otomane din 1554-1579 este de prima mână, considerente la care, evident, s-ar putea adăuga și altele. Iată, localitățile din zona numită asupra căroră poartă considerațiile noastre¹⁴;

– **Babșa** – în evul mediu au fost 3 localități, Babsa de sus, Babsa de mijloc, Babsa de jos; în 1488 se găsește între pertinențele castelului de la Târgoviște — comitatul Timiș — în stăpânirea lui Haraszty Francisc, ban de Severin (Borovsky, *Temes...*, p. 24);

– în defterele otomane; 1554 – 42 de case, 1569 – 19 case, 1579 – 17 case (Engel, *A Temesvári...* p. 23); ține de nahia Târgoviște;

¹³ Districtele de pe cursul Begăi superioare – zona Făgetului – par să fi trăit timpuri ceva mai liniștite în secolele XV-XVI decât zona de câmpie din partea de apus a Banatului; dacă examinăm lista satelor din nahiile aflate în părțile Făgetului – vezi Engel Pál, *A Temesvári...*, p. 176 și urm., - incidența satelor părăsite, a seliștilor este mai redusă aici, decât în Banatul de câmpie, locuitorii trăind în câmpia înaltă a Făgetului timpuri mai sigure în privința siguranței vieții cotidiene; un indiciu important în sensul degradării accentuate a condițiilor de viață în Banatul de câmpie l-ar putea oferi situația generală a mănăstirilor catolice din Bnat – de pe valea Mureșului, de pildă – a căror situație materială devine tot mai dificilă, scăderea veniturilor aducând după sine scăderea numărului de călugări din respectivele mănăstiri, degradarea, ruina mănăstirilor în sine,, fenomene datorate în bună măsură dezorganizării vieții economice provocate de expedițiile otomane de pradă și jaf în părțile Banatului; vezi în acest sens – Koszta László, *Dél – Magyarország egyházi topographiaja a középkorban – Topografia ecleziastică a Ungariei de sud în evul mediu*, în volumul „*A középkori Dél – Alföld és Szer*”, Szeged, 2000, p. 46-47, 59-60.

¹⁴ Criteriul după care au fost selecționate localitățile aflate în lista de mai jos este cel al apartenenței la Banatul de câmpie; am căutat să ilustrăm sate importante, mai reprezentative din zona Banatului de câmpie – cu un accent pus pe axa de circulație Timișoara – Vârșeț – Dunăre – așezări cu o istorie de lungă durată care să permită formularea unor judecăți de ansamblu privind locuirea umană din aceste localități în cursul evului mediu – pe durata lungă a locuirii, îndeosebi; se conturează astfel observații certe, dar rămâne destul loc și pentru ipoteze. Prescurtările utilizate în trimerile bibliografice din lista de localități care urmează sunt următoarele: Dr. Borovszky Samu, *Temes varmegye*, Budapesta, fără an de apariție – Borovszky, *Temes...* ; Engel Pál, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged, 1996 – Engel, *A Temesvári...* ; I.D. Suciú, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1980; I.D. Suciú, Radu Constantinescu, *Documente...* ; Milleker Bodog, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, 1913; Milleker, *Délm.*; Dumitru Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Editura Banatica, Timișoara, 1998; Țeicu, *Banatul montan...*; Pál Binder (editor), *Utazások a török birodalomban*, Editura Kriterion, București, 1983, Pál Binder, *Utazások...*

– conscripția din 1717 – 40 de case locuite în districtul Făget; harta lui Mercy – 1723 – sat locuit, harta din 1761 – sat locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 24);

– **Barateaz** – 1411 – Brochháza, 1428 – Barothhaza (Borovszky, *Temes...*, p. 27);

– în defterele otomane; 1554 – 10 case, 1569 – 20 de case, 1579 – 23 de case (Engel, *A Temesvári...* p. 26); ține de nahia Timișoara; harta Mercy – 1723 – Barazas – seliște; în hărțile 1761 și 1783 – Parazhaz – sat locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 27);

– **Becicherecu Mic** – în evul mediu Pechkerek; apare în lista decimelor papale – 1332-1337; în secolele XV-XVI apare în proprietatea familiei nobilului Hăgimaș de Beregsău (Borovszky, *Temes...*, p. 57-58)

– în defterele otomane; 1554 Pecskekerek în nahia Timișoara; 1554 – 50 de case, 1569 – 45 de case, 1579 – 49 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 105); în conscripția din 1717 – 36 de case;

– în anii 1660, 1666 are populație ortodoxă; gospodarul Tvetcu, cnezul Radovan, Milita, Ioan, baba Frughina, Jivco, Rădoi, Miloș, Sava, Rade, Maxim, Radovan, Prodan (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 128);

– conscripția din 1717 – 36 de case; harta Mercy – sat locuit în districtul Timișoara, colonizarea germană începe în 1727, locuiesc aici mulți români și sârbi; în 1761, majoritatea era ortodoxă (Borovszky, *Temes...*, p. 58);

– **Belinț** – în 1369 prima mențiune documentară sub forma Belenche; 1482 se află în proprietatea familiei Bejan (Besanfi) (Borovszky, *Temes...*, p. 28);

– în defterele otomane; 1554 – 34 de case, 1569 – 20 de case, 1579 – 28 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 27); ține de nahia Ictar; pe harta Mercy – sat locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 28);

– **Bencecu de Jos (Bencecu Roman)** – cel mai vechi proprietar, din secolul al XIV-lea, din neamul Dorojma; aici a fost și localitatea Baci – în hotar este pâraul Bacin; în secolul al XV-lea se numea Vence și ținea de cetatea Borzlyuk; trece apoi în proprietatea familiei de Duboz (Dobozi); în 1456 trece în proprietatea lui Iancu de Hunedoara, în 1462 în proprietatea lui Ioan Giskra, iar apoi are alți stăpâni; în secolul al XV-lea se așează aici coloniști sârbi (Borovszky, *Temes...*, p. 22);

– în defterele otomane; 1554 – 17 case, 1569 – 21 de case, 1579 – 19 case; apare în deftere sub numele Benchykut, care era înainte pertinentă a cetății Sarad – în 1506 (Engel, *A Temesvári...*, p. 28); ține de nahia Timișoara; apare pe hărțile din 1723 și 1761 ca localitatea locuită (Borovszky, *Temes...*, p. 22);

– **Berecuta** – sat pe râul Bârzava; ținea în evul mediu de comitatul Carașului; în 1458 Berecul era al familiei Doczi (Borovszky, *Temes...*, p. 29);

Berecuta sau Gacealug, ține de nahia Ciacova în defterele otomane; 1554 – 8 case, 1569 – 16 case, 1579 – 18 case; ar putea să corespundă localității Gătaia de Jos – Gatal inferior – 1343;

– în anul 1666 are populație ortodoxă; Sava, Radosav, Petru, Manda, Maxim (I. D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 128); în conscripția din 1717 – 28 de case; pe harta Mercy din 1723-1725 apare ca sat locuit în districtul Vârșet; în 1779 ține de comitatul Timiș (Borovszky, *Temes...*, p. 29);

– **Beregsău** – apare în lista decimelor papale din 1332-1337 ca parohie; în a doua jumătate a secolului al XIV-lea este în proprietatea familiei de Beregsău; în secolul al XV-lea apare în stăpânirea lui Nicolae Hăgimaș de Beregsău; în 1462 apare și Beregsăul Mic;

– în defterele otomane Beregsăul ține de nahia de Timișoara; 1554 – 28 de case, 1569 – 46 de case, 1579 – 35 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 29);

– în conscripția din 1717 Beregh-Schoh cu 40 de case; harta Mercy din 1723-125 – Berexchof; în harta din 1761 apare ca seliște (Borovszky, *Temes...*, p. 28);

– **Berini** – 1332-1337 apare în lista decimelor papale cu biserică în localitate; în 1407 satul era a lui Pippo Spano, comite de Timiș; în 1473 are privilegiul de oraș și ține de pertinențele lui Cheri (Borovszky, *Temes...*, p. 99);

– în defterele otomane ține de nahia Cerini; 1554 – 46 de case, 1569 – 106 case, 1579 – 94 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 29);

– în conscripția din 1717 – Berino, cu 40 de case locuite; în harta Mercy – Berin; în 1761 – locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 99);

– **Besenova Nouă** – în 1332-1337 apare în lista decimelor papale; în 1455 devine proprietatea a Huniazilor, mai târziu e a familiei Bornemisza de Besenova; sub turci devine seliște – se pare, spre sfârșitul epocii pașalâcului, pentru că la începutul stăpânirii otomane – vezi mai jos – este locuită (Borovszky, *Temes...*, p. 120);

– în defterele otomane ține de nahia Timișoara, fiind un simplu sat; 1554 – 23 de case, 1569 – 27 de case, 1579 – 30 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 29);

– în 1666 apare ca orașul Besenova, cu locuitori ca gospodarul Vucihnea, popa Ștefan, Anuca, Iancu bairactarul, Peia al lui Belea, Vidac, Coia, Petcu al Neii, Ioan Rădoiță (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 128);

– pe harta Mercy – seliște; în 1748 vin primii coloniști germani (Borovszky, *Temes...*, p. 120);

– **Birda** – sat locuit din epoca otomană; conscripția din 1717 îl menționează cu 80 de case locuite; pe harta din 1761 – Pirda în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 30);

– în defterele otomane – Birda în nahia Ciacova; 1554 – seliște, 1569 – 11 case, 1579 – 25 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 30);

– **Biserica Roșie** – la vest de Biserica Albă (Bela Cerkva – Iugoslavia); nu sunt date medievale mai vechi; la sfârșitul epocii medievale – locuit de sârbi, cu numele Cervena Cerkva; conscripția din 1717 o consemnează cu 44 de case; 1773 – revine regimentul de graniță sârbesc 1774 – revine regimentului de graniță româno-sârbesc (Borovszky, *Temes...*, p. 126);

– Cervena Cerkva – sat în nahia Ciacova; 1554 – 2 case, 1569 – 20 de case, 1579 – 18 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 38);

– **Blajova** – 1410 pertinența a Dubozului, în proprietatea lui Dan de Duboz; 1488 – pertinența Târgoviștei, în proprietatea banului de Severin Haraszthy Francisc (Borovszky, *Temes...*, p. 27);

– în defterele otomane – Blajova, ține de nahia Cerini (Sacoșul Turcesc); 1569 – 11 case, 1579 – 13 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 31);

– în conscripția din 1717 apare sub forma Blajevo, având 40 de case; pe hărțile din 1723 și 1761 apare sub forma Plașova (Borovszky, *Temes...*, p. 27);

– **Budinți** – sat locuit din epoca otomană; în conscripția din 1717 – Budimcy în districtul Făget, cu 18 case locuite; pe harta Mercy – Pudinc și pe harta din 1761 – Budinc în districtul Lugoj (Borovszky, *Temes...*, p. 30);

– în defterele otomane – Budinc, în nahia Ictar; 1554 – 7 case, 1569 – 8 case, 1579 – 8 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 31);

– **Butin** prima mențiune documentară 1353 (Țeicu, *Banatul montan...*, p. 307) – în conscripția din 1717 – Budschin, cu 23 de case; pe harta Mercy-Puthin, în districtul Vârșet; pe harta din 1761 – 2 localități locuite de ortodocși, Putin și Piethin (Borovszky, *Temes...*, p. 99);

– în defterele otomane – Butin, sat în nahia Semliki (Vârșet); 1554 – 7 case, 1569 – 29 case, 1579 – 45 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 37);

– **Buziaș** – prima mențiune documentară – 1320; În 1482, Bejan Benedict și Andrei donează văduvei lui Hollodi Filip sferțul filial din 33 de sate, între ele și Buziașul; în epoca otomană locuit de sârbi și romani (Borovszky, *Temes...*, p. 30);

– în defterele otomane – Baziaș în nahia Cerini (Sacoșu Turcesc); 1554 – 15 case, 1569 – 6 case, 1579 – o casă (Engel, *A Temesvári...*, p. 37);

– apare în conscripția din 1717 cu 36 de case; pe harta din 1723 apare sub forma Busiesch (Borovszky, *Temes...*, p. 30);

– **Carlovaț (Iugoslavia)** – sat sârbesc situat lângă nisipurile de la Alibunar, numit și Ocza, Alibunaru Mic și Podprestie (Borovszky, *Temes...*, p. 78);

– în defterele otomane – Ocsa, sat în nahia Semliki (Vârșeț); 1554 – 13 case; 1569 – 60 case; 1579 – 48 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 97);

– **Cadar** – sat pe Poganis, locuit la sfârșitul epocii otomane; în conscripția din 1717 apare sub forma Kadar, în districtul Ciacova, cu 85 de case; pe harta Mercy și pe harta din 1761 apare sub forma Kadar (Borovszky, *Temes...*, p. 53);

– în defterele otomane apare sub forma Dolni Kadar în nahia Cerini; 1554 – 8 case, 1569 – 12 case, 1579 – 17 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 72);

– **Calacea** – 1356 – Kalacha; 1454 – Kalocha, proprietate a familiei Kalochai; harta Mercy – Kallacs; lângă ea întâlnim și o seliște cu acest nume; pe harta din 1761 – Kalazka; pe harta din 1783 – Kallazo (Borovszky, *Temes...*, p. 105);

– în defterele otomane apare sub forma Kalacha, sat în nahia Timișoarei; 1554 – 4 case, 1569 – 0 case, 1579 – 11 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 72);

– **Căpăț** – ținea în 1462 de pertinențele Dubozului; în epoca otomană era locuit de romani; în conscripția din 1717 – Kipeth, cu 60 de case; pe harta Mercy – Kepeth în districtul Lugoj, pe harta din 1761 se afla în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 54);

– în defterele otomane ține de districtul Cerini și este seliște în anii 1569 și 1579 (Engel, *A Temesvári...*, p. 74);

– **Cerna** – e menționată în documente medievale; în 1453 e stăpânită de familia Variaș; pe harta Mercy – Czerna, în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 100);

– în defterele otomane apare Cerna în nahia Cerini, ca sat; 1554 – 20 de case, 1569 – 38 de case, 1579 – 30 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 41);

– în 1660 apar în Cerna personaje ca gospodarul moș Bogdan, Aranit, fratele lui, Prodan al Galei, Vucoman, Gheorghe, Fiat, Maxim al Vuii, tatăl sau Vuia, maică-sa Stoica, frate-său Lazea, Gruită, frate-său Aranit, Miloș din Ficatar (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 131);

– **Cerneteaz** – sat pe pârâul Beregsău; în evul mediu Csernecshaza; în 1470 și 1492 – în proprietatea lui Ordög Laszlo; pe harta

Mercy – Cernithais în districtul Timișoara -- sat locuit; pe harta din 1761 -- Csernitacz (Borovszky, *Temes...*, p. 36);

– în defterele otomane, Cernihaz în nahia Timișoara, sat; 1554 – 18 case, 1569 – 10 case, 1589 – 13 case (Engel, *A Temesvári...*, p. 41);

– **Chevereșu Mare** – pe pâraul Șurgani; se pare că era locuit de români în epoca otomană; în conscripția din 1717 apare sub numele Keverisch, cu 75 de case; pe harta Mercy – Keveresch, în districtul Ciacova; în 1761 avea poștă; vechea localitate era situată sub pădure, biserica ortodoxă se găsea în locul numit Bikaskert; în vremea Mariei Theresia s-a mutat pe locul actual (Borovszky, *Temes...*, p. 78);

– în defterele otomane apare ca sat în nahia Cerinii, sub numele Keveriși; 1554 – seliște, sat locuit mai târziu: 1569 – 14 case; 1579 – 10 case; (Engel, *A Temesvári...*, p. 75);

– în 1666 sunt semnalaji țărani români ca locuind la Cheveresu Mare; Nescu, Nedelcu, Păun, Ioan, Marcu, Ștefan, Ioana, Tvetcu și un Stoian la Chevereșu Mic (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 132);

– **Chișoda** – Tesöld – apare sub numele de Tesola și Tesuld în decimele papale din 1332-1337; în 1456 stăpânește satul Iancu de Hunedoara, iar mai târziu Hăgimaș de Beregsău; sub turci se pustiește; așezarea actuală se formează în anii 1725-1760; în 1761 Chișoda este locuită de ortodocși; mai târziu vin și primii coloniști nemți (Borovszky, *Temes...*, p. 118);

– în defterele otomane apare sub denumirea de Senmarghita, sat în nahia Timișoara; 1569 – 19 case, 1579 – 25 case; în evul mediu preotoman nu se cunoaște un sat cu acest nume, deși – se poate deduce din nume că avea biserică, de aceea se poate identifica cu Tesöld, care însă nu apare în deftere (Engel, *A Temesvári...*, p. 76, 125);

– **Ciacova** – în anii 1332-1337 apare în listele decimelor papale; la sfârșitul secolului al XV-lea devine sat al familiei Csak, care își ia numele de la localitate și ridică aici o importantă cetate între anii 1390-1394; până în 1551 localitatea rămâne în proprietatea familiei Csak; în 1551 e cucerită de turci; în 1701 contele Oettingen Wolf dăruiește cetatea, conform celor convenite între turci și austrieci la pacea de la Karlowitz; rămâne în picioare doar turnul - donjon de cărămidă (Borovszky, *Temes...*, p. 34);

– în defterele otomane, Ciacova apare ca sat în 1554 cu 26 case, și ca oraș, în 1569, cu 63 de case și tot ca oraș, în 1579, cu 61 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 40);

– **Clopodia** – se pare că exista în epoca otomană; în conscripția din 1717 apare ca Klobodia, cu 42 de case; pe harta Mercy din 1723-1725,

apare ca Klopodia; în 1779 ține de comitatul Carașului (Borovszky, *Temes...*, p. 60);

– în defterele otomane, apare ca Klokotia și este sat în nahia Semliki – Vârșeț; în 1569 are 17 case, în 1579 are 20 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 77);

– **Cusici** – Iugoslavia, cunoscut încă din secolul al XIV-lea (Milleker, *Dălm...*, p. 109; Țicu, *Banatul montan...*, p. 319); în conscripția din 1690-1700 – Kussith în districtul Palanca; în conscripția din 1717 apare ca sat cu 82 de case locuite; pe harta Mercy apare cu numele Kuschitz (Borovszky, *Temes...*, p. 109);

– în defterele otomane, apare ca sat, cu numele de Kusity, în nahia Carașova – Vitelnik; 1554 – 18 case, 1569 – 71 de case; 1579 – 56 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 82);

– în anul 1660, apare satul Cusici, lângă mănăstire, cu locuitori ca Obren, Ilie a lui Vucoman, Stoian, Raia, Sima, Petru; tot în același an, 1660, la mănăstirea Cusici este un egumen (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 132);

– **Cutrit** (Temeskutas) – Iugoslavia – ținea în evul mediu de comitatul Caraș; 1358, 1362 – Kutrez; în 1579, principele Transilvaniei, Sigismund Bathory, donează satul lui Ioșica Francisc din Caransebeș; în conscripția din 1717 apare cu 17 case locuite; în 1719 vin primii coloniști germani; în 1751 avea 150 de case (Borovszky, *Temes...*, p. 107);

– în defterele otomane, apare ca sat, cu numele de Kutric, în nahia Semliki – Vârșeț; 1554 – 5 case; 1569 – 37 de case; 1579 – 32 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 82);

– **Cuvin (Kovin, Kevevara)** – cetate, oraș, Iugoslavia; cetate, oraș, menționat încă din secolul al XII-lea; în anul 1551 este cucerit de turci; în anii 1564-1576 stă aici un beg turc, supus al pașei din Timișoara; în 1685 ține de nahia Panciova din sangeacul Timișoarei; în conscripția din 1717 are 50 de case; în 1739 se demantelează cetatea din Cuvin conform prevederilor păcii de la Belgrad (Borovszky, *Temes...*, p. 57);

– în defterele otomane, apare ca oraș sub numele de Kovin (Kövin); 1554 – 33 de case, 1569 – 82 de case, 1579 – 62 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 80);

– **Dejan** – pe pâraul Moravița; sat de colonizare modernă, înființat de Deschan Iosif, administrator cameral între 1790 și 1810 pe locul unui sat mai vechi, numit Radovaț; nu avem date despre localitate din evul mediu, satul Radovaț apare în conscripția din 1717 cu 20 de case, satul este locuit, de asemenea apare și în hărțile din 1723 și 1761 ca sat locuit; aflăm de asemenea, că locuitorii din secolul al XVIII-lea – românii – ar fi construit biserică nouă, cu material recuperat dintr-o veche biserică

medievală ajunsă până la ei ca ruină; satul lipsește în defterele otomane din 1554-1579 publicate de Engel Pal;

– **Deliblata** – Iugoslavia – sat locuit din epoca otomană; nu avem date din epoca medievală anteotomană; apare pe harta Mercy ca Delliblado în districtul Panciova (Borovszky, *Temes...*, p. 36);

– **Deliblata** – apare în defterele otomane ca seliste, în 1569 și 1579 (Engel, *A Temesvári...*, p. 45);

– **Denta** – pe Bârzava – era în 1322, 1329 al lui Teodor de Voiteg (Milleker, *Délm...*, p. 80); apare și în lista decimelor papale din 1332-1337 sub denumirea de Dend; în 1370 este al familiei de Omor, mai târziu intră în patrimoniul familiei Himfi; în 1597, Sigismund Bathory, principele Transilvaniei donează satul Denta lui Andrei Barcsai; în 1686 ar fi fost seliște și ar fi existat o palanca în jurul localității; în 1687-1688 este semnalată aceeași palanca în jurul localității, dar satul pare a fi locuit (Pal Binder, *Utazások...*, p. 122); în conscripția din 1717 apare în districtul Ciacova, cu 100 de case locuite; după 1720 se așează în Denta primii coloniști nemți (Borovszky, *Temes...*, p. 36);

– în defterele otomane Denta apare în nahia Ciacova; 1554 – sat cu 123 de case, 1569 – oraș cu 353 de case, 1579 – oraș 282 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 46);

– în 1666 satul Denta apare locuit de personaje ca fruntașul Avram, Andrei, Vuc, Petraș, Dumitru Grecu, Vidcu, Bogosav, Milcu, Stoiana, Vasile covaciul, etc. (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 133);

– **Deta** – ține în evul mediu de comitatul Caraș; în 1411 și 1427 apare sub forma Ded și Dedul Mic; sub turci dispare și nu apare în conscripția din 1717; coloniștii nemți vin în localitate în 1724 (Borovszky, *Temes...*, p. 39); apare și în harta Mercy din 1723-1725 ca Detta;

– în defterele otomane, apare ca satul Deda care ține de nahia Ciacova; 1554 – 10 case, 1569 – 27 de case, 1579 – 31 de case (Engel, *A Temesvári...*, p. 45, 46);

– în 1660, în Deta trăiesc fruntașul Sviloie, baba Malina Vuceta, popa Mircea, Grozdana, Vasile covaciul, Damian, Velimir Ghiurcea (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 132);

– **Dragsina (Temesfalva)** – în secolul al XV-lea ar fi locuit de români care ar fi venit din părțile Carașului; în 1453 era proprietate regală când Ladislau al V-lea donează satul lui Iancu de Hunedoara; în 1617 era seliste, iar apoi este din nou locuit de români; pe harta Mercy apare sub numele de Dragschina; (Borovszky, *Temes...*, p. 100);

– în defterele otomane, Dragsina (Diragsa, Dragsa, Dragoselo), sat în nahia Cerini; 1554 – 21 de case, 1569 – 28 de case, 1579 – 34 de case;

în conscripția din 1717 apare sub numele de Dragșina; (Engel, *A Temesvari...*, p. 45, 48);

– **Duboz**, lângă Buziaș – în 1333.-1334 era aici parohie catolică (Milleker, *Delm...*, p. 178); apare în anii 1399, 1405-1410, 1462, 1489 ca sat aflat în proprietatea românului Dan de Duboz și a fiilor lui; apare pe harta Mercy ca satul Dobosch în districtul Ciacova; (Borovszky, *Temes...*, p. 100);

– în defterele otomane, Dubozul apare ca sat tinand de nahia Cerini; 1554 – 64 de case, 1569 – 46 de case, 1579 – 27 de case; (Engel, *A Temesvari...*, p. 49);

– **Duplai (Temesvaralja)** – pe malul stâng al Carașului, ținea de comitatul Carașului; în conscripția din 1717, satul este consemnat cu 30 de case în districtul Palanca; pe harta Mercy apare ca Dublay; în 1761 apar menționați locuitori ortodocși, iar în 1770 regimentul de graniță sârbesc se așează aici (Borovszky, *Temes...*, p. 118);

– în defterele otomane, satul Duplai este menționat ca sat în nahia Carașova-Vitelnic; 1554 – 18 case, 1569 – 12 de case, 1579 – 32 de case (Engel, *A Temesvari...*, p. 50);

– **Ferendia** – nu se cunosc date medievale mai precise; în epoca otomană se pare că a fost sat locuit; în conscripția din 1717 apare cu numele de Werendin, în districtul Vârșeț, având 30 de case ; pe harta Mercy din 1723-1725, apare cu numele de Firendia ca sat locuit;

– în defterele otomane, apare cu numele de Seferendia în districtul Vârșeț nahia Șemlik – Vârșeț; ca sat; 1569 – 19 case, 1579 – 21 case (Engel, *A Temesvari...*, p. 53, 122);

– **Folea** – sat locuit în epoca otomană; în 1717, în conscripția din acel an, apare ca Folli cu 20 de case; pe harta Mercy apare Follia în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 42);

– Folia apare în districtul – nahia Cerini (Sacoșu Turcesc), având în 1569 10 case, iar în 1579 – 6 case; exista și o Folia Gorna – de munte, vecina cu Folia de mai sus și care era seliște în 1579 (Engel, *A Temesvari...*, p. 54);

– **Gătaia** – pe Bârzava – menționată din anul 1323 cu numele de Gataal; în 1343 apar localitățile Gătaia de Sus și Gătaia de Jos; la sfârșitul secolului al XVI-lea lugojenii îi bat pe turci la Gătaia, iar din acest motiv, pașa de Timișoara protestează în fața lui Sigismund Bathory, principele Transilvaniei; în 1688 și 1699, Gătaia ține de comitatul Severinului, nou înființat de austrieci; Gătaia lipsește din conscripția din 1717, apare în schimb, pe hărțile din 1723 și 1761 (Borovszky, *Temes...*, p. 46);

– în defterele otomane, Gătai apare ca oraș, în nahia Șemlik – Vârșeț; 1554 – 250 de case, 1569 – 186 de case, 1579 – 171 de case (Engel, *A Temesvari...*, p. 55);

– **Gherman (Ermeny)** – 1323 – prima mențiune documentară; în 1332-1337 apare în listele decimelor papale, sub forma Hermen; pe la 1400 este a familiei Himfi, mai târziu devine a familiilor nobile Papdi și Csaki; devine seliște în epoca otomană, nu apare în conscripția din 1690-1700, apare însă în conscripția din 1717, cu numele German, având 26 de case, în districtul Vârșeț; pe harta Mercy, apare cu numele de Bermann; pe harta din 1761 apare ca locuită de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 40);

– în defterele otomane, apare sub numele de Iarmin (Bontra?) în nahia Șemliki-Vârșeț; seliște în 1569 și 1579; nu coincide topografic exact cu actuala localitate Gherman, ci se găsea între localitățile medievale Keresztes și Gyalmar (Engel, *A Temesvari...*, p. 51, 70);

– **Ghertenis** – localitate pe Bârzava; ținea în evul mediu de comitatul Caraș; în secolele XIV-XV este stăpânit de familiile nobiliare ale lui Chep de Ghertenis, Himfi și ale lui Dan de Duboz; în 1597, Sigismund Bathory îl donează lui Andrei Barcsai; pe harta Mercy din 1723-1725 apare ca Gertennisch în districtul Vârșeț; în 1761 apare ca Gerdinesti (Borovszky, *Temes...*, p. 47; Țeicu, *Banatul montan...*, p. 329);

– în defterele otomane, Ghertenisul apare sub forma Kertenyes în nahia Bocsa; 1554 – 15 case, 1569 – 45 de case, 1579 – 42 de case (Engel, *A Temesvari...*, p. 56, 75);

– **Ghilad** – în secolul al XIII-lea apare sub forma Gyad; apare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ca locuită de români; în conscripția din 1717 apare ca Dolni Gilad – Ghiladul de Jos – cu 100 de case; pe harta Mercy din 1723-1725 apar două Ghiladuri, într-o zonă de pădure; pe harta din 1761, un Ghilad apare ca seliste, alt Ghilad apare ca sat locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 47);

– în defterele otomane, apare localitatea Gilod, din nahia Ciacova, care în 1569 și 1579 este seliște (Engel, *A Temesvari...*, p. 56);

– în 1660 întâlnim la Ghilad personaje ca gospodarul Nicolae Marici, Petru, popa Sava, Vucosav, Ilie Doici, Petcu, iar în 1666, pe popa Eremia, Dobrița, Jivco, Petcu, Tatomir (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 135);

– **Ghiroda** – sat pe Bega, lângă Timișoara, apare în documente în anul 1389, sub forma Gyureg, în secolul al XV-lea sunt semnalate Ghiroda Mică și Ghiroda Mare; în conscripția din 1717, este semnalată Girouda cu 24 de case; pe harta Mercy, exista satul locuit Gyroda în districtul Timișoara (Borovszky, *Temes...*, p. 48);

– în defterele otomane, apare satul Giroda din nahia Timișoara; 1554 – 27 de case, 1569 – 26 de case, 1579 – 29 de case (Engel, *A Temesvari...*, p. 56);

– **Giarmata** – Garmad în listele decimelor papale din 1332-1337; în 1407 Giarmata e donată de rege unui anume Vaidafi ai cărui urmași mai dețineau în 1515 satele Giarmata Mare și Giarmata Mică; a existat la Giarmata și o fortificație pe care turcii au ocupat-o în 1551; la sfârșitul epocii otomane devine seliste; în anii 1720-1723 vin în Giarmata primii coloniști nemți; pe harta Mercy, apare Jannada ca sat locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 103);

– în defterele otomane, apar două sate Giarmata, sub forma Iarmad Mali și Iarmad Veliki – Giarmata Mare Mică și Giarmata Mare, în nahia Timișoara; Iarmad Mali – 1554 – 10 case, 1569 – 25 de case, 1579 – 26 de case; Iarmad Veliki – 1554 – 45 de case; 1569 – 42 de case, 1579 – 31 de case (Engel, *A Temesvari...*, p. 60, 70);

– **Giroc (Gyüreg)** – sat la sud de Timișoara; se pare că exista la finele epocii otomane; în conscripția din 1717 apare ca Jurok, în districtul Timișoara, având 70 de case; pe harta Mercy apare ca Jurak, iar pe harta din 1783 ca Diurak (Borovszky, *Temes...*, p. 46);

– în defterele otomane apare ca Gyrok în nahia Timișoara, fiind seliște în 1569 și 1579 (Engel, *A Temesvari...*, p. 56, 61);

– **Hittias (Hattyas)** – pe râul Timiș; în secolul al XV-lea era în stăpânirea familiei Danfi, urmași români ai lui Dan de Duboz; în epoca otomană era sat locuit; în conscripția din 1717 apare ca Adiesch, cu 50 de case; pe harta Mercy apare ca Adiesch sau Hidiesch; pe harta din 1761 apare ca Hittiasch în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 48);

– în defterele otomane, este semnalat ca Hattias, în nahia Cerini, care este seliște în 1569 și 1579 (Engel, *A Temesvari...*, p. 62);

– în Hitiășul anului 1660, întâlnim pe frunțașul Steia Grubici, pe ieromonahul Maxim, ieromonahul Dimitrie, popa Subota (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 136);

– **Ianova (Temesjenö, Margitfalva)** – apare în listele decimelor papale ca Ilyeno și Jenev – 1332-1337; în 1370 apare ca proprietar un anume Tamas, fiul lui Jenei Kozma; în 1429 satul este arătat ca fiind vecin cu Giarmata; în 1597, Sigismund Bathory donează satul familiei Bejan; sârbii sunt prezenți în sat, încă din secolul al XV-lea; în conscripția din 1690-1700 este trecută ca satul Jenovo; pe harta Mercy apare ca locuită de români; pe hărțile din 1761 și 1783 apare ca localitatea Ianova (Borovszky, *Temes...*, p. 105);

– în defterele otomane, apare satul Ienova din nahia Timișoara; 1554 – 36 de case, 1569 – 41 de case, 1579 – 36 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 71);

– **Icloda**, pe râul Poganiș – sat locuit la sfârșitul epocii otomane; în conscripția din 1717 apare ca Iklovida, cu 50 de case; pe harta Mercy apare Icloda în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 53);

– în defterele otomane, Icloda este sat locuit din nahia Cerini (Sacoșu Turcesc); 1554 – 60 de case; 1569 – 34 de case; 1579 – 39 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 66):

– **Ictar** – sat pe Bega; în secolele XIV, XV este stăpânit de familiile nobiliare Bethlen și Neczpal, până la cucerirea otomană din 1552; în conscripția din 1717, apare în districtul Făgetului, cu 15 case; pe harta Mercy apare ca Ektar, iar pe harta din 1761 apare ca ținând de districtul Lugoj; din 1779 ține de comitatul Timiș (Borovszky, *Temes...*, p. 53);

– în defterele otomane, Ictarul este sediu de nahie și este dat ca oraș; 1554 – 60 de case, 1569 – 34 de case; 1579 – 39 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 66);

– **Izvin (Öszeny)** – sat pe Bega; în 1332-1337, în decimele papale apare parohia catolică Evsen sau Evzin; în 1523, aici ar fi locuit sârbi spune un martor al timpului; pe harta Mercy apare Jesvin, în districtul Timișoara; în 1761 apare ca seliste, iar în 1783, ca așezată locuită (Borovszky, *Temes...*, p. 87);

– în defterele otomane apare satul Jezvin din nahia Timișoara; 1554 – 26 de case, 1569 – 16 case, 1579 – 16 case; pe hărțile din secolul al XVIII-lea satul bătrân este reprezentat la sud de localitatea actuală, pe malul de sud al Begăi (Engel, *A Temesvari ...*, p. 71);

– **Jamu Mare** – primele informații sunt din anul 1370 când Jamu Mare este o pertinentă a lui Ersomlyo (Vârșeț?); în documente, Jamu Mare se numește Suma (Sama) și ține de comitatul Carașului; în 1406, Ioan Fiul lui Samai Laszlo este proprietar aici; în conscripția din 1690-1700, Jamu Mare ține de districtul Vârșețului; în conscripția din 1717 apare satul Seham cu 67 de case; pe harta din 1723-1725, harta Mercy, apare ca satul Scham; în anii 1739-1740 a fost atins de ciumă, iar din 1779 ține de comitatul Timiș (Borovszky, *Temes...*, p. 81)¹⁵;

¹⁵ Date documentare privind Jamu Mare în evul mediu se găsesc în monografia Dr. Anton Peter Petri und Hans Schmidt, *Heimabuch der deutschen Geneinde Gross-Scham im Banat*, 1987, p. 19-24; pentru epoca otomană informația este săracă, întrucât în vremea turcilor, Jamu Mare apare o dată în vremea campaniei lui Sigismund Bathory în Banat, iar apoi este semnalat în conscripția din 1690-1700, ca ținând de districtul Vârșeț.

– în defterele otomane, apare sub numele de Sam, ca sat în nahia Şemlik – Vârşeţ; 1554 12 case, 1569 – 36 de case, 1579 – 34 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 117);

– în 1666, întâlnim la Jamu Mare pe cnezul Ieremia, pe Petcu Vladicovceanul, Daba şi Nicolae (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente ...*, p. 137);

– **Jamu Mic** – sat, azi în Iugoslavia; menţionat în 1424 ca localitatea Saan; pe harta Mercy apare C. Zamm, în districtul Vârşeţ; pe harta din 1761 apare ca Csam (Borovszky, *Temes...* , p. 60);

– în defterele otomane, apare Csam, în nahia Şemlik-Vârşeţ, ca sat; 1554 – 3 case; 1569 – 45 de case, 1579 – 47 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 40);

– **Jebel (Szephely)** – localitate, la sud de Timișoara, pe Timișul mort; în 1319 apare ca proprietatea regală (Milleker, *Délm...* , p. 243); în actele decimelor papale – 1332-1337 – apare ca sat cu biserică sub forma Zephel; în 1401 Treutul Nicolae a avut aici o cetate de lemn și pământ, dăruită de autorități; mai târziu, în pădure, se reface un nou castel, menţionat de o hotărnicie din 1425; atunci satul a avut și drept de târg săptămânal; în 1479 ținea de cetatea Sarad; pe Timiș, în perimetrul localității existau mai multe mori; sub turci era locuit de români; în conscripția din 1717 avea 200 de case; în 1761 avea deja stație de poștă (Borovszky, *Temes...* , p. 96);

– în defterele otomane apare Sephel, în nahia Cerini, ca seliște între anii 1554-1579 (Engel, *A Temesvari ...*, p. 127);

– **Latunas** – sat locuit în epoca otomană; în conscripția din 1717 – Lazumnasch, cu 30 de case; pe harta din 1761 și pe harta din 1783 apare satul Lasonasch (Borovszky, *Temes...* , p. 63);

– în defterele otomane, apare Latunas, ca sat, în nahia Şemlik-Vârşeţ; 1569 – 14 case, 1579 – 16 case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 84);

– **Mesici** – sat, la est de Vârşeţ, Iugoslavia – aici a fost în evul mediu o mănăstire ortodoxă; găsim mănăstirea marcată și pe harta Mercy; pe harta din 1761, găsim marcat lângă mănăstire, un sat de locuitori ortodocși (Borovszky, *Temes...* , p. 75); pe harta din 1783 apare Kloster Mesich

– în defterele otomane, apare sub numele de Mesiti – Estivat, ca sat în nahia Şemlik – Vârşeţ; 1569 – 53 de case, 1579 – 35 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 89);

– **Moravița (Temesmora)** – localitate la frontiera actuală cu Iugoslavia; este numită Mora în listele decimelor papale și în secolul al XV-lea; în 1579 este denumită Morava; pe harta Mercy nu apare, apare în schimb pe harta din 1761, cu numele de Moravița, ca sat locuit de

ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 108), nu apare în defterele otomane din 1554-1579;

– **Moșnița** – sat la sud-est de Timișoara; În 1332-1337, apare în listele decimelor papale, ca satul Monisa, cu biserică; în 1717, apare în conscripție, ca satul Moschnitz, cu 50 de case; (Borovszky, *Temes...*, p. 77); în defterele otomane, apare un sat Moșnița, care nu este identic cu satul de lângă Timișoara, ci este situat mult mai la est, în nahia Târgoviște, și anume între Cutina și Cliciova (Engel, *A Temesvari ...*, p. 92);

– **Nicolint** – Iugoslavia – sat locuit sub turci, s-a pustiit în epoca războaielor austro-turce de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, pe harta Mercy apar Vel. Nicolint și Mali Nicolint ca selisti; satul s-a repopulat după organizarea regimentelor grănicerești (Borovszky, *Temes...*, p. 108);

– în defterele otomane, apare Mali Nikolint, în nahia Şemlik-Vârșeț, ca sat; 1569 – 34 de case, 1579 – 29 de case; exista și un Veliki Nicolint, alături de Mali Nicolint (Engel, *A Temesvari ...*, p. 94);

– **Nitchidorf** – lângă Buziaș; în evul mediu aici era localitatea medievală Kutas, care apare într-un document din 1370; în 1410 Kutas ține de Duboz; sub turci devine seliste, iar în secolul al XVIII-lea este tot seliste; în 1784-1786, este colonizat de nemți (Borovszky, *Temes...*, p. 83);

– în defterele otomane, apare sub formă de Kutas sau Kutos, se afla în nahia Cerini-Sacoșu Turcesc și era seliște în anii 1569-1579 (Engel, *A Temesvari ...*, p. 82, 95);

– **Obad** – pe Timiș, sat între Jebel și Ciacova, numit în evul mediu și Ohat, Ohad, Huhad; între 1332-1337 aici era parohie catolică; aici se găsea o fortificație a familiei Treutul pe care autoritățile o demolează în 1402; în 1478 era seliste; în secolul al XVI-lea, familia nobiliară Csak reface fortificația, care era în legătură cu Ciacova; pe la începutul secolului XX se mai vedeau, în zonă, șanțuri și valuri; spre sfârșitul secolului al XVI-lea era așezare locuită; este menționată în conscripția din 1717, cu 60 de case locuite (Borovszky, *Temes...*, p. 83);

– în defterele otomane, apare ca sat în nahia Ciacova; 1554 – 10 case, 1569 – 26 de case, 1579 – 27 de case; pe harta Mercy apare ca satul Obadie (Engel, *A Temesvari ...*, p. 97);

– **Omor** – sat pe Bârzava; în evul mediu ținea de comitatul Carașului; prima mențiune documentară datează din anul 1319; în secolul al XIV-lea se afla în stăpânirea lui Gall de Omor (Țeicu, *Banatul montan...*, p. 369); în 1394, satul este menționat ca parohie; în conscripția din 1690-1700 satul este menționat ca făcând parte din districtul Bocșa; în

conscripția din 1717 este în districtul Ciacova și are 60 de case locuite; în 1779 vin în sat primii coloniști nemți (Borovszky, *Temes...*, p. 84);

– în defterele otomane, Omorul este menționat ca sat în nahia Ciacova; 1554 – 19 case, 1569 – 29 de case, 1579 – 33 de case; Omorul este marcat și pe harta Mercy din 1723-12725 (Engel, *A Temesvari ...*, p. 99);

–La Omor trăiesc în 1660 un Vladislav, iar în 1666 oameni cu nume ca Ioan, Raia, Ioțco, Aranit, Milos, Vladislav, Jivan, Daba, Jivco, Stoian, Ștefan, Dumitru, Ghiurița, Branco și Isac (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 139);

– **Opațița (Magyarapacza)** – sat lângă Deta; ținea în evul mediu de comitatul Caraș; în 1332-1337 apare în listele decimelor papale cu numele de Apacha și Pacha; în 1373 sunt semnalate în documente Magyarapacha și Tothapacha, adică Opațița ungurească și Opațița sârbească; în 1446 și 1492 ține de comitatul Timiș; în 1597 Sigismund Bathory donează localitatea unui anume Gheorghe Marnachovit; apare în conscripția din anul 1717, sub numele de Hopadiza, cu 30 de case locuite; Opațița este prezentă și pe harta Mercy, în districtul Ciacova;

– în defterele otomane, Opațița – Velika Opatint – este prezentă, ca sat, în nahia Ciacova; 1554 – 28 de case, 1569 – 55 de case, 1579 – 63 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 99);

– în Opațița locuiesc în 1666 Stancu și Radoman (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 139);

–**Orțișoara** – sat la nord de Timișoara – în evul mediu aici era localitatea Kakat; în 1318 avem prima mențiune documentară; apare și în listele decimelor papale din anii 1332-1337; în evul mediu s-au format două localități, Kakath și Totkakath – ultima locuită foarte probabil de populație ortodoxă; sub turci, ambele localități dispar, devenind selisti; pe harta Mercy, Kakat apare ca seliste, iar pe harta din 1761 întâlnim Kakat ca seliște (Borovszky, *Temes...*, p. 84);

– în defterele otomane, satul apare ca Kokod și se află în nahia Timișoara; 1554 – 42 de case, 1569 – 38 de case, 1579 – 37 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 77, 101);

– **Parța** – sat la sud-vest de Timișoara – în evul mediu apare sub numele de Maraz și este menționată în listele decimelor papale din 1332-1337; Engel Pal localizează satul Maraz (Miraz) – *op. cit.*, p. 88, 90 – nu la Parța, ci undeva pe lângă Rudna; Maraz are privilegiul de oraș în 1417; în 1478 este dată ca seliște; la sfârșitul epocii otomane este din nou sat locuit; în 1717, conscripția vorbește de satul Paraz, cu 84 de case; în 1761, satul Parța este dat ca locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 89);

- în conscripțiile, defterele otomane, apare sub numele de Parța și Csudahaza și ține de nahia Timișoara, ca sat; 1569 – 75 de case, 1579 – 65 de case; pe harta din 1723-1725, pe harta Mercy, apare ca Paraz (Engel, *A Temesvari ...*, p. 44, 105);

- în anul 1660, întâlnim la Parța pe popa Păun, Predrag, Stancu, Velea dulgherul, cneazul Iacov, Milutin și Daba (I.D. Suciuc, Radu Constantinescu, *Documente ...*, p. 141);

- **Pădureni (Temesliget)** – sat pe Timiș; la sfârșitul epocii otomane era sat locuit; pe harta din 1761, este dat ca sat locuit de ortodocși¹⁶; (Borovszky, *Temes...* , p. 108);

- în defterele otomane, apare sub numele de Liget, în nahia Ciacova și este seliște în anii 1569-1579 (Engel, *A Temesvari ...*, p. 85, 104);

- **Păuliș**, sat la vest de Vârșeț – Iugoslavia; încă din evul mediu întâlnim o localitate cu acest nume; în conscripția din 1717 apare satul Păuliș, în districtul Vârșeț, cu 17 case; pe harta din 1761, este redat ca sat locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...* , p. 110);

- în defterele otomane apare ca Pavlis, în nahia Șemlik-Vârșeț și este sat locuit; 1569 – 22 de case, 1579 – 41 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 105);

- **Percosova (Berkeszfalu)** – sat pe pârâul Moravița; în evul mediu ținea de comitatul Carașului; apare în anii 1358 și 1431 sub forma Berkesz, în 1405 este Perkesz, în 1472 – Berkesz, în 1424 este în stăpânirea despoților sârbi; în conscripția din 1717, apare sub forma Percossovo, cu 15 case locuite; pe harta Mercy apare Bergossova în districtul Vârșeț, ca sat locuit (Borovszky, *Temes...* , p. 29);

- în defterele otomane apare ca satul Kirsztur din nahia Șemliș-Vârșeț; 1554 – 20 de case, 1569 – 41 de case, 1579 – 31 de case; e identificat cu satul medieval Keresztes sau Berkesz; în hotarul satului, spre sud, se află urmele satului medieval și locul bisericii (Engel, *A Temesvari ...*, p. 76, 105);

- **Petroman** – sat lângă Ciacova; în listele decimelor papale apare ca parohie catolică, sub numele de Petreț și Petri; în 1346 apare ca Pale; românii ar fi venit aici în secolul al XVII-lea, ceea ce rămâne de demonstrat; în conscripția din 1717, Petromanul apare cu 60 de case; pe

¹⁶ Existența satului Pădureni (Liget) în vremea turcilor este confirmată de prezentarea de către locuitorii satului, în fața autorităților austriece din anul 1736, a unor vechi privilegii ale lor din epoca otomană, pe care locuitorii din Pădureni le doresc reconfirmate de noile autorități; vezi Lajos Barotí, *Adattár Délmagyarország XVIII. Századi történetéhez – Colecție de date privind istoria Banatului în secolul al XVIII-lea*, Timișoara, vol. II, 1894, p. 180-181.

hartă din 1761 este menționat sub numele de Petroman (Borovszky, *Temes...*, p. 89);

– în defterele otomane Petromanul apare sub numele de Sapa, sat în nahia Ciacova; 1554 – 6 case, 1569 – 12 case, 1579 – 10 case; apare și pe harta Mercy din 1723-1725, între Ciacova și Peciu Nou (Engel, *A Temesvari ...*, p. 106, 117);

– **Petrovaselo (Temespeteri)** – sat la est de Timișoara; în evul mediu Peterfalva sau Petrova-Selo; pe harta Mercy apare Petrova Sello; în 1761 este locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 113);

– în defterele otomane apare satul Petrova Selo în nahia Timișoara, care avea în 1569 – 22 de case și în 1679 – 19 case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 106);

– **Racovița** – sat în valea Timișului; în evul mediu apare sub forma Rakavicza; în 1447 era pertinentă a Dubozului; în conscripția din 1717 apare cu 40 de case și ținea de Chevereșu Mare (Borovszky, *Temes...*, p. 90);

– în defterele otomane apare ca Racavița și Rachitovt și este sat în nahia Cerini; 1554 – 2 case, 1569 – 6 case, 1579 – 15 case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 111, 112);

– **Recaș (Temesrekaș)** – sat pe Bega; apare în sursele medievale încă din secolul al XIV-lea; în secolul al XV-lea devine obiect de dispută patrimonială între familiile nobiliare românești Ciorna, Bizerea și de Duboz; în 1470 se bucură de privilegiul de oraș – oppidum și este loc de vamă; o fortificație este semnalată la Recăș, în 1476; pe harta Mercy este menționat ca Rikass; pe harta din 1761 în localitate sunt menționați ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 113);

– în defterele otomane figurează cu numele de Recăș — Ricaș — și este oraș în nahia Timișoara; 1554 – 200 de case; 1569 – 284 de case, 1579 – 246 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 113);

– **Remetea Mare** – sat pe Bega, la est de Timișoara; sat medieval; Doczi Laszlo l-a luat zălog în 1476; pe harta Mercy apare sub forma Remeta; în harta din 1761 sunt semnalate două selisti Remete pe locul Remetei Mari (Borovszky, *Temes...*, p. 114);

– în defterele otomane, apare Remete, sat în nahia Timișoara; 1554 – 10 case, 1569 – 17 case, 1579 – 18 case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 114);

– **Sacoșu Turcesc (Törökszakos)** – localitate la sud-est de Timișoara; în evul mediu, aici ar fi fost satul Zekes – Szekes, Szekelytelke – apare într-un document din 20 februarie 1321, din vremea lui Carol-Robert de Anjou; în secolul al XV-lea este pertinentă a cetății Hodos; în partea de hotar Tranus se găesc cărămizi, moloz, șanțuri și valuri de pământ; este menționat și în 1471; în conscripția din 1717 apare ca

Fakosch iar pe harta din 1723 este menționat sub numele de Sakosch; în 1761, este locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 119);

– în defterele otomane, apare sub forma Cerini, care, deși este reședința nahiei cu același nume, este totuși numai un simplu sat; 1554 – 25 de case, 1569 – 21 de case, 1579 – 18 case; avem de-a face cu orașul mai vechi, medieval, Cseri sau Cheri vcare, după o serie de repere geografice, după seliștile ei pertinentele care-i aparțineau, se află situat între Icloda, Uliuc și Dragsina, la Sacoșu Turcesc (Engel, *A Temesvari ...*, p. 41, 117);

– **Satchinez (Temeskenez, Knez)** – sat la nord-vest de Timișoara; apare în listele decimelor papale din 1332-1337; sunt mai mulți proprietari-nobili în secolul al XV-lea și al XVI-lea; în 1562, Sasközy Janos și Fekete Demeter, fiii lui Zovits Mark au primit satul ca donație de la Ferdinand I-ul; în conscripția din 1717 în Satchinez erau 10 case; în secolul al XVIII-lea aici erau români și sârbi; în 1786, 23 de familii germane au fost colonizate aici (Borovszky, *Temes...*, p. 105);

– în defterele otomane, satul este marcat sub forma Kenezi -- Knezi – în nahia Timișoara; 1554 – 50 de case, 1569 – 80 de case, 1579 – 70 de case, pe harta Mercy apare satul Knes (Engel, *A Temesvari ...*, p. 74);

– în 1666, sunt menționați la Satchinez, între alții, locuitori ca gospodarul Mileta, Milivoi, Lovrin, Lazea, popa Ioan, Poznan, Radivoi, Milasin, cneazul Mircen, mama sa Cosa, Vudevoi, tatăl său Radota, etc.; (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 142);

– **Săcălaz** – sat la vest de Timișoara; în 1392 este menționat satul Zakalhaza; în 1479 ține de comitatul Cenad; în 1550 îl deține un anume Literatus Mate; satul exista și sub turci; în conscripția din 1717 are 66 de case; pe harta Mercy e marcată selistea nelocuită Sakalhasa; în 1761 este locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 94);

– în defterele otomane, apare satul Szakalhaz, în nahia Timișoara; 1554 – 12 case, 1569 – 22 de case, 1579 – 23 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 121);

– la Săcălaz locuiesc în 1666 gospodarul Radac, Nesa, Radovan și Fiat (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 143);

– **Sânandrei** – sat la nord-vest de Timișoara; în 1230 este proprietate a capitlului din Arad; în decimele papale din 1332-1337, figurează sub numele de Sancto Andrea; la sfârșitul secolului al XIV-lea este loc de vamă; în 1391 apare ca Szentandrias; se afirmă că sub turci ar fi venit românii aici, ceea ce ar trebui demonstrat cu documente; în conscripția din 1717 apare ca satul St. Andre, cu 23 de case; în 1748 vin aici coloniști nemți (Borovszky, *Temes...*, p. 95);

– în defterele otomane, apare ca Szveti Andraş în nahia Timișoara, localitatea fiind un simplu sat; 1554 – 14 case, 1569 – 14 case, 1579 – 17 case, în 1723-1725 apare pe harta Mercy ca satul St. Andras (Engel, *A Temesvari ...*, p. 119, 133);

– **Saângeorge** – sat pe Bârzava; prima mențiune documentară din 1319; este prezent în listele decimelor papale, ținând de arhidiaconatul de Carașova; în 1399 devine a familiei Szentgyörgyi; în secolul al XV-lea este loc de vamă; în secolele XV-XVI este locuit de sârbi; în conscripția Marsigli din 1690-1700, satul Sângeorge face parte din districtul Bocșa, în 1717 are 30 de case locuite și ține de districtul Ciacova; pe harta Mercy apare ca St. Görg; pe harta din 1761, este dat ca fiind locuit de ortodocși (Engel, *A Temesvari ...*, p. 99, Țeicu, *Banatul montan...*, p. 374);

– în defterele otomane, apare satul Szengyuragy din nahia Ciacova; 1554 – 12 case, 1569 – 39 de case, 1579 – 37 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 124);

– în anul 1660 trăiesc la Sângeorge Lazăr, tatăl său Daba, Radivoi, tatăl sau Simion monahul, Filip; la mănăstirea Sângeorge era egumen în acea vreme un anume Iosif (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 144);

– **Sânmihaiu German** – sat la sud-vest de Timișoara; pe locul acestui sat era în evul mediu satul Szilas, care era în secolul al XV-lea în proprietatea lui Hagimaș de Beregsău; nu departe de el era și satul Sânmihai, care apare în listele decimelor papale; satul Szilaș a existat până în epoca otomană; conscripția din 1717 îl menționează cu 40 de case locuite; în 1761 era locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 82);

– în defterele otomane apare sub numele de Silaș (Sveti Andrias) și are condiția de sat; 1554 – 50 de case, 1569 – 55 de case, 1579 – 34 de case (astăzi este seliște la nord-vest de Sânmihaiu German (Engel, *A Temesvari ...*, p. 128);

– **Sânmihaiu Român (Begaszentmihaly)** – sat la sud-vest de Timișoara; în lista decimelor papale din 1332-1337, apare ca Sanctus Michael; în conscripția din 1717 apare cu 43 de case; apare ca sat locuit pe hârțile din 1723-1725, 1761, 1783 (Borovszky, *Temes...*, p. 28);

– în defterele otomane apare ca Szenmihal în nahia Timișoara; 1554 – seliste, 1569 – 28 de case, 1579 – 61 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 126);

– la Sânmihaiu Român locuiesc în 1660 popa Cosma, Sina, Miloș, Lucaci, Marcu, Radovsav, iar în 1666, gospodarul Uros, Putnic, Pavel, Andrei și Filip (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 144);

– **Sculia (Szigetfalu)** – sat pe malul drept al Bârzavei; în 1332-1337 apare în listele decimelor papale ca Scalla, Sculd, Soruld, Zoruka; în

secolele XV, XVI se numește Oszkola; în a doua jumătate a secolului al XVI-lea este seliște – afirmație contrazisă de datele defterelor otomane prezentate mai jos – dar se pare că în secolul al XVII-lea este din nou locuită; pe harta Mercy din 1723-1725, apare ca Sculla în districtul Vârșeț; în 1761, este menționată în districtul Ciacova, fiind locuită de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 97);

– în defterele otomane, satul apare cu numele de Scula, Iskula, Oszkula, Dolna și Velika – se ridică problmea dacă au fost un singur sat Sculia sau mai multe – în nahia Ciacova; 1554 – 22 de case, 1569 – 25 de case, 1579 – 36 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 129);

– la Sculia întâlnim în 1666 locuitori ca Todor, Radosav, Ilie și Stoica (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 143);

– **Seceani (Temesszecsény)** – sat la nord-est de Timișoara; în evul mediu erau două sate, Seceniul Mare și Seceniul Mic, despărțite de un șanț; în 1452 satul este în posesia lui Iancu de Hunedoara; în secolul al XVI-lea satul este locuit de ciobani sârbi; în conscripția din 1717 sunt menționate 28 de case, satul ținând de districtul Timișoara (Borovszky, *Temes...*, p. 114);

– în defterele otomane, este menționat satul Mali Secean – Seceaniul Mic – în nahia Timișoara; 1554 – 40 de case, 1569 – 33 de case, 1579 – 35 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 122);

– **Seleuș (Temesszöllös)** – sat la vest de Vârșeț – Iugoslavia; în evul mediu apare sub numele de Szölös și la sfârșitul epocii otomane este sat locuit; pe harta Mercy apare ca Schozischka în districtul Vârșeț; în 1761 este locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 116);

– în defterele otomane, apare satul Seleus (Radanovt) din nahia Șemlik – Vârșeț; 1569 – 30 de case, 1579 – 35 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 123);

– în Seleușul anului 1660 îi întâlnim pe popa Trifon, nevasta lui Irina, Iancu, Mihail, Axinte din Milesevo, Dimtrie cu Nicolae, iar în 1666, pe gospodarul Sava, cneazul Gherman, Ierotei de la Krusedol, ieromonahul Iancu, Ognean, mama sa Stoina, Milivoi, fratele său Ioan, popa Sava, popa Damian, Milin, Iancu, tatăl său Ilie, Vasile, etc., (I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 143);

– **Silagiu (Nagyszilas)** – sat lângă Buziaș; prima mențiune documentară în 1462; în epoca otomană se pare că a fost sat locuit; în conscripția din 1717 este prezent, cu 69 de case locuite; pe harta Mercy apare ca Syllascha (Borovszky, *Temes...*, p. 78);

– în defterele otomane, apare ca Silag, sat în nahia Cerini – Sacoșu Turcesc; 1554 – 14 case, 1569 – 25 de case, 1579 – 24 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 128);

– **Sredistea Mare** – sat la est de Vârșeț – Iugoslavia; sat care a existat sigur, în secolul al XVII-lea; în conscripția din 1717 apare ca Veliki Srediste, cu 72 de case; în 1761 e locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 78);

– în defterele otomane, apare sub numele Serediste, sat în nahia Șemlik – Vârșeț; în defterul din 1554 satul ține de nahia Bocșa; 1554 – 20 de case, 1569 – 77 de case, 1579 – 66 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 127);

– **Stamora Română** – sat lângă râul Poganis; localitate medievală; între 1407-1411 e menționat un Tamas de Stamora; în conscripția din 1717 este menționată localitatea Stamor, cu 60 de case, în districtul Ciacova; în 1723-1725 apare pe harta Mercy, ca Stamora (Borovszky, *Temes...*, p. 41);

– în defterele otomane, apare satul Stamor (Istamor), în nahia Ciacova; 1569 – 13 case, 1579 – 13 case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 120, 131);

– **Șag (Temessag)** – sat la sud de Timișoara, pe malul drept al Timișului; în listele decimelor papale apare sub numele Sad; în secolul al XV-lea are diferiți stăpâni feudali; în conscripția din 1717 este consemnat ca Sasch cu 65 de case; în 1761 la Șag locuiesc ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 114);

– în defterele otomane, Șag este sat în nahia Timișoara; 1554 – 20 de case, 1579 – 39 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 117);

– **Sanovita (Susanovat, Sziklas)** – sat, la est de Timișoara, la nord-vest de Lugoj; se pare că e locuit la sfârșitul epocii otomane; în conscripția din 1717 apare Scheschenovaz, cu 40 de case; pe harta Mercy apare Susanovec ca sat locuit; în 1761 Sanovita e locuită de ortodocși și se află în districtul Lugoj; în 1779 e inclusă în comitatul Timiș (Borovszky, *Temes...*, p. 97);

– în defterele otomane satul este menționat ca Sisanova (Sisanovt), în nahia Ictar; 1554 – 22 de case; 1569 – 25 de case; 1579 – 22 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 117, 119);

– **Șemlacu Mare (Mezösomlyo)** – sat pe Moravița, la sud de Gătaia; în 1270 – prima mențiune documentară; în 1366 Ludovic de Anjou a ținut aici o tabără militară, în 1343, 1370, 1389 este menționată ca civitas; în 1424 este menționată ca oppidum; este capitala comitatului Caraș, iar pe dealul Sumig era o cetate în secolul al XV-lea, cetate aflată deasupra orașului; în 1552 cade în mâna turcilor otomani, iar sub turci

orașul și cetatea decad¹⁷ în conscripția din 1690-1700, este menționată localitatea Semlyung; în conscripția din 1717 apare ca localitatea Morava iar pe harta Mercy apare localitatea Schemluk; în 1761 este marcată localitatea Schwemlak, în districtul Vârșeț; în 1779 ține de comitatul Timișului (Borovszky, *Temes...*, p. 75);

– în defterele otomane, apare localitatea Stari Semlik aflată în nahia Semlik – Vârșeț; 1554 – 20 de case, sat; 1569 – 129 de case, oraș; 1579 – 59 de case, oraș (Engel, *A Temesvari ...*, p. 117, 118);

– în 1666 la Șemlacu Mare se afla printre locuitori, Milan, Miloș, Eremia, baba lui Tiholea, Ioan, Stoian, Radosav, Marcu Pinias, petru, Boja, Stoia (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 145);

– **Șemlacu Mic (Varsomlyo)** – sat, lângă Șemlacu Mare; în evul mediu ținea de comitatul Carașului; în secolul al XV-lea ar fi fost aici un loc fortificat ai cărui castelani apar într-un document din 1404; sub turci se pustiește; în hotarul satului se găsește mănăstirea Saraca, mănăstire ortodoxă înființată probabil în secolul al XIV-lea (Borovszky, *Temes...*, p. 124);

– în defterele otomane, nu apare un sat, ci apare o mănăstire – mănăstire cu numele de Moravița, în 1569 și 1579, care nu este alta decât vechea mănăstire Saraca (Engel, *A Temesvari ...*, p. 91, 118);

– **Sipet (Sebed)** – sat la sud-vest de Buziaș; în 1462 întâlnim într-un document Sipetul și Sipetul Unguresc; în conscripția din 1717 Sipetul figurează cu 100 de case (Borovszky, *Temes...*, p. 93);

– în defterele otomane, Sipetul figurează ca Seliste, în 1569 și 1579, în nahia Cerini (Sacoșu Turcesc) (Engel, *A Temesvari ...*, p. 119);

– **Șuștra** – sat pe valea Begăi, la est de Recaș; era locuit la sfârșitul epocii otomane; în conscripția din 1717 este menționat satul Schustra, cu 10 case; pe harta Mercy apare satul Schustla, în districtul Făget; în 1761 ține de districtul Lugoj, iar din 1779 ține de comitatul Timiș (Borovszky, *Temes...*, p. 94);

– în defterele otomane Șuștra apare ca sat, în nahia Ictar; 1554 – 30 de case, 1569 – 28 de case, 1579 – 26 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 120);

– **Timișoara** – cel mai important oraș medieval al Banatului; prima mențiune documentară — din 1269 — deși orașul este foarte probabil mai vechi; se dezvoltă mult în timpul regelui Carol-Robert de Anjou, care

¹⁷ Orașul Șemlacu Mare (Mezősömlő), probabil cel mai important oraș al comitatului Caraș, a fost cucerit și prădat de turci încă din 1551 și chiar dacă el — judecând după numărul de hané-uri — case, porți, gospodării — indicat de defterele din anii 1554-1579 — era un oraș destul de populat, cu timpul va decădea, ajungând în ultima perioadă a epocii otomane, să nu mai reprezinte decât un simplu sat.

construiește castelul medieval al Timișoarei unde își stabilește reședința pentru o perioadă de mai mulți ani – 1315-1323; este sediu de comitat și rămâne, practic, capitala Banatului până la cucerirea otomană din 1552; între 1552-1716, Timișoara este capitala vilaietului de Timișoara, unde pașa de Timișoara va rezida în toată perioada stăpânirii otomane;

– în defterele otomane, Timișoara este oraș, orașul având o populație numeroasă, judecând după numărul caselor, al gospodăriilor redade de defterele otomane menționate: 1554 – 300 de case, 1569 – 277 de case, 1579 – 193 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 135);

– din orașul Timișoara. vin în întâmpinarea patriarhului de Ipek în 1666, Marincu covaciul, Bogdan, Marcu, protopopul Blagoi, nevastă-sa Petrusa, fruntașul Ioan, Cosma, mama sa Petra, Obrad, nevasta sa Visna, Boja, Iacov, Ștefan, Vuc, etc., (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 146);

– **Topolovătu Mare** – sat pe Bega, la est de Timișoara; nu se cunosc date de istorie medievală propriu-zisă, se pare că a fost locuit în perioada finală a epocii otomane; în conscripția din 1717, figurează cu 40 de case; în 1761 este seliște în districtul Lugoj; se populează din nou, la sfârșitul secolului al XVIII-lea (Borovszky, *Temes...*, p. 81);

– în defterele otomane, apare satul Topolovăț din nahia Ictar; 1554 – 6 case, 1569 – 4 case, 1579 – Icasa (Engel, *A Temesvari ...*, p. 139);

– în 1660, la Topolovătu Mare întâlnim următorii locuitori ai satului: popa Ștefan cu Ioviță, Radovan, Raiac, Maxim, Raicu, Peita, Ioan (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...*, p. 147);

– **Uliuc (Temesujlak)** – sat la sud de Timișoara; în secolul al XIV-lea se numea Ujudvar; între 1332-1337 era aici parohie catolică, așa cum reiese din registrul decimelor papale; în 1329 era în stăpânirea fiilor Nicolae și Ioan ai lui Teodor de Voiteg; pe harta Mercy satul este trecut ca Villock; în 1761, satul este marcat ca Vyrak și este locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...*, p. 117);

– în defterele otomane, satul este consemnat în forma Uluk-Dolni și Gorni (din vale și de munte), oare avem două sate Uluk? – în nahia Cerini; 1554 – 4 case, 1569 – 13 case, 1579 – 18 case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 143);

– **Unip (Temesujnep)** – sat la sud-est de Timișoara; apare în listele decimelor papale din 1332-1337, sub forma Winep; în 1477 are numele de Uyneph; în conscripția din 1717, se prezintă sub forma Junik, cu 60 de case; pe harta Mercy, apare ca Unip în districtul Ciacova (Borovszky, *Temes...*, p. 117);

– în defterele otomane, în hotarul satului actual Unip, era selistea Uinup – astfel este ea marcată în defterele din 1569 și 1579 – și satul

locuit Veislok; 1569 – 22 de case; 1579 – 32 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 143, 146);

– **Urseni (Medves)** – sat la sud de Timișoara; sat medieval care se găsea în posesia familiei Himfi în 1406; pe harta Mercy, apare Metec ca seliste; în 1761 era locuit de ortodocși (Borovszky, *Temes...* , p. 69; Milleker, *Délm...*, p. 208);

– în defterele otomane, apare Medves în nahia Timișoara, ca seliște în 1569 și 1579; în 1508 satul Medves era pertinentă a lui Cheri (Engel, *A Temesvari ...*, p. 88, 144);

– **Utvin (Ötveny)** – sat la sud-vest de Timișoara; în evul mediu existau două localități, Utvin și Utvinul Mic; în 1332-1337, în listele decimelor papale sunt amintite două parohii cu acest nume; în 1388 era târg; în 1552 comitele Ștefan Losonczi o socotește ca făcând parte din pertinențele cetății Timișoara (Borovszky, *Temes...* , p. 87);

– în defterele otomane, Utvin apare ca oraș în nahia Timișoara; 1554 – 170 de case, 1569 – 159 de case, 1579 – 141 de case; în în apropiere era și un Stari Utvin — Utvinul Bătrân — care în anii 1554-1579 era seliste; Utvinul apare și pe harta Mercy din 1723-1725 (Engel, *A Temesvari ...*, p. 147);

– **Variaș** – sat la nord-vest de Timișoara, la est de Sănnicolaul Mare; în registrul decimelor papale din 1332-1337, este redat ca sat cu biserică; în 1434 Nicolae de Macedonia este seniorul lui feudal; în 1475 Nicolae Danciu de Macedonia zălogește satul lui Doczi Laszlo; în 1561-1564, funcționarii regali de la fisc înregistrează 13, respectiv 22 de porți – case; în 1582, defterdarii turci număra aici 31 de gospodării sârbești; conscripția din 1717 număra aici 40 de case; în 1786 în sat se așează coloniști nemți (Borovszky, *Temes...* , p. 124);

– în defterele otomane, Variașul apare ca sat în nahia Timișoara; 1554 – 55 de case, 1569 – 119 case, 1579 – 117 case; pe harta Mercy, apare Wariaș ca sat locuit (Engel, *A Temesvari ...*, p. 146);

– în anul 1666, în Variaș întâlnim săteni ca cneazul Necșa, popa Ivan, popa Pană, cneazul Vuc, Prodan Heracovici, Radomir Damianovici, taică-său Damian, Ivan, taică-său Bogdan, mama sa Anghela, etc. (I.D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente...* , p. 148);

– **Vattina (Verseczvat)** – sat la nord de Vârșeț – Iugoslavia; în evul mediu ținea de comitatul Caraș; în 1421 este numit Wath, în 1427 – Waad; are diferiți stăpâni feudali ca familia Jankfi de Nădlac sau Nagymihalyi Albert; în conscripția din 1717 apare ca Ordino iar pe harta din 1723-1725 – harta Mercy – apare ca Fattina; din 1779 ținea de comitatul Timiș (Borovszky, *Temes...* , p. 125);

– în defterele otomane, satul Vatin se afla în nahia Şemlik – Vârşeţ; 1554 – 3 case, 1569 – 48 de case, 1579 – 46 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 146);

– **Varadia** – sat pe malul drept al Caraşului; ţinea în evul mediu de comitatul Caraşului; în 1390-1392 ţinea de pertinenţele cetăţii Erdsomlyo (Vârşeţ?); în conscripţia din anii 1690-1700 ţine de districtul Vârşeţ; în conscripţia din 1717 avea 180 de case; în 1779 se include în comitatul Timiş (Borovszky, *Temes...*, p. 124; Ţeicu, *Banatul montan...*, p. 391);

– în defterele otomane, Varadia apare ca sat în nahia Şmlik – Vârşeţ; 1554 – 58 de case, 1569 – 61 de case, 1579 – 56 de case; apare pe hartă Mercy ca Varadia, sat locuit (Engel, *A Temesvari ...*, p. 145);

– **Vinga** – sat la sud de Arad; în 1231 Nicolae de Csak lasă prin testament celor doi fii ai săi, Isac şi Laurenţiu, satul Vinga (comitatul Arad); reface testamentul în 1237 în favoarea fiilor săi Laurenţiu şi a noul-născutului Ioan; în 1332-1337 la Vinga se afla o parohie catolică; în 1454 satul este al lui Iancu de Hunedoara; în conscripţia din 1717 este marcată Vinga, cu 9 case; pe harta Mercy din 1723-1725, Vinga este marcată ca selişte în districtul Timişoara; în 1737 aici se aşează colonişti bulgari iar în 1744, Vinga primeşte privilegiul de oraş de la împărăteasa Maria Theresia (Borovszky, *Temes...*, p. 125);

– în defterele otomane, apare satul Vinka din nahia Felnac; 1554 – 20 de case, 1569 – 32 de case, 1579 – 32 de case; în epoca otomană, satul Vinga era situat puţin mai la nord de vatra actuală a satului, pe locul satului actual se găsea Veliki Seceani (Engel, *A Temesvari ...*, p. 147);

– **Vlaicovat (Temesvajkocz)** – sat la sud-vest de Vârşeţ – Iugoslavia; nu avem date documentare medievale, se pare că la sfârşitul epocii otomane era sat locuit; în conscripţia din 1717 apare Vlaikovaz, cu 22 de case; în 1761 este marcat ca Weikovez (Borovszky, *Temes...*, p. 117);

– în defterele otomane, apare ca Vlaicovt, Vladicovt, Vilaicovce, Ivlaicovce şi se află în nahia Şemlik – Vârşeţ; 1554 – 11 case, 1569 – 39 de case, 1579 – 26 de case; în 1723-1725 apare pe hartă Mercy ca Vlaikovaz (Engel, *A Temesvari ...*, p. 148);

– **Voiteg** – sat la sud de Timişoara; în evul mediu se chema Veitek, Veiteh, Weitech; în 1328 Teodor de Voiteg şi fiii săi sunt proprietari aici; apare în listele decimelor papale ca Veiteh, Wech, Weitech, în anii 1332-1337; în secolul al XV-lea devine proprietate a familiei lui Hagimas de Beregsău; în secolul al XVII-lea la Voiteg locuiesc români (Borovszky, *Temes...*, p. 125);

– în defterele otomane, apare satul Voitek aflat în nahia Ciacova; 1569 – 30 de case; 1579 – 47 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 149); în conscripţia din 1717 Voitegul are 28 de case; pe harta Mercy, Voitegul

apare ca sat dublu, lângă o pădure; în 1761 Voitegul are populație ortodoxă; în anul 1830 se așează aici nemți catolici (Borovszky, *Temes...*, p. 125);

– în defterele otomane, apare satul Voitek, aflat în nahia Ciacova; 1569 – 30 de case, 1579 – 47 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 149);

– **Voivodint (Vaydalak)** – sat pe malul drept al Carașului – Iugoslavia; nu dispunem de date medievale; în epoca otomană – sat locuit; în conscripția din 1717 este menționat Woivodinti, cu 77 de case; în 1723-1725 apare pe hartă Wojwodinz, dar mai târziu se pustiește; în 1761 este seliste, iar în 1783 este iarăși sat locuit (Borovszky, *Temes...*, p. 123; Țeicu, *Banatul montan...*, p. 394);

– în defterele otomane, Voivodint este sat locuit, în nahia Șemlik-Vârșeț; 1554 – 56 de case, 1569 – 86 de case, 1579 – 65 de case (Engel, *A Temesvari ...*, p. 149);

– **Vracevgai (Varazsliget)** – sat situat la nord de vărsarea râului Nera în Dunăre, pe malul drept al Nerei – Iugoslavia; nu avem date medievale; la sfârșitul epocii otomane era sat locuit; în conscripția din 1717 figurează ca Wrachegay, cu 56 de case; în 1761 ținea de districtul Palanca Nouă; după 1770 intra în compunerea regimentului sârb de graniță (Borovszky, *Temes...*, p. 124);

– în defterele otomane, este menționat satul Vracev Gai – Viracev Gai, Ivracev Gai – din nahia Carașova – Vitelnic; 1554 – 11 case, 1569 – 19 case, 1579 – 22 de case; în harta Mercy este numit Waczogay; alături de sat se afla și Vracev Seliste, seliște în anii 1569-1579 (Engel, *A Temesvari ...*, p. 150);

– **Zadareni – Zadorlak** – sat pe Mureș, la vest de Arad; apare ca parohie catolică, între 1332-1337, în registrul decimelor papale, cu numele de Zadarlaka și Zadurlaka; în secolul al XV-lea este al familiei Doczi care ridică un castel aici, spre sfârșitul secolului al XV-lea, castel ars de răsculați în timpul răscoalei lui Doja din 1514; familia Doja stăpânea satul și în secolul al XVI-lea — cel puțin teoretic — întrucât primea privilegiul pe satul Zădăreni de la Ferdinand I-ul, în 1563; castelul se pare că s-a păstrat în stare de funcționare până în anul 1551; în anul 1701 satul ține de episcopia de Cenad, reînnoită; pe harta Mercy apare cu numele de Saderlak; contele Mercy colonizează aici nemți, între 1720-1730; și alți coloniști nemți ajung aici, în 1764 (Borovszky, *Temes...*, p. 127);

– în defterele otomane, satul apare sub numele de Zaderloc sau Saderlac și era așezat în nahia Felnac; 1554 – 40 de case, 1569 – 34 de case, 1579 – 32 de case; în conscripția din 1717 figurează sub numele de Zatrak (Engel, *A Temesvari ...*, p. 152);

Câmpia Banatului, deci și așezările din zona Timișoara-Vârșeț-Dunăre, au fost constant și destul de intens locuite în decursul evului mediu. Majoritatea așezărilor sunt atestate documentar încă din secolele XIII, XIV și ele ajung până în epoca otomană, fără ca schimbarea de stăpânire politică — regatul Ungariei medievale este înlocuit ca factor de dominație politică de Imperiul Otoman — să producă o cezură pronunțată în continuitatea de viață a localităților. Vilaietul de Timișoara moștenește de la fostele comitate ale regatului ungar, în mare, aceleași sate cunoscute mai înainte; mai mult decât atât, structura rețelei de așezări — ne referim la rețeaua de sate, târguri, orașe din zonă — rămâne în linii generale aceeași cu aceea a epocii regatului medieval ungar și, chiar dacă structura politico-administrativă a vilaietului de Timișoara este, într-o oarecare măsură, diferită de aceea a comitatelor preexistente — ne referim în special la structura sangeacurilor — osatura de bază a structurii politico-administrative otomane este determinată de prezența vechilor districte românești, în bună măsură — ale Banatului, care își păstrează sub turci configurația geografică și rolul de structuri de bază ale administrației, ele preluând denumirea turcească de nahii; nahiile turcești nu sunt altceva decât vechile districte românești, iar acest lucru se vede foarte clar dacă comparăm districtele românești din zona Făgetului cu nahiile otomane înființate aici după cucerirea otomană¹⁸; continuitatea de structură politico-administrativă de la vechile districte la nahii este evidentă, nahiile având în componență, în general, aceleași sate și aceleași centre de nahii cu vechile districte. Remarcăm, de asemenea, o continuitate remarcabilă în privința târgurilor și orașelor din Banatul de câmpie. Iată câteva localități din defterele anilor 1554-1579, menționate mai sus, care sunt indicate cu statutul de oraș¹⁹:

localitatea	1554	1569	1579
Ciacova	26 sat	63 oraș	61 oraș
Denta	123 sat	353 oraș	282 oraș
Gătaia	250 oraș	186 oraș	171 oraș
Ictar	60 oraș	34 oraș	39 oraș
Cuvin	33 oraș	82 oraș	62 oraș

¹⁸ Vezi pentru districtele românești făgețene din epoca anterioară cuceririi turcești, Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, Editura Academiei R.S. România, București, 1973, în special documentul 34 – *registru cuprinzând localitățile aparținătoare cetății Hunedoara, cu numărul iobagilor și veniturilor domeniului scontate pe un an – 1512*, p. 157 și urm.

¹⁹ Cifrele în dreptul fiecărei localități indică numărul unităților de impunere – al caselor, al porților, al gospodăriilor – înregistrate în anul respectiv, în localitatea care face obiectul recenzării, cifre pe care le-am extras din cartea lui Engel Pál, *A Temesvári...*

Șemlacu Mare	20 sat	129 oraș	59 oraș
Utvin	170 oraș	159 oraș	141 oraș
Berini	46 sat	106 oraș	94 oraș
Recaș	200 oraș	284 oraș	246 oraș

O situație neobișnuită ne este oferită de localitatea Cerini care, deși este reședința de nahie și deși reprezintă în epoca otomană urmașa târgului — orașului — Cheri, este dată în defter ca sat²⁰. Nu știm exact ce criterii au avut în vedere defterdarii când au atribuit rangul de oraș acestor așezări, un criteriu important pare a fi fost mărimea localității, numărul de gospodării componente, de multe ori peste 100 de gospodării (porți, case).

S-a vorbit mult în istoriografie despre impactul expedițiilor otomane și a cuceriri otomane de la mijlocul secolului al XVI-lea, asupra continuității de locuire din epocă, susținându-se ca distrugerile provocate de războaie, nesiguranța zilei de mâine, perspectiva de a-ți pierde viața și bunurile ar fi provocat un fenomen de bejenie, de părăsire a multor sate, de selistire, pustiire a acestora. Vom înșira mai jos o serie de sate care sunt date în deftere ca seliști sau care au un număr foarte mic de locuitori²¹:

localitatea	1554	1569	1579
Sânmihaiu Român	seliște	28	61
Birda	seliște	11	25
Deliblata	–	seliște	seliște
Gherman	–	seliște	seliște
Ghilad	–	seliște	seliște
Giroc	–	seliște	seliște
Hitiaș	–	seliște	seliște
Capat	–	seliște	seliște
Jamu Mic	3	45	47
Urseni	–	seliște	seliște
Chevereșu Mare	seliște	14	10
Topolovățu Mare	6	4	1
Kutos (Nitchidorf)	–	seliste	seliste
Racovița	2	6	15
Sipet	–	seliște	seliște
Jebel	seliște	seliște	seliște
Sculia	3	27	36
Calacea	4	0	11

²⁰ Engel Pál, *A Temesváry...*, p. 41; pentru localitățile nahiei Cerini, *ibidem*, p. 173-175.

²¹ Datele privind satele părăsite sunt extrase din lista generală de localități de mai sus; numerele din dreptul localităților indică numărul de case, de porți impozabile din localitate.

Cutrit (Iugoslavia)	5	37	32
Pădureni (Liget)	–	seliște	seliște
Uliuc	4	13	18
Unip	–	seliște	seliște
Vattina (Iugoslavia)	3	48	46
Biserica Roșie	2	20	18
(Tervena Terkva Iugoslavia)			
Buziaș	15	6	1

Întâlnim mai multe categorii de sate părăsite:

- satele care sunt date ca seliști în toate trei defterele, cu specificația că, uneori, în primul defter, cel din 1554 — fiind, se pare, făcut mai la repezeală — lipsesc sate care apar în defterele din 1569 și 1579; acestea sunt: Deliblata, Gherman, Ghilad, Giroc, Hitiaș, Capat, Urseni, Kutos (Nitchidorf), Șipet, Jebel, Pădureni, Unip;
- sate care sunt menționate ca fiind părăsite, seliști, în primul defter, cel din 1554, dar care sunt menționate ca locuite în defterele din 1569 și 1579; în această categorie pot fi incluse și satele care au un număr mic de case, gospodării, în primul defter — sub 5 — dar a căror populație crește — ca număr de locuitori — după 1554, în așa fel că numărul de gospodării din satele respective este sensibil mai mare în 1569 și 1579; Sănmihaiu Român, Birda, Jamu Mic, Chevereșu Mare, Racovița, Sculia, Cutrit, Uliuc, Vattina, Biserica Roșie;
- sate care se depopulează în timp și care ating un minim de populație în 1569 sau 1579: Topolovățu Mare, Calacea, Buziaș;
- procentajul satelor care sunt seliști sau au foarte puțini locuitori în 1554 sau în anii următori este însemnat, iar impresia care se degajă este că indexul de părăsire a satelor — numărul de seliști / numărul total al localităților — este mai mare în zona de câmpie a Banatului decât în zona de coline a Făgetului²² de pildă: să fie, oare, expedițiile otomane din secolele XV-XVI din Banat, culminând cu războaiele de cucerire a Banatului din 1551-1552, factorul determinant al fenomenului de părăsire a satelor? Este posibil, cu atât mai mult cu cât întâlnim la sud de Timișoara sate importante ca Pădureni sau Jebelul, de pildă, care se prezintă în deftere ca seliști; zona de la sud de Timișoara a fost afectată direct de expedițiile otomane din 1551-1552²³.

²² Între satele componente ale nahiilor din zona Făgetului, incidența seliștilor — a satelor părăsite — este mai mică decât în nahiile din câmpia Timișoarei; vezi Engel Pál, *A Temesvári...*, listele satelor din Banatul făgetean, aflate în deftere, p. 159 și urm.

²³ Vezi nota 12.

Dacă avem în vedere chestiunea mișcărilor de populație din Banat în epoca stăpânirii otomane, defterele despre care discutăm ne ajută în măsura în care ne informează despre satele părăsite, seliștile din epocă, care au fost părăsite temporar sau pentru o perioadă mai lungă de locuitorii lor. Din păcate, nu aflăm prea multe asupra cauzelor care vor fi declanșat plecarea în bejenie; expedițiile de război care aduc cu sine pericolul de a-ți pierde viața și avutul sunt, fără îndoială, unul din motivele majore ale părăsirii satelor. Asupra altor cauze plauzibile — fenomene naturale defavorabile, ca seceta, inundațiile, randamentul agricol insuficient, molimile, etc. — suntem informați cu mult mai multă parcimonie de sursele medievale, în orice caz, defterele despre care am tot vorbit nu ne dau nici o informație în acest sens. Ar fi de menționat în treacăt, că pentru deslușirea fenomenului de locuire, populare a satelor în evul mediu ar putea fi utilă cercetarea arheologică a cimitirelor satelor medievale din epoca feudalismului dezvoltat și târziu din secolele XIV-XVII, întrucât cimitirele respective pot oferi informații privind perioadele de timp, în care s-au practicat înmormântări — satul corespondent fiind deci locuit — și pot preciza perioadele de timp în care nu avem înmormântări, una din explicațiile posibile ale absenței înmormântărilor în anumite perioade de timp, fiind absența locuirii umane în satul respectiv²⁴.

Cercetarea privind așezările și populația din Banatul otoman poate recurge și la informațiile pe care ni le dau călători străini, diverși demnitari ai timpului care ajung în peregrinările lor și prin Banat. Cel mai celebru călător venit din Orientul otoman este fără îndoială Evlia Celebi care ne oferă o serie de informații despre localitățile prin care a trecut și în special despre cetățile din Banat. Dăm mai jos mai multe fragmente semnificative din relatările sale:

„Spre miazăzi, pe celălalt mal al Dunării, la depărtare de un conac bun, se află cetatea Belgrad, iar în sangeacul ei, lângă Dunăre, este cetatea Panciova. Spre miazăzi, tot pe malul Dunării, la depărtare de un conac, se găsește cetatea Moldova; mai înăuntru, spre miazăzi, la poalele munților, e cetatea înfloritoare a Vârșetului. La vreun ceas de Timișoara, se află cetatea Denta. Spre răsărit, la o distanță de un conac, se află cetatea

²⁴ Cimitirele medievale târzii sunt mai puțin ispititoare pentru arheolog, întrucât ele nu oferă decât arareori piese de inventar mai bogate; din perspectiva preocupărilor de demografie istorică, cercetarea acestor cimitire ar putea oferi elemente importante în configurarea tabloului istorico-arheologic al unui sat, al unei zone geografice din evul mediu. Pentru Banatul de câmpie, s-a început cercetarea unor asemenea cimitire la Remetea Mare și la Mănăștiur; vezi Al. Rădulescu, *Mănăștiurul de Bega (jud. Timiș), sec. XIV-XVII, date preliminare* în Studii de Istorie a Banatului – SIB – vol. XIX-XX, Timișoara, 1999, p. 71-88; investigarea lor ar trebui continuată.

Caransebeș iar lângă aceasta e cetatea Lugoj. Spre mieznoapte se găsește cetatea Cenei. De asemenea, tot la nord e și cetatea Lipova. Ele sunt așezate la câte un conac depărtare. Tot la o distanță de un conac bun, spre mieznoapte, între munți, se află cetatea Șoimuș. La apus, e cetatea Becicherec, iar la o depărtare mai mică de un conac e cetatea Arad. La mieznoapte, la o cale de două conace, se află cetatea Gyula; tot la nord de ea sunt și cetățile Felnac și Pâncota. Vin apoi, spre apus, cetățile Orșova și Mosdar (?), Ilne - Cazanele de la Dunăre - Margina, Batâr - în Bihor - cetatea Făget, Ceala - lângă Arad - Ciacova, apoi Küçük-Sadj - poate Sacoșu Turcesc - Sanmiclăuș - Sânnicolaul Mare - Büyük-Sadj - Sacoșu Turcesc sau Șagu Mare de lângă Arad? - și apoi cetatea Liubcova care aparține sangeacului Moldova, aflat pe malul Dunării. La apus, aproape de Gyula, se află cetatea Salonta, cetatea Șoimuș, cetatea Șiria și mica cetate Radna, situată în fața râului Mureș, lângă Lipova. Vreau să spun că în trecut, în sangeacul Timișoara erau 76 de cetăți puternice, eu le-am consemnat pe cele pe care le-am văzut și despre care am aflat câte ceva”. În continuare, Evlia Celebi face descrierea cetăților Făget, Felnac, palanca Arad, cetatea Lipova, palanca Radna, cetatea Vefras — pe Mureș — cetatea Ilia, cetatea Deva, cetatea Șoimoș, cetatea Șiria, cetatea Ineu, orașul Ineu. Urmează, apoi, o descriere a cetății Lugojului — autorul observă ca raialele — adică populația orașului — sunt toți români — relatări despre cetatea Desna, cetatea Titel, cetatea și orașul Cenad, cetatea Besenova-Veche? – caracteristicile plăcutei cetăți Peciu – Becei pe Tisa. Evlia Celebi descrie palanca Becicherecul-Mare? – cetatea Fenlac, cetatea Aradul Nou, cetatea înfloritoare Lipova, palanca Radna, cetatea Șoimuș, oglinda lumii, cetatea Șria și caracteristicile puternicei fortărețe cu 4 turnuri, adică a cetății Gyula. Într-o altă călătorie, pe care Evlia Celebi o întreprinde de la Timișoara spre Dunăre și mai departe, spre Țara Românească, observăm traseul interesant al călătoriei și observațiile aferente; Timișoara – „Podul Ordiei” – probabil undeva pe râul Timiș – Vârșeț – Palanca Nouă – Dunavarad – (Sfântul Ladislau-Pescari) – palanca Liubcova – Tahtali Ghirdap (Trei Turnuri – Tricule, lângă Svinita) – cetatea Inlik (Peștera Veterani) – cetatea Orșova – cetatea Severinului²⁵.

²⁵ Evlia Celebi, *Relatări de călătorie*, în *Călători străini despre Țările Române*, Editura Științifică și Enciclopedică, vol. VI, București, 1976, p. 501-512, 532-538, 645-652, 691-699; relatările lui Evlia Celebi ne informează mai puțin cu privire la date demografice propriu-zise, cum ar fi numărul exact de locuitori dintr-o localitate sau alta, deși astfel de precizări nu lipsesc când evaluează efectivele unităților militare din orașe mai importante sau când relevă etnia unor locuitori din localitățile pe care le vizitează — români, de pildă, la Lugoj și la Jdioara; el descrie pe larg structura topografică a localităților, cartierele, ulițele, casele, sistemul de fortificații al localităților pe care le vizitează în cursul călătoriilor sale. Relatările lui descriu trasee de călătorie, oferă repere de geografie

Interesantă este și relatarea călătoriei prin Banat pe care o face Sandor Pál, trimis al principelui ardelean la Constantinopol, în anii 1687-1688; întâlnim nume de sate cunoscute, aflăm că localitatea Denta era prevăzută cu o palanca de lemn; el intra în Banat, venind din Țara Hațegului pe la Porțile de Fier Ardelene (Vaskapu), pe malul râului Bistra, întâlnește aici o seliște la satul Ugriș – Obreja – ajunge, mai departe în satul Iaz iar de aici la Caransebeș; mergând mai departe, de-a lungul râului Timiș, trece prin satul Kauran – Căvăran – iar mai departe ajunge la cetatea Jdioara și de aici la Lugoj; călătorul nostru o ia mai departe pe râul Poganis și ajunge apoi la Denta, un mic sat înconjurat de o mică palanca; traseul călătoriei trece mai departe pe la Piszko – Vârșeț – iar de acolo la Panciova – unde e un castel înconjurat de o palanca care fusese distrusă — se pare — de lobonți adică de austrieci, cu puțină vreme în urmă; Șandor Pál ajunge până la urmă, prin Vijnita, la Belgrad²⁶.

În perspectiva duratei lungi a istoriei, s-a afirmat, în special de istoriografia ungară, că în Banatul de câmpie am avea de-a face cu o dislocare a vechii populații, în bună parte maghiară și catolică, de locuitori români și sârbi care s-ar fi așezat în secolele XV-XVII în satele părăsite de populația inițială, teza contestată de istoriografia românească²⁷. Puncte de reper pentru această teză sunt cele peste 160 de sate din Banatul de câmpie care sunt parohii catolice și care plătesc decima papala, în anii 1332-1337 și probabil și în alți ani despre dare nu avem informații așa de precise, totul într-o ambianță social-politică în care un mare rol îl joacă regalitatea, comitatul, episcopia catolică de la Cenad, nobilii unguri din epocă. În epoca Banatului otoman — în secolele XVI-XVII — prezența românilor, a sârbilor, a bisericii ortodoxe este mult mai marcată, ceea ce pune problema unei modificări a structurii populației pe linie etnică, iar dintre posibilele explicații ale fenomenului, imigrația este una care îți vine imediat în minte; vom observa imediat, că ea, imigrația, unei populații numeroase nu este documentată, deocamdată, decât pentru sârbi; nu există documente care să ateste o mișcare de populație similară cu aceea a sârbilor — în număr mare, deci — pentru români, de la sudul Dunării sau dinspre Oltenia de pildă, înspre Banat. Oricum, problema aceasta a fenomenelor

istorică și de arheologie medievală în măsura în care amănunțele de ordin constructiv topografic pe care le oferă, pot fi folosite astăzi într-o reconstituire regresivă — de la realități mai târzii, mai bine cunoscute la cele mai timpurii, mai puțin și mai confuz cunoscute – a habitatului uman din Banatul medieval.

²⁶ Șandor Pál, *Konstantinápolyi naplo, 1687-1688 - Jurnal de zi constantinopolitan - 1687-1688*, în *Utazások a török birodalomban - Călătorii în Imperiul Otoman, culegere de călătorii, rapoarte diplomatice, însemnări zilnice*, îngrijite de Pál Binder, Editura Kriterion, București, 1983, p. 119-123.

²⁷ Vezi nota 9.

demografice din Banatul de câmpie în perspectiva duratei lungi este una dificilă care reclamă acumularea unor date de amănunt, pe secvențe cronologice mai scurte, pe sate studiate individual sau pe grupări de sate din zone geografice mai restrânse și eventual mai bine delimitate geografic²⁸.

Ne limităm la a pune problema, fără să ne propunem să răspundem la ea aici. Pentru rezolvarea acestor chestiuni de istorie demografică, în perspectivă mai scurtă sau mai lungă, este de dorit apariția și a altor publicări de surse istorice care să ofere informația istorică de amploarea și întinderea celor conținute de defterele otomane din anii 1554-1579 publicate de profesorul Engel Pál. Informația istorică privind evul mediu bănățean — atâta câtă exista — este în bună parte puțin cunoscută, întrucât este răspândită în colecții de izvoare și în publicații de literatură istorică puțin accesibile; adunarea ei la un loc într-un corpus de documente și cronică medievală cu tematica bănățeană ar stimula mult redactarea unor studii, lucrări de istorie medievală bănățeană de mai mare amploare și ar permite, poate, deslușirea unor aspecte neclare, confuze sau insuficient documentate.

HISTORY AND DEMOGRAPHY IN THE OTTOMAN BANAT – REALITIES AND HYPOTHESES (Summary)

The book „A Temesvari és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579), Szeged, 1996, - „The settlements from the Turkish reign in the sandjaks Timișoara and Moldova”, Szeged, 1996 – written by Engel Pál, brings into scientific discussion a thorough analysis of the communities conscriptions existing between 1554-1579. These conscriptions offer extremely interesting data regarding the Banat sites and districts (the Turkish nahi) in the first decades of the Timișoara vilaiet (run by a pasha). The book offers valuable information on the sites size,

²⁸ Cele mai multe date utile pentru acest gen de cercetare în Banat, le oferă Dumitru Țicu, în monografia sa „*Banatul montan în evul mediu*”, Editura Banatica, Timișoara, 1998. În chestiunea generală a pustiirii satelor medievale din Banat, a fenomenului de părăsire a satelor, s-a putut face deja observația că fenomenul de seliștire pare a fi fost mai pronunțat la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea – în timpul războaielor austro-turcești pentru Banat, din acel timp, decât în anii cuceririi otomane a Banatului de la Mijlocul secolului al XVI-lea; vezi în acest sens Engel Pál, *A Temesvári...* , p. 5.

by pointing out the number of taxation units – hané (houses, gates, households) – from each village. The conscriptions show us which of those sites were considered towns and which of them – villages.

The present paper develops the analysis of the data offered by Engel Páls book by the structural continuity between the old ante-Ottoman districts and the Ottomans ‘nahias’. It also comments upon the demographical situation of some old communities situated in the Timis plain and near the old road Timișoara – Varshetz – Danube, pointing out the existing towns and the deserted villages from this area.

The phenomenon of abandoning of the villages which was noticed during the Ottoman conquest is mostly due to the uncertainty of daily life caused by frequent warrior Turkish expeditions in Banat. The percentage of villages ‘abandoning seems to be bigger in the case of the villages from the Banat plain than in those situated on the Faget hills.

Since the perspective of the historical long duration should be present in a historical – demographical research, the author of this paper brings to light essential data about the history of the presented communities from the time they appear in the medieval sources (13th – 14th centuries) up to the beginning of the modern age (18th century). The paper also contains notifications and descriptions of some Banat communities found in journey diaries made by Evlia Celebi, Sándor Pál, Maxim the Serb Patriarch of Ipek – 17th century travellers in the Banat county. All these data throw light on the existing knowledge about the people and communities from the Ottoman Banat area.

CONSIDERAȚII ADMINISTRATIV-FISCALE CU PRIVIRE LA PERIOADA OCUPAȚIEI OTOMANE ÎN BANAT (1552-1716)

Nicolae Săcară, Florin Ban

Regimul otoman în Banat nu s-a deosebit mult de acela aplicat în alte țări creștine căzute sub stăpânirea osmanlăilor și devenite pașalâcuri turcești. Descriind deci regimul otoman în Banat, regim care a ținut seama aici de tradiții și de ceea ce a găsit ca administrație, oferim o imagine și asupra regimului otoman din alte părți¹.

Dintre documentele cele mai importante pentru luminarea problemei atacate de noi sunt așa-zisele „deftere”, documente privind nu numai contabilitatea administrației turcești ci și titlurile de drept asupra unor proprietăți, asupra unor scutiri de taxe sau impozite etc. În ceea ce privește contabilitatea administrației turcești, ea ni se înfățișează destul de simplă, îmbrățișând fiscalitatea și afacerile militare turcești din Banat, deci două ramuri ale organizării de stat, care mai mult sau mai puțin reoglindesc îndeajuns și aspectul social, politic și economic al ținutului nostru într-o anumită epocă. După cum am amintit, nu numai actele și registrele de contabilitate se numeau deftere, ci și decretule de donații de șpailuguri sau moșii etc., copiate după original în aceste registre².

Greutatea cea mare a interpretării acestor documente o formează faptul că ele nu sunt scrise cu caractere otomane obișnuite ci cu caractere speciale folosite anume la emiterea de documente, cu așa numitele caractere “Kirma”, frânte, care dau posibilitatea interpretului să înfățișeze un nume în mai multe feluri, caracteristica acestor litere fiind că în opoziție cu cele obișnuite, ele se scriau fără accente și semne. Susceptibile de a fi interpretate în diferite feluri de cei neinițiați, fiindcă sunetul unei litere depindea întotdeauna de locul pe care litera îl ocupa în cuvânt, felul acesta de scriere învățându-se în școli speciale turcești. Prin eliminarea cu desăvârșire a punctuației diacritice și prescurtarea și comentarea noțiunilor, acest fel de a scrie era o trecere de la hieroglifile mai noi la scrisul obișnuit, făcând impresia că e un fel de început de stenografie turcească. La aceste neajunsuri se adaugă apoi și vechimea documentelor ce se manifestă prin decolorarea cernelii folosite, cât și prin vechimea hârtiei dure, tot atâtea elemente care înlesnesc falsul mai ales în ceea ce

¹ Traian Birăescu, *Banatul sub turci*, Ed. Revistei „Vrerea”, Timișoara, 1934, p. 7.

² *Ibidem*, p. 8.

privește numele și denumirile, când acestea nu sunt otomane sau când pentru exprimarea lor limba turcă nu avea caractere, folosindu-se deci de inversarea caracterelor pentru a reda cât de cât accentuarea. Dar să revenim la regimul otoman și caracteristicile sale de ordin administrativ-fiscal³.

a rămas locului, a devenit egal țăranului de rând în fața turcilor, un “raia”, adică supus necredincios⁴.

Satele aparținând până aici fie districtului, sate libere, fie nobililor sau făcând parte din pământul liber regesc au intrat direct sub administrarea unor înalți funcționari ai noului stăpân cărora le-au fost donate. În acest caz, satul forma un “klass”, adică moșie, spăilug, al pașei, beyului sau altui demnitar sau chiar sultanului, când acesta o administra nu prin organele fiscului imperial, ci prin interpușii săi direcți. Când satele erau prea mici sau moșiile disponibile prea mărunte erau donate altor funcționari mai de rând, ba chiar soldaților merituoși, parte din venituri socotindu-se în contul salariatului sau soldei acestora. În toate cazurile, controlul veniturilor moșiilor și satelor era făcut de către organele fiscale⁵.

În administrația sa imediată sau în aceea a organelor sale fiscale, sultanul nu reținea decât moșiile și averile mai mari și mai bogate, localitățile cu o populație mai deasă, cu venituri mai numeroase și mai sigure, la distanțe mai mari de câmpul de luptă, care printr-o administrație mai puțin costisitoare, aduceau venituri apreciabile și permanente. Tot sultanul, prin oamenii săi, administra direct vămile, vadurile etc. cum și pescuitul și vânatul. Uneori, și ca o deosebită atenție sultanul făcea donație și, din acestea, dar ca toate donațiile și acestea erau făcute în contul salariilor demnitarilor săi, evident subapreciindu-se veniturile, astfel încât cel ce primea donația să rămână în profit. Dealtfel, prin nedemnitare sau moarte aceste donații rămăneau libere, fiindcă donația era făcută ca o distincție ce nu se moșteneau. Moșiile sau satele devenite libere erau adăugate la acelea administrate în contul padișahului⁶.

În centrul pașalâcului funcționa un administrator de domenii numit “defterdar”. Acesta administra toate domeniile, pe unele direct în contul sultanului, pe altele în acela al fiscului imperial. Defterdarul era ajutat de mai mulți contabili sau secretari numiți “kiatib” care erau totodată avocații fiscului în toate chestiunile litigioase. Aceștia erau ajutați la rândul lor de conțopiști numiți “sagirte”, treapta cea mai mică în acest

³ *Ibidem*, p. 8.

⁴ *Ibidem*, p. 8.

⁵ *Ibidem*, p. 9.

⁶ *Ibidem*, p. 9.

serviciu de încredere. “Șăgârții” cum le zicea poporul, ajungeau și ei cu timpul secretari. Ei erau și controlorii administrației fiscale centrale și tot ei se deplasau din Timișoara ca să controleze activitatea inspectorilor financiari din provincie. Aceștia se numeau “naziri”, care aveau la dispoziția lor pe comisarii numiți “emini” și pe agenții fiscali numiți “amili”. Cei din urmă nu făceau decât încasările mai mici sau supravegheau funcționarea și veniturile unor instalații industriale mai mari, pentru a asigura din venitul acestora, fie în natură, fie în bani, dijma fiscului imperial⁷.

Serviciul administrativ de sub conducerea defterdarului administra decii moșiile și averile sultanului-în principiu toate formau proprietatea acestuia, și în același timp supraveghea și controla și serviciul fiscal și al administrației financiare și era unul dintre cele mai importante în organizația de stat otomană de pe atunci, încredințându-se numai persoanelor distinse și loiale. Inspectorii financiari și subalternii lor erau simpli funcționari. Postul de emin și amil nu era un post independent fiindcă era puțin dotat și de aceea era cedat ca ocupație colaterală, vreunui caporal din oastea imperială (serbulok). Sunt cazuri când găsim în asemenea servicii și câte un armean sau chiar evreu. Unde erau mai mulți amili, în genere gradați în armată erau organizați în corp special sub conducerea unui „amil pașa”⁸.

Din defterele ce ne stau la dispoziție vedem că veniturile fiscului turcesc de pe vremurile acelea erau dintre cele mai variate. Le înșirăm după importanța lor și mai ales după felul cum sunt trecute în aceste registre.

1) Vămile încasate la vadurile și punctele de trecere de peste Dunăre, Tisa și Mureș, calculate după marfa transportată.

2) Vămile la intrarea în anumite localități sau trecerea peste poduri, atât după marfa sau produsele transportate, cât și după persoane, iar la ieșirea sau intrarea în cetatea Timișoarei, pe lângă vamă se mai plătea și o taxă specială.

3) Chiriile și arenzile plătite pentru bărcile și corăbiile fiscului, luate în chirie.

4) Veniturile pescuitului din speciile mai fine de pește pescuit, jumătate sau contravaloarea trebuia predată acestor vameși. Aceștia, când primeau vama în natură, o prefăceau în bani. Din peștele obișnuit se plătea una din nouă părți, din cel ordinar, una din zece părți.

⁷ *Ibidem*, p. 10.

⁸ *Ibidem*, p. 10.

5) Pedepsele în bani pentru contravențiile la pescuit. Peștele fiind o marfă căutată și la turci, se pedepsea cu strășnicie pescuitul clandestin, cum și aceia care într-un fel sau altul încercau să se sustragă vămuitului.

6) Veniturile târgurilor. În localitățile unde se țineau târguri mai însemnate (Timișoara, Ciacova etc.) exista și funcționa un inspector special al târgului „muhtesib”, care încasa nu numai chirie pentru locul ocupat de bărcile și șatrele vânzătorilor, ci vamă după marfa adusă spre desfacere, fie că această marfă era produs agricol, fie că era fabricat.

7) „Resmi kila” sau „resmi kantar”, adică taxele pentru fixarea cantității zeciuielii după grâu sau alte produse agricole ce trebuiau, sub acest titlu, livrate magazinelor fiscului.

8) Taxele incidentale plătite bodegilor și crășmele târgurilor.

9) Taxele măcelarilor, plătite după capul de vite tăiate. Aceste taxe se numeau „resmi kenare”, iar măcelarul „casap”, în idiomul bănățean însemnând măcelar.

10) Taxele după vinul transportat dintr-o localitate în alta. Taxele acestea erau mari, nu numai fiindcă vinul era o băutură exclusivă, cel puțin în teorie, a spurcaților de ghiauri, dar era și o otravă ce amenința să contamineze pe credincioșii lui Mohamed. În schimb, fabricile de bragă nu erau supuse la nici o taxă.

11) Taxele după fabricarea berii (buzakbane), care se fabrica din grâu (buzak) amestecat cu secară și din mei.

12) Taxele fabricilor de lumânări.

13) Taxele boiangiilor (bezkhane), adică a vopsitorilor de lână, stofă etc.

14) Vămile morilor.

15) Taxele zarafilor datorită a ceda vameșilor o treime din veniturile ce rezultau din fiecare operație de schimb.

16) Acestea erau venituri fixe, dar fiscul turcesc se pricepea să inventeze mereu alte venituri noi. Astfel, în caz de război, după fiecare cap de ghiaur sau raială capabil să poarte arme, se încasa un fel de impozit special. Cum Imperiul otoman al acestei epoci aproape că nu trecea anul fără să aibă vreun război e lesne de înțeles ce titlu de jaf era pentru funcționarii fiscului. Cu toate acestea, în defterele examinate, nu-l găsim impus în curs de un veac și jumsătate decât de două ori. Cei ce făceau fie vreun serviciu activ, fie auxiliar, în transporturi, în armată, erau scutiți de acest impozit special.

17) Arenda grădinilor și altor pământuri, prăvălii și crășme ale fiscului.

18) Taxele de moștenire numite „tapi”. Deși în principiu tot pământul imperiului, cu tot ce era pe el, era proprietatea padișahului, de

câte ori un ghiaur murea și deci uzufructul casei, pământul proprietății acestui trecea asupra altui creștin, descendent al celui dintâi, acesta plătea fiscului 1/15 din valoarea averii moștenite. Musulmanii nu plăteau acest impozit sau taxă.

19) Cadoul miresei. Când un supus ghiaur se căsătorea plătea sub titlul de mai sus proprietarului Ispâhiei o anumită taxă. Evident, progresul era enorm, de la dreptul proprietarului feudal la prima noapte nupțială, până aici. De altfel, sub acest titlu plăteau o taxă minimă și musulmanii, care nefiind supuși proprietarului o plăteau către fisc. Tot către fisc era plătită taxa și de către ghiaurii ce nu locuiau pe proprietăți donate. Taxa aceasta, departe de a avea caracterul unei răscumpărări a dreptului vechiului feudal asupra miresei se percepea de otomani numai ca un mijloc de control, din punct de vedere fiscal, a întemeierii unei noi gospodării, a unui nou subiect impozabil⁹.

Tot administrația fiscală, când nu avea funcționari anumiți însărcinați cu acest serviciu, administra și supraveghea prin titularii khasurilor, adică a moșiilor donate și magazinele și depozitele fiscului răspândite pe întreg parcursul Banatului. În aceste depozite erau îngrămădite toate dijmele luate de la locuitori și tot de aici erau apoi acoperite nevoile armatei otomane. Aceste magazine erau date în sarcina magazionerilor, numiți în acest caz „embardjic”, care erau supuși defterdarului și chiatibului¹⁰.

O altă taxă era percepută în justiție pentru citații, numită „ihzarić” cum și după orice act al judecătorului turc. Creștinii se sustrăgeau acestei taxe și mai ales justiției otomane costisitoare și încete. În alt loc vom arăta cum au reușit să aibă organele lor proprii de justiție.

Mai erau apoi unele taxe arbitrare. De exemplu, când în magazinele arătate se îngrămădeau prea multe cereale sau sare, defterdarul impunea cu forța răscumpărarea acestora de către locuitorii din satele apropiate.

Dar taxele erau numai venituri secundare ale fiscului. Venitul principal îl formau impozitele și dintre acestea cel mai de seamă era acela pe cap, fixat mai tâziu, pentru o mai ușoară administrație, pe cap de locuitor. Asupra acestui impozit, care a provocat adânci prefaceri și în viața familială a bănățenilor, vom mai reveni¹¹.

Pentru a înțelege mai bine influența ce au avut-o asupra evoluției și formării vieții sociale și economice din Banat aceste taxe și impozite, precum și felul lor de a fi percepute, sunt necesare câteva cuvinte

⁹ *Ibidem*, p. 11.

¹⁰ *Ibidem*, p. 12.

¹¹ Ion Totoiu, *Contribuții la problema stăpânirii turcești în Banat și Crișana*, în Studii, XIII, București, 1960, p. 24.

explicative, privind raporturile de drept din care s-au născut aceste taxe și impozite în general.

Arenda unui anumit drept, pe o anumită sumă se numea „ictizam mukata”, însemnând dreptul de uzufruct. Se arendau în genere drepturile la pescuit, vânat, zaraferie, vamă etc., mai puțin acelea privind proprietățile agricole, cele din urmă, din cauza brațelor de muncă puține și a întinșelor terenuri ce rămâneau nemuncite, nefiind căutate. Ca arendași ai vămirilor, pescuitului etc. erau preferați gradații armatei din apropiere, care evident fiind ocupați subarendau aceste drepturi. Dar printre arendași găsim și emini și amili, dar și foști spahii maziliți (mazuli), care primeau de asemenea arenda până când trecea timpul pedepsei întrucât erau maziliți temporar. Pe timpul lui Soliman cel Mare, un mazul nu putea primi o nouă donație decât după ce treceau cel puțin șapte ani de la mazilire. Li se dădeau asemenea arende pentru a li se asigura existența. Arendarea o făceau nazirii, adică inspectorii financiari sau subalternii acestora, emini, care erau datori să primească arenda mai favorabilă, să predea obiectul arendat celui ce oferea mai mult. Predarea se făcea printr-un contract (berat) în care erau stipulate condițiile arendării. Dacă ulterior cineva venea la nazir și oferea mai mult, vechiul berat era anulat. În baza acestui document, arendașul intra în drepturile fiscolei având dreptul de a încasa vama, zeciuiala după pește, taxele de vânat etc.¹²

Arenda anuală către fisc se achita de obicei în două rate. Dacă arendașul, pentru care în general trebuiau să garanteze încă șase inși, nu-și achita în timp arenda, rămânea în întârziere etc., nu mai putea deține nicidecum o arendă nouă. Cum arendași primi în majoritatea cazurilor erau otomani, care nu puteau prin ocupația lor să exploateze obiectul arendat, acesta era trecut în subarendă, în special evreilor și armenilor. Când arendașul nu putea plăti defel arenda, i se vindea totul și lui și celor care au garantat pentru el, iar dacă nici astfel nu putea fi încasată suma datorată fiscolei, păcătosul, considerat înșelător mai ales dacă era evreu sau creștin, ori armean, era condamnat la închisoare grea, iar în caz că rea voința sau intenția de înșelătorie era evidentă, chiar la închisoare pe viață¹³.

Nu toate bunurile fiscale erau exploatate prin arendă. O parte a lor era exploatată în comision, adică după concepția de azi erau date în parte, în amanet. Fiscul pune în fruntea unei moșii sau alte regii un însărcinat al său, care primea un anumit procent din venituri drept onorariu al administrării sau încasărilor făcute. Cei mai mulți dintre acești încasatori

¹² *Ibidem*, p. 24.

¹³ *Ibidem*, p. 25.

erau funcționari otomani, soldați invalizi sau veterani, de multe ori agenți fiscali.

O altă formă a administrării bunurilor fiscale era arendarea lor pe viață, arendă ce se numea „malikiane” unor soldați veterani sau mazili, cu intenția vădită de a completa pensia celor dintâi, de a da posibilitatea de existență celor din urmă. În ceea ce privește mazulii sau mazilii în graiul comun din defterele ce ne stau la dispoziție vedem că alt semn avea noțiunea, când ea privea pe un creștin, fost demnitar otoman, mazilit pentru vreo greșală și alt sens avea când ea privea pe un musulman. Greșeala creștinului era apreciată drept trădare, lipsă de loialitate față de imperiul otoman și cel mazilit era tratat în consecință; a otomanului era tratată drept o insuficiență. În vreme ce primul dacă nu era executat, apoi era abandonat cu totul soartei sale, cel din urmă, musulmanul, ținând seamă că ei și-au câștigat situația avută înainte de mazilire, printr-un act patriotic sau eroic, pentru care au meritat la timpul lor, erau ocrotiți. În toate cazurile, când era vorba despre arendarea unui drept sau obiect fiscal care aducea venituri, erau preferați mazilii sau soldații veterani. De altfel, erau cazuri de mazilire și din cauza incapacității prilejuite de bătrânețe și astfel e de înțeles de ce mazilii otomani se bucurau de ocrotire și preferință¹⁴.

Până aici am vorbit despre administrarea bunurilor mai mici, vămi etc., dar câmpiile și întinsul Banatului conțineau proprietăți mult mai mari, unde înainte de otomani, în districte, dar mai ales pe pământurile libere regești, donate diferiților nobili, înflorise un regim asemănător, dar nu identic cu acela din restul Europei. Întinsele domenii, care erau considerate proprietatea padișahului, își așteptau titularii care să ia locul vechilor stăpâni plecați sau reduși la soarta țărănilor simpli. După ocuparea și prefacerea Banatului în pașalâc aceste domenii au fost constituite în “khas”-uri, deci în domenii destinate șefilor de oaste, diferiților demnitari ai imperiului, funcționarilor superiori din administrație etc. cum și veteranilor, pensionarilor etc.¹⁵

S-a stabilit, în primul rând, de către reprezentanții defterdarului, întinderea și venitul fiecărei proprietăți mari în parte și pe urmă s-au început donațiile.

Istoricul austriac E. Hammer și după el și alții, prizonieri ai mentalității feudale a epocii de acum o sută și ceva de ani se străduiesc să demonstreze că aceste donații și în general regimul proprietății la otomani era o formă mai primitivă a feudalismului. Ori, după cum am arătat,

¹⁴ *Ibidem*, p. 25.

¹⁵ *Ibidem*, p. 26.

Turcia “asiatică” a epocii nu a cunoscut dreptul de naștere, nici a averii imobiliare, nici a titlurilor, ba nici a numelui de familie. Prima condiție a feudalismului era, în schimb, tocmai acest drept. Se moșteneau nu numai averea, titlul și numele, ci adeseori și postul. Nu mai vorbim de venituri. Originea donațiilor care au întărit feudalismul era într-adevăr uneori vitejia, dar adeseori și trădarea către cel mai tare și mai norocos, a cutărui moș sau strămoș, cel ce beneficia neavând nici un merit. Donațiile în țările feudale se mai făceau apoi și ca o răsplată a unei loialități față de domnitor, adeseori discutabilă. În schimb, în Turcia, pe care mulți o doresc și azi mai asiatică decât cum era la epoca de care vorbim, numai meritul personal era singurul titlu de drept de a obține donații, averi și situații¹⁶.

Departate de a putea compara aceste donații cu acelea de sub regimurile feudale, donația în sine nu avea caracterul unei donații propriu-zise, fiindcă deși ea era răsplata unui merit apoi servea întotdeauna și drept contravaloarea unor servicii ce urmau să se presteze pe viitor, adeseori venitul moșiei donate servind ca o completare a salariului celui ce continua să ocupe o slujbă, să presteze un serviciu oarecare. Nici o donație nu se făcea cu dreptul de moștenire din tată în fiu, moșiile și domeniile donate întorcându-se înapoi, odată cu moartea titularului în proprietatea sultanului¹⁷.

Actul de donație se numea “teskereli” și “teskeresis” și donația era condiționată întotdeauna de un serviciu făcut, sau în baza meritelor și încrederii obținute de un serviciu ce urma să se facă. Caracteristica acestor donații era că obiectul donației nu-l forma de fapt moșia sau domeniul ce era amintit în actul de donație, ci numai venitul acestuia, astfel că beneficiarul nu devenea proprietarul obiectului donat ci numai posesorul acestuia, beneficiind de uzufructul obiectului donat. În asemenea condiții nu se poate face nici o comparație și apropiere între regimul feudal din acele vremuri din alte părți și regimul de proprietate din Imperiul otoman, unde după cum credem că am demonstrat, moșiile și domeniile continuau să rămână în proprietatea padișahului, acesta sau reprezentanții săi donând doar folosința și veniturile proprietarilor. Deși acest venit era cedat prin act de donație, în principiu donația nu era decât contravaloarea unui serviciu făcut sau a unor servicii ce urmau să se facă de aici înainte¹⁸.

Caracterul specific al acestor donații se mai evidențiază apoi și prin faptul că ele, ca valoare, puteau fi mărite, după cum se mărea serviciul sau meritul celui ce primea donația. Când îndatoririle și serviciile încetau, sau

¹⁶ *Ibidem*, p. 26.

¹⁷ *Ibidem*, p. 26.

¹⁸ *Ibidem*, p. 27.

nu erau îndeplinite de către cel ce a primit donația, aceasta putea să înceteze. Înceta întotdeauna în cazul din urmă, când beneficiarul, din cauză de forță majoră, ca bătrânețea, invaliditatea etc. nu mai putea îndeplini serviciile în vederea cărora el primise donația. În acest caz primea o altă recompensă. Dacă însă neîndeplinirea serviciilor se datora rea-voinței sau neglijenței, cel vinovat era mazilit. În caz de război și în ceea ce privește serviciile militare neîndeplinite din rea-voință și neglijență, vinovăția era sancționată prin luarea capului celui vinovat, evident dacă marele vizir, voind să-l scutească de această rușine, nu-i trimitea un laț de mătase mai înainte drept avertisment.

După cum am arătat donațiile erau în funcție de valoarea veniturilor moșiilor donate. În consecința suntem nevoiți să stăruim mai mult asupra unităților monetare obișnuite pe timpul acela în Imperiul Otoman, deci și în Banat, deși afară de moneda otomană în întreg imperiul circulau, la diferite cursuri, toate monedele din Europa¹⁹.

Banul cel mai obișnuit în Banat era "grosul" (în evul mediu, monedă de argint emisă în mai multe state europene) și "groșița" (monedă de argint otomană dar și austriacă). 40 de groșițe sau axini, cum le ziceau otomanii, egalau cu un gros. Groșițele erau bani eminentamente otomani, ele erau de argint amestecat cu nichel. Mai erau groșițele de argint, numite "osmanic" imitate după banii persani. Pe timpul lui Soliman cel Mare și până prin anii 1585, un taler sau galben cum îi ziceau bănățenii valora 40 de groșițe sau axini, era deci identic ca valoare cu "grosul". Un taler cu coroană, adică galbenul otoman numit "Sultanin" sau scud valora 50 groșițe. Aceasta era de altfel unitatea după care se calcula cursul celorlalte monede. Un "taler" sau "galben" unguresc avea un curs de 60 groșițe, deci valora 1 1/2 cât un taler obișnuit și 1,2 cât talerul cu coroană sau scudul. În monedă germană un asemenea galben, adică cel unguresc, valora 2 florini și 15 creițari²⁰.

Pe timpul lui Murat al III-lea se depreciază groșița. În vreme ce până atunci dintr-o oca otomană de argint se băteau 500 groșițe, vistiernicii acestui sultan, pentru echilibrarea bugetului imperiului, au început să retragă din circulație vechile groșițe, bătând altele noi și anume 1000 de bucăți dintr-o oca de argint, adăugând bineînțeles și alt aliaj și păstrând nu numai forma dar și mărimea și greutatea piesei vechi. Evident că operația nu a reușit în întregime, căci noua monedă a început să se deprecieze astfel încât în anul 1590 un piastru sau scud, gros sau taler valora 80 groșițe noi sau axini, iar un galben, înțelegând galbenul

¹⁹ Cristina Feneșan, *Extractia minieră în Banat în secolele XVI-XVII*, partea I, în *Revista de istorie*, tom. 40, nr. 9, București, 1987, p. 86.

²⁰ *Ibidem*, p. 87.

ungureasc, mai comun în circulație, valora 120 groșițe noi²¹.

În anul 1630 un galben valorează 200 groșițe, iar un gros nou deci depreciat și aceasta în urma aliajului din care e bătut, valorează 80 groșițe noi. Cele vechi deși circulau încă se calculau numai la groșii vechi.

În raport cu devalorizarea monedei crește și solda mercenarilor, dar și poverile supușilor, raialelor, ce duceau în spinare sarcinile bănești ale imperiului. E inutil să arătăm că la început baterea monedei noi, a groșiței noi, a avut caracterul unui fals grosolan, moneda nouă fiind pusă în circulație la același curs cu cea veche și că acest fals a fost plătit tot de către supuși. Aceștia nu numai că primeau o monedă ce valora jumătate din valoarea nominală, dar erau obligați să plătească în moneda ce o aveau, de multe ori cu groșițe vechi, îndatoririle noi mărite când nu erau dublate. Noile groșițe ca mărime, greutate etc. nu se deosebeau de cele vechi, doar argintul din ele era mai puțin și a trebuit mult timp până poporul de rând a început să le deosebească de cele-vechi, să-și dea seama de deosebirea de valoare dintre ele. De altfel, asemenea operațiuni financiare erau obișnuite în vechime și ele se mai practică și azi, evident cu alte mijloace și în altă. formă²².

Moșiile și domeniile destinate a fi donate, erau împărțite după mărimea veniturilor în trei categorii.

1. Moșii sau sate cu venituri de la 3.000 până la 19.999 groșițe. La început, când încă nu s-au văzut consecințele acestui fel de donații, acestea erau donate unui caporal în contul lefei sale și soldei oamenilor săi. Astfel, un sat care era prețuit că aduce 19.000 groșițe anual era donat unei unități militare care număra un caporal cu o soldă de 2.000 groșițe pe an și a 12 soldați cu câte o soldă de 1.700 groșițe pe an. Ținând seama însă că acești soldați se considerau stăpâni absoluți ai satelor, dedându-se la jafuri și abuzuri, ceea ce a dus la depopularea satelor s-a renunțat la astfel de donații. Moșiile cu venituri între 3.000 și 19.999 groșițe devenite în limba bănățeanului "spăiluguri" după "spahii", spăhia căruia îi erau donate cu anumite îndatoriri militare a trecut sub administrația "beglerbegului" din Timișoara cu o destinație specială tot de ordin militar. Categoria aceasta de moșii au fost numite turcește "timar" și fie direct de către pașa din Timișoara, fie la propunerea acestuia de către sultan au început să fie donate unor gradați din armata otomană, unor spahii. Donația obliga pe posesor să plece personal la oaste, în caz de nevoie și să ducă cu el atâția oșteni cât de mare era venitul moșiei, după un calcul asupra căruia vom

²¹ *Ibidem*, p. 87.

²² *Ibidem*, p. 87.

mai reveni²³.

Actul de donație prin care pașa făcea donația se numea “tezkeresis” iar acela prin care donația venea gata făcută din Istanbul ca din partea sultanului se numea “tezkereli”, iar raportul prin care pașa propunea donația pe seama vreunei persoane ce o merita se numea “tezkere”. Tot “tezkereli” se numea și ordinul sau firmanul sultanului prin care se reconfirma un drept avut obținut prin vreo patentă anterioară²⁴.

În cursul organizării pașalâcului toate donațiile privind moșii cu venituri de sub 20.000 groșițe erau făcute de pașa din Timișoara, mai târziu acest drept i-a fost îngăduit până la moșiile cu venit de până la 6.000 groșițe. Și în felul acesta pașa găsea mijlocul de a abuza de puterea sa. Am arătat că pentru un gradat, categorie în care intra și spăhia era socotită o soldă sau un venit anual de 2.000 groșițe. O moșie sau sat deci, care aducea 19.000 groșițe conta în efectivul de război al sultanului cu un caporal, sau alt gradat și 9 oameni. Cum pașa din Timișoara avea tot interesul sa-și rețină și să-și lărgească puterea, care însemna și noi venituri pe seama sa și după ce dreptul său de donație a fost îngăduit la moșiile de sub 6.000 groșițe venit, a recurs la un mijloc pe cât de ingenios pe atât de simplu pentru a dispune și asupra moșiilor mai mari. Înainte de a ne întoarce însă la acest mijloc sunt necesare unele precizări²⁵.

Moșiile acestea serveau după cum am arătat pentru întreținerea unor efective militare. Când aceste efective erau din armata permanentă, deci deplin echipată, pentru un soldat se socotea o soldă de 1.700 groșițe anual. Cum însă acest fel de a administra în special satele ar fi dus la distrugerea totală a acestora, soldații mutați anual, ba și mai des, dintr-un loc în altul, neavând nici un interes să-și bată capul de soarta acestora, s-a recurs la o altfel de administrație, solda soldaților din armata permanentă urmând să se acopere altfel. Satele și moșiile cu venituri mai mici de 2.000 groșițe au fost date unor foști gradați, spahii, care erau datori să se prezinte la oaste cu atâția soldați complet echipați de câte ori 3.000 groșițe se aflau în venitul anual al moșiei sau satului. Astfel, un sat cu 19.000 groșițe venit însemna 5 oameni pentru efectivul armatei otomane, socotindu-se timariotul, spahiul cu 6.000 groșițe, iar restul cu câte 3.000 groșițe venituri și solde²⁶.

Fiindcă nu era o evidență exactă a întinderilor moșiilor, pentru a-și mari veniturile și evident și prestigiul, pașa începea să împartă asemenea

²³ Theodor Trâpcea, *Aspecte privind starea economică, socială și politică a pașalâcului de la Timișoara, în Studii de istorie a Banatului, IV, Timișoara, 1976, p. 5.*

²⁴ *Ibidem*, p. 5.

²⁵ *Ibidem*, p. 6.

²⁶ *Ibidem*, p. 6.

moșii în trei părți, în felul acesta ajungând până și trei spahii într-un sat. Acestea împărțite, puteau fi donate de el personal, după cum erau și împărțite. O astfel de moșie împărțita nu rmai însemna pentru efectivul armatei otomane 5 oameni bine înarmați ci numai 3.

Dacă în timpuri normale această defecțiune nu a contat, cu timpul ea s-a resimțit. De aceea, printr-un ordin, sultanul oprește cu totul fărâmițarea moșiilor, tăind posibilitatea ca pașa să fărâmițeze în trei părți de câte 5-6.000 groșițe venit fiecare parte, moșiile de sub 20.000 groșițe, venit pe care pașa până atunci le dona la trei partizani de-ai săi. Cum însă sultanul era la Istanbul și pașa la Timișoara, când nu s-au mai putut împărți moșiile s-a recurs la falsificarea cifrei veniturilor acestora. Când cei vinovați au putut fi găsiți ei au fost pedepsiți. Găsim astfel între documentele ce ne stau la dispoziție unul amintind de pedepsirea defterdarului din Timișoara (1630), care desigur că a fost mazilit pentru o vină de acest fel. Pentru a curma abuzurile ce se făceau pe acest teren în 1621, marele vizir dispune ca timarioții să fie datori să pună în linie de bătaie un om de fiecare 3.000 groșițe venit²⁷.

2. Moșiile a căror venit trecea de 20.000 groșițe se numeau "ziamet" și nu puteau fi donate decât de către sultan. Din aceste moșii nu se puteau fărâmița decât plusurile ce treceau peste 20.000 groșițe venit anual. Moșiile ce rezultau din asemenea împărțire se numeau "edjimalii ziamet". S-a luat apoi măsura ca să se facă o nouă numărătoare a moșiilor cu veniturile lor pentru a se vedea pe câți soldați putea conta sultanul în orice moment. Tot în acest scop s-a introdus și sistemul "kilidjii" adică a adunării la un loc a moșioarelor care mai multe la un loc dădeau un venit de 3.000 groșițe anual, interzicându-se cu desăvârșire donațiile privind moșii mai mici de 3.000 groșițe venit, donații care se făceau din pură simpatie de către pașă fără a cuprinde în ele și obligații de ordin militar pentru cei ce au primit asemenea donații. Pentru moșiile care obligau punerea în linie de bătaie a unui singur om puteau concura capii timarioților și a foștilor spahii care erau capabili să poarte armă și care făceau serviciul militar. Cum pe lângă fiecare pașă care ducea sub steag propriu numărul de voinici la care era obligat prin donațiile pomenite mai serveau și capii de spahii și timarioții lor fără vreo soldă ci numai în speranța că serviciile lor vor fi recompensate de către pașă prin donatii, moșiile acestea mici își aveau căutarea lor. De altfel, fiecare pașă își manifesta loialitatea față de stăpânul său, față de sultan, ducând la oaste, afară de numărul obligatoriu de soldați și o mulțime de mercenari și voluntari. Cei din urmă erau recrutați dintre capii spahiilor și timarioților

²⁷ *Ibidem*, p. 6.

și serveau pentru întreținere și în speranța unor donații²⁸.

Pentru a curma abuzurile cu donații ce se făceau de către pașă cum și pentru a le face imposibile pe acelea privind venitul unei moșii mai ales după ce groșițele s-au devalorizat cu totul, socotindu-se 5.000 groșițe ca minimul necesar întreținerii unui soldat de către spahii și timarioți, deci în momentul când chiar nici moneda otomană prin devalorizare și fluctuație de curs nu mai putea să servească ca bază sigură calculului efectivului soldaților pe care îi întrețineau satele și spahiile bănățene pentru a asigura pe seama suitanului un efectiv permanent s-a recurs la un nou sistem în ceea ce privește moșiile, satele etc. Noul sistem mai avea și avantajul că făcea imposibile abuzurile unei administrații tot mai corupte. În loc de a prețui moșiile după venitul lor, a fost introdus sistemul “kilidj” al paloșului, adică moșiile, satele etc. erau prețuite după numărul paloșelor, soldaților pe care erau datoare să le pună în linie de bătaie. În același timp s-a interzis divizarea moșiilor în bucăți mai mici decât acelea a căror venit e necesar echipării și întreținerii unui om înarmat. S-a stabilit câte “kilidj i” sunt de fiecare pașalâc, adică câte moșioare și moșii ce aduc un venit de cel puțin 5.000 groșițe are pașalâcul stabilindu-se din nou câți soldați sunt datori să dea ceilalți demnitari și câți să pună în linie de bătaie pașa de Timișoara. Prin noul sistem, care a mărit efectivul acestei armate s-a stabilit definitiv numărul soldaților pe care putea conta sultanul în Banat. Soldații întreținuți astfel de către spahii și timarioți, adică în timp de pace numai cu mâncare și îmbrăcăminte, în timp de război și cu echipament și arme se numeau “djabelut”. Aduceau ceva cu armata în termen de azi întrucât în timp de pace lucrau pe moșiile stăpânilor lor, a timarioților și spahiilor, în opoziție cu armata a cărei întreținere s-a încercat la început, în felul arătat, dându-i drumul asupra satelor și care era o armată permanentă²⁹.

Pentru a fi ferit de surprinderi în ceea ce privește efectivul dar și echipamentul acestei armate, pașa, care răspundea cu capul față de sultan, ordona din când în când un fel de inspecții alarmă, când toți spahii erau datori să se prezinte cu oameni lor deplin echipați și înarmați în anumite puncte ale pașalâcului. Aceste alarme se numeau “ioclaman” sau “lustran”, forma ultimă intrând și în graiul bănățean. Când unul dintre spahii nu se prezenta la lustran sau se prezenta cu un număr de soldați mai mic decât acela la care era obligat, ori soldații nu erau echipați cum trebuie, vinovatul era mazilit. În caz de război asemenea defecțiuni erau plătite adeseori cu capul³⁰.

²⁸ *Ibidem*, p. 8.

²⁹ *Ibidem*, p. 9.

³⁰ *Ibidem*, p. 9.

Din cele expuse până acum se vede depărtarea enormă a acestor donații de acelea care se făceau în țările feudale.

De altfel, e interesant că otomanii purtau oarecare grijă acestor mazili sau mazuli, punându-i în rând cu "rnutekaidui" adică cu veteranii și invalizii precum și cu copiii minori ai celor căzuți pentru țara și îngrijind de existența lor. De altfel copiii minori ai celor căzuți pentru țară erau adeseori împrăștiați cu câte o mică donație cu obligația ca la timpul lor să servească cu armele pe sultan. Aceasta nu se făcea pentru meritul părintelui, ci pentru a ajuta funcționarea unei instituții, căci otomanii asiatici aveau asemenea instituții asupra cărora vom reveni, create tocmai pentru ocrotirea veteranilor, invalizilor și copiilor minori ai celor căzuți pentru țară³¹.

În condițiile aici expuse, care era situația unui spahiu de la noi? Ea era dintre cele mai strălucite, și cu mult mai strălucită și mai favorabilă decât a șefilor și gradăților armatei permanente. Dacă interesul sultanului nu reclama el era stăpân liber și independent. Îndatoririle lui se reduceau la cazurile de război și atunci când se ordona lustranul. În primul rând se ducea și el la război, în al doilea caz trebuia să îngrijească oamenii lui și echipamentul să fie în ordine. Încolo era un moșier dintre cei mai fericiți, de toate nevoile sale îngrijindu-se supușii săi. Se putea însura de câte ori voia și îi permitea starea sa materială și locuia de obicei în capitala sandjacului, unde după cum vom arăta vorbind de instituțiile otomane din Timișoara, își aranja alături de ceilalți spahii o viață după toate cerințele otomane de pe acea vreme. În Timișoara cum de altfel și în alte localități mai însemnate ale Banatului, își avea nu numai bisericile și școlile sale, dar și baile și alte distracții. În general, situația spahiilor de la noi în răstimpuri de liniște, dar chiar și în timp de război, câmpul de luptă fiind în Ungaria, era de invidiat. Cu mult mai proastă era situația spahiilor din provinciile asiatice ale imperiului. Aceștia învățați cu alt climat trebuiau să vină mereu la războaiele Imperiului Otomans în Europa, peste mări și țări, să părăsească cămine, familie, pierind adeseori pe aici³².

Beglerbeiu sau pașa din Timișoara era șeful armatei ce rezulta din donațiile de moșii făcute în conformitate cu cele arătate anterior, iar subșeful era unul dintre bei, de fiecare sandjac fiind unul. Armata aceasta în comparație cu aceea mercenară se putea numi armată de elită nu numai prin echipament ci și ca moral fiindcă mulțimea de spahii mai mici și mai mari erau legați după cum am arătat cu alte interese față de imperiu decât mercenarii ce serveau pentru soldă.

³¹ *Ibidem*, p. 9.

³² *Ibidem*, p. 10.

Venitul unui bei varia între 1750-4600 galbeni, iar numărul “djabelukurilor”, adică a soldaților pe care erau obligați să-i pună în linie de bătaie varia după venit, între 42 și 110. Cum însă veniturile lor erau întreprinse, când nu înzecite, aceluia înscrise în defterele de donație, mai ales în timp de război, când din vinderea și răscumpărarea prizonierilor realizau venituri extraordinare, fiecare când pleca la oaste se întrecea cu vecinul său în a duce o sumă dublă sau întreită, când nu mai mare, de djabeluci sau soldați. În rang, după beglerbei, adică după pașa din Timișoara urma beiful care atunci când Istanbulul nu dispunea altfel, îi urma pe beglerbei și în funcție. Gradul următor beifului era acela de “subbei”, care îl înlocuia pe acesta. După subbei urma “ceribasi”, adică căpitanul, mai exact căpitanii, iar în locul al patrulea venea “surudjabasi”, adică locotenentul și “subasi”, adică sublocotenentul. Beglerbeiful și beiful, pe lângă funcția militară, aveau și atribuții civile. Gradele acestora privesc armata rezultată din posesia, în felul arătat, a pământului și erau date de beglerbei în proporție și în raport cu veniturile fiecăruia mai în urmă cu numărul soldaților aduși de fiecare. Un subasi era de obicei un spahiu cu un venit de peste 20.000 groșițe sau cu cel mult 15 oameni. Beglerbeiful, adică pașa, cum și unii dintre bei, mai țineau și câte un caimacam, care era locțiitorul său în toate afacerile civile și politice³³.

Pașalâcul din Timișoara, după ce a fost complet organizat, era împărțit în șase sandjacuri și anume: 1) Sandjacul Giulei (cuprinzând părți din județele Arad, Timiș, un colț din Bihor), 2) Ineului (părți muntoase din județul Arad), 3) Lipovei (cele două laturi ale Mureșului, până la Aradul de azi, nordul județului Caraș Severin), 4) Cenad (partea nordică și nord-vestică a județului Timiș, câmpia județului Arad), 5) Timișoarei (centrul județului Timiș, parte din Caraș Severin) și 6) Sandjacul Moldovei (cu sudul județului Timiș și Caraș Severin). Sandjacul Moldovei, de altfel, avea o situație specială, stând și sub ordinul pašalâcului ce se întindea la nord de pašalâcul Timișoarei, cuprinzând ținuturile Oradei-mari etc. Acest sandjac îngrijea de primirea și expedierea mai departe a transporturilor sosite pe Dunăre sau pe uscat, prin Balcani, pe seama pašalâcului de Oradea³⁴.

Cum în urma abuzurilor multe pe care le făcea administrația din Timișoara, desigur că în complicitate cu defterdarul, nu se știa nicicând pe câți djabelici, adică jabelei, cum le ziceau bănățenii, se poate conta, deși tot sub conducerea lui, dar ca un fel de control al defterdarului s-a organizat un birou special, ai cărui funcționari “defterkiaia”, eminul și

³³ *Ibidem*, p. 11.

³⁴ *Ibidem*, p. 11.

“defterceaușu” colindau satele pentru a verifica impozitele și zeciuiala plătite de către raiale spahiilor și celorlalți posesori de “dezkere” și deftere de donație și în baza acestor anchete făcute la fața locului întocmeau apoi “defter-idjama”-ua, un fel de inventar al efectivului de soldați datorat de fiecare posesor de pământ sau alte donații³⁵.

Pentru că fiscalitatea e în strânsă legătură cu viața economică a unei provincii, iar aceasta din urmă este baza vieții sociale, economicul dominând toate manifestările societății, mai ales într-o epocă în care despre satisfacerea unor nevoi de altă natură nu putea fi vorba, trebuie să insistăm asupra fiscalității otomane. Afară de nenumăratele taxe despre care am vorbit, și care uneori aveau caracterul unui impozit, altele al unei vămi sau zeciuieli, darea sau impozitul cel mai important era darea pe cap. A purtat mai multe denumiri, cel impozabil numindu-se „djijedar”, plătind „djizic” sau „ispendjie”. Impozitul propriu-zis s-a numit și „charats”. De altfel, numele s-a schimbat în funcție de cum a evoluat și s-a dezvoltat această dare generală, intrată în popor cu numele de ispengie, termen pe care-l mai găsim și astăzi pe Valea Bârzavei și a Almăjului, în sensul de datorie grea, împovărătoare. De obicei și în principiu, pentru fiecare fum sau poartă se plătea o singură ispengie, dar în general mai multe porți plăteau o ispengie. Pentru ușurarea administrației comunale locuitorii se înțelegeau cu fiscal să plătească o sumă globală, după un anumit număr de fumuri, evident totdeauna mai puține decât existau în realitate. Cum atât satele cât și familiile izolate aveau tot interesul să plătească un impozit cât mai mic, galbenul, cât era impozitul pentru un fum, fiind o sumă enormă pe vremurile acelea, și cum altfel nu puteau scăpa controlului pe care între alții îl mai făcea și cadiul, pe timpul dominației turcești în Banat au luat o extindere extraordinară comunitățile familiale. Introduse de slavii de sud ca o formă mai evoluată a clanului, românii bănățeni au acceptat aceste comunități din motive fiscale, dar și economice, căci în felul acesta puteau mai bine să-și apere și să-și agonisească averea, ca să răspundă diferitelor îndatoriri³⁶.

La început, darea pe cap era de 50 de groșițe, un groș sau un galben pe măsură însă ce s-a devalorizat moneda turcească și creșteau nevoile vistieriei imperiului, a crescut și ispengia la 125-150 și 175 de groșițe. Plata se făcea la Sfântul Gheorghe (ziua de „Hizr”) și la Sfântul Dumitru (ziua de „Chasim”), în două rate. Multe sate, pentru simplificarea încasărilor, erau date în arendă sub acest raport, și acestea o duceau mai greu, arendașul pentru a-și mări veniturile străduindu-se să încaseze cât

³⁵ Traian Birăescu, *Banatul sub turci*, Ed. Revistei „Vrerea”, Timișoara, 1934, p. 34.

³⁶ *Ibidem*, p. 35.

mai mult, stabilind numărul exact al familiilor.

Un neajuns al vieții economice sub regimul otoman erau diferitele vămi, care îngreunau circulația valorilor. Se încasa vamă pe marfa trecută în tranzit prin diferite puncte. Aceasta se numea „gömrütz”, iar „badsiahal” se numea taxa sau vama plătită pe marfa destinată consumației. Aceasta se încasa la toate obiectele duse spre vânzare, indiferent dacă acestea erau vândute sau nu. „Uburul” era numele taxei de export, în valoare de circa 20-45 groșițe pe cap de vită mare, iar pentru un butoi mare de vin se percepeau 12 groșițe. Pentru o oaie în tranzit se încasau 0,25-0,50 groșițe, iar pe un cal destinat exportului, 6-8 groșițe. Vameșii din diferite porturi și trecători ale Dunării îngreunau comerțul, căci încasau vămi, chiar dacă marfa era destinată consumului intern. Unde nu era pod se plătea vama vadului, după cum se plăteau câte 25 de groșițe vamă pentru fiecare prizonier pe care comandanții otomani îl expediau pe cont propriu în interiorul imperiului³⁷.

Mai existau apoi, după cum am arătat, vămile sau taxele de bâlciuri, care îngreunau nespus de mult viața economică, bâlciul fiind pentru epoca pe care o tratăm singurul mijloc și ocazie pentru valorificarea diferitelor produse. De obicei se încasa una din 30 de părți, din fiecare bucată de marfă dusă la târg, dar mai trebuia apoi plătit și comisarul târgului „muhtesibul”. Mai erau apoi pentru cei ce duceau cereale la târg și nu le puteau vinde imediat taxele de „rasmahzen ve kapan”, adică arenda magazinelor și depozitelor goale puse la dispoziția negustorilor de către comisarul și inspectorul târgului. Tot aceștia făceau afaceri și din închirierea șatrelor. Afară de marfa obișnuită, la târgurile din Banat se mai vindeau și robi prinși în incursiunile făcute de otomani în nordul Ungariei și dincolo de Dunăre, pe care rudele nu se îndurau să-i răscumpere. Un bărbat tânăr, în putere, sau o femeie frumoasă se vindea cu mii de groșițe, bărbații mai în etate, cu 300 până la 500 de groșițe. Cam acesta era și prețul de răscumpărare a unui asemenea bărbat, preț care întotdeauna era în raport cu acela de pe piață, bineînțeles dacă prizonierul nu avea alte calități sau provenea dintr-o familie avută³⁸.

Morile plăteau „fertaliul”, adică un sfert din vama încasată, vamă care era în valoare de o parte din nouă iar mai târziu din zece, ce era luată de la cei ce măcinau. În schimb morile de apă erau scutite de alte taxe sau impozite. Cel mult morarul și familia sa plăteau obișnuitul impozit de fum.

Între impozitele pe industrii și comerț amintim darea pe lumină, mai exact pentru crășmele unde arde lumină și unde se desfăcea alcool. În

³⁷ *Ibidem*, p. 35.

³⁸ *Ibidem*, p. 36.

schimb crâșmele otomane unde se desfăcea bragă, nu plăteau acest impozit, ci numai „hazacane”, un impozit mult mai mic, plătit de altfel și de celelalte crâșme. „Sarafic” se numea impozitul plătit de către zarafi, iar „kenare”, acela încasat de la măcelari.

Cneazul sau chinezul, în urma unui concurs de împrejurări avea o situație specială sub regimul turcesc din Banat, situație datorată în parte și tradiției, cneazul ținând locul în sate și reprezentantului stăpânirii în vechile cnezate sau districte valahe fiind organul de legătură între autoritățile civile turcești și sat, pe de altă parte între proprietari și supuși, autoritatea acestuia a crescut în măsura în care au crescut și atribuțiile sale. Atribuțiile cneazului în schimb erau cu atât mai numeroase, cu cât mai multe dintre servituțiile raialelor către proprietar și atribuțiile cadiului față de raiale erau răscumpărate în bani. Cneazul, de fapt, era recunoscut de către autoritățile turcești nu ca șeful unei autorități sătești, ci numai ca reprezentant și delegat al acestei comunități. Conform ideologiei otomane singurul stăpân absolut al raialelor era sultanul și prin donație, spahii, care îndeplinea și funcția administrativă de reprezentant al loturilor de pământ față de Imperiul Otoman, prin poziția sa de interpus între fisc și raiale³⁹.

Cum însă atât fiscal, cât și proprietarul spăhiei, ba și cadiul, arendându-și drepturile, le ceda cneazului pe o sumă anumită și cum acesta și prin averea sa și a rudelor sale garanta încasarea și plata acestei arenze, în satele unde aceste drepturi erau răscumpărate de cneaz, acesta prin atribuțiile și autoritatea sa înlocuia de fapt stăpânirea otomană. Având obligații de ordin material, desigur că el trebuia să fie și cel mai bogat pentru a prezenta suficiente garanții pentru autoritățile otomane. Evident, mulți dintre ei au devenit adevărați satrapi ai satelor lor pentru a obține concursul nelimitat și necondiționat al spahiilor, dar devenind la rândul lor unelte în mâinile acestora. Nu s-a putut constata din documentele studiate dacă cneazul era ales de comunitatea sătească sau nu. Având în vedere însă caracterul lui de delegat al satului, precum și obiceiurile patriarhale ale timpului, probabil că a fost desemnat de către bătrânii comunei desigur la indicațiile și în consens cu autoritatea otomană.

Tot din defterele ce ne stau la dispoziție și mai ales din decretul dat de Sublima Poartă înainte de evacuarea Banatului de către otomani, recunoscând nu numai dreptul de moștenire din tată în fiu al țăranului bănățean, a raialei de aici asupra pământului ce-l deținea în posesie, ci și dreptul acestuia de a-l vinde sau a-l schimba, vedem conturându-se care erau proprietățile țărănești și care erau acelea ale spahiilor. Din produsele proprietății sale, țăranul dădea, după cum am arătat, o zecime din acelea

³⁹ *Ibidem*, p. 36.

ale spăhiei, din „ibrilonturile”, cum le ziceau bănăţenii, și din celelalte moșii mari care aparținuseră nobilimii maghiare, dădea atât cât se învoia cu partea otomană. („Ibrilonturile” s-au format după izgonirea otomanilor din pământurile litigioase despre care nu se știa dacă sunt ale țărănimii sau nu. În cursul ocupației otomane, mai ales în ultimele decenii multe au fost cotate de către țărani)⁴⁰.

Învoiala era pentru țărani cu atât mai favorabilă cu cât concurența era mai scăzută. Ținând cont de situația găsită în Banat, cât și de concepția raialelor asupra proprietății și a dreptului de moștenire, raialele erau într-o aparentă situație mai favorabilă decât otomanii căci aceștia murind, când erau în serviciul statului îi moșteneau statul, vânzându-se la licitație toate obiectele rămase în urma lor. Vedem astfel în fiecare act încheiat cu prilejul unor asemenea licitații de către cadiv că după ce erau deduse diferitele cheltuieli, restul era vărsat fiscului, pe când dacă era vorba de un creștin, la actul de vânzare e menționat faptul că restul a fost dat moștenitorilor, aceasta însă numai în ceea ce privește pe funcționarii otomani care nu aveau aici moștenitori. Întreținerea moștenitorilor, funcționarilor otomani, întrucât aceștia erau minori, cădea în sarcina fiscului. Familiile acestora câștigând dreptul la asistența fiscului acesta încerca de multe ori să pună mâna pe averea defunctului. Cum cei mai mulți otomani așezați prin orașe ca meseriași, negustori etc. erau în același timp și veterani, aveau deci dreptul ca pensionari la asistența statului și fiscului, în caz de deces și moștenirea acestora cădea sub regimul arătat.

Cu totul sub alt regim trăiau otomanii agricultori, emigrați aici, care erau țărani liberi, plătind proprietarului otoman zeciuiala, ca și raialele, dar ca unii care erau obligați la serviciul militar fiind scutiți de alte îndatoriri către stat. Ba de cele mai multe ori erau scutiți și de această zeciuială când se distingeau ca soldați. Cum raialele creștine nu erau obligate la nici un serviciu militar, dar unii dintre ei se angajau de bună voie în armata turcească, familiile acestora se bucurau de aceleași favoruri ca și populația otomană în afara scutirii de zeciuială. În afara ținutului Târnavei, mai găsim urmele unei populații otomane la Lighet (Pădurenii de azi), la Jebel și în jur, care s-a amestecat în masa populației autohtone asimilându-se complet⁴¹.

Situația prezentată aici a durat până în 1695, când Sublima Poartă pune pe picior de egalitate pe țărănul român din Banat cu acela otoman, recunoscând printr-o iradeie imperială dreptul de proprietate a celui dintâi și dreptul de a moșteni din tată în fiu lotul muncit până acum în schimbul

⁴⁰ *Ibidem*, p. 37.

⁴¹ *Ibidem*, p. 37.

zeciuiei. Această primă împrăștiere în Banat a revoluționat producția și cultura agricolă, dar mai ales ținuturile învecinate Banatului, unde știrea că țaranul a ajuns bun stăpân pe pământul lui a produs o fierbere de nedescris în rândul țărănimii. Scopul urmărit de către otomani a fost pe deplin atins, demonstrând maselor că sub stăpânirea păgânilor e cu mult mai bine decât sub aceea a creștinilor. Împrăștierea aceasta a adus într-un singur an peste 9.000 de familii de emigranți în Banat, în majoritate români, slăbind considerabil cordonul militar de pe Tisa și Mureș, de unde au fugit multe familii pentru a se pune sub ocrotirea sultanului⁴².

Dar afară de scopurile politice urmărite de Sublima Poartă, se punea accentul pe obiectivul economic. Atragerea de populație proaspătă în Banat era reclamată de situația demografică de atunci a acestui colț de țară.

Dacă până la această iradee dreptul de moștenire a raialelor depindea de bunăvoința begului și pașei, atât sultanul, cât și pașa onorau după cuviință serviciile extraordinare, de multe ori fără a se cerceta dacă cel ce a binemeritat e creștin sau nu. De aceste donații s-au bucurat în special maghiarii.

Dintre români nu găsim decât un singur timariot, iată extrasul după un asemenea defter:

„Timarul lui Radu Berenic, chinezul valahilor ce locuiesc în sangeacul Koppan:

Moșia Opar, care ține de satul Karad, cu un venit de 1000 de groșițe și moșia Kibar care ține tot de satul Karad cu un venit de 1000 de groșițe, în total 2000 de groșițe.

Timarul lui Obrad, fiul chinezului vlah Radu: Pusta Har ce ține de satul Karad, cu un venit de 1000 de groșițe și pusta Ceaslo din același district, cu un venit de 1000 de groșițe, în total 2000 de groșițe”⁴³.

Din aceste două timare se vede nu numai felul cum erau eludate dispozițiile ce nu permiteau fărâmițarea moșiilor în părți mai mici de 3000 de groșițe, ci și cum se făceau donațiile de peste 3000 de groșițe, fără ca cel ce a primit donația să fie obligat la servicii militare. Într-adevăr satul Karad, din sangeacul Koppan, nu e într-un ținut românesc. Acolo avea însă pașa o moșie întinsă, care nu putea fi muncită din lipsă de forță de muncă. Asigurând anumite privilegii țăranilor și venituri apreciabile conducătorului lor, chinezul Radu Berenic, acesta s-a angajat a munci moșia pașei cu oamenii săi, care s-au mutat acolo. Cum însă pașa (e vorba de pașa de Buda) nu putea face donații de moșii cu venituri mai mari de

⁴² *Ibidem*, p. 37.

⁴³ *Ibidem*, p. 43.

3000 de groșițe, fără a-l obliga pe cel ce a primit donația să facă și serviciul militar și cum avea tot interesul ca acesta să nu se depărteze de moșie, fiind acolo delegatul pașei, acesta a făcut donația de 2000 de groșițe venit pe numele tatălui și fiului acestui chinez⁴⁴.

Cu totul pentru alte servicii (întotdeauna fapte de arme) primeau otomanii donații. Iată conținutul timarului sau defterului de donație al lui Ali bin Husein din anul 1587.

„Moșia Belta 3000 de groșițe, Bise 1500 de groșițe, Palfalu 1000 de groșițe, completat cu încă 1000 de groșițe la 7000 de groșițe, toate în ținutul Szigetvar. Numitul Ali s-a făcut demn de donație fiindcă a atacat și a luat la goană pe ghiaurii care voiau să jefuiască târgul de la Calamancea și mai ales, că a luat parte la luptele în contra blăstămatului de voievod Mihai, care a năvălit asupra țării ”.

Ținând seama de data istorică, probabil e vorba de o năvală peste Dunăre a lui Mihai Viteazul⁴⁵.

Iradeia imperială dată în anul 1690 de către Poarta Otomană, prin care țăranul bănățean se declara bun proprietar de pământ, recunoscându-i-se în același timp și dreptul de moștenire din tată în fiu, dreptul de înstrăinare a pământului stăpânit de el, al cărui proprietar absolut a devenit în baza acestei iradeie nu era numai un act politic, ci și unul de prevedere militară, prin care se intenționa atragerea în Banat a elementului ce forma cordonul militar de pe Mureș și Tisa și, mai ales slăbirea hinterlandului acestui cordon, unde înflorea feudalismul și de unde iobagii despuiați de drepturi ar fi alergat sub ocrotirea Semilunei, putând deveni aici proprietari și lăsând astfel pustii ținuturile de unde cordonul militar și armata ce ar fi operat pe acest cordon trebuia să se aprovizioneze, precum și unul economic. Stratul tot mai rar de populație din Banat nu mai putea munci tot pământul. Întinse câmpii și văi se transformau în băltoace. Agricultură era abandonată tot mai mult în favoarea creșterii vitelor, ce se putea face cu mai puține riscuri, fără teamă de inundații, care mai ales primăvara prefăceau întreaga câmpie a Banatului într-o mare de ape.

Din această reformă socială, precum și din faptul că în Banat deși în fapt s-au acordat drepturi aproape nelimitate, după cum am arătat, reprezentanților unei autorități nerecunoscute niciodată formal, cnezilor satelor, precum și din măsurile militare și economice luate între 1690-1716, vedem că otomanii considerau acest pământ ca pe un pământ otoman, hotărâți să-l apere până la sfârșit. În ceea ce-i privește pe cnezii satelor, în opoziție cu pașalâcul Budei sau Oradiei, unde aceștia erau

⁴⁴ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 50

recunoscuți ca atare prin nenumărate ordine ce le primeau de la pașe, bey și alte autorități otomane, cnezii din Banat, în toate documentele sunt recunoscuți numai ca giranții și reprezentanții unei colectivități mai mici sau mai mari și nu ca reprezentanții unei autorități, ca unii ce sunt făcuți responsabili pentru îndeplinirea unor obligații de ordin material, fie de natură administrativă⁴⁶.

Am schițat în aceste pagini un episod din epoca așa puțin cunoscută a ocupației otomane din Banat. Viața musulmană care s-a desfășurat în acest colț al țării noastre, este atât de deosebită de viața populației băștinașe, încât pentru a lămuri importanța acestei perioade, a fost nevoie să luăm în discuție o întreagă serie de probleme specifice regimului din aceste locuri.

Din discutarea lor s-a văzut cât de precară era sub regimul otoman viața oamenilor; orașele și satele exploatare de stăpânii lot și jefuite de cete de soldați, erau expuse pieirii atât în timp de pace cât și în timp de război; iar țăranii, exploatați de doi stăpâni, mereu alungați din rosturile lor de vicisitudini istorice, erau reduși adeseori la viața de nomad.

În afară de puținele amănunte arătate la loc cuvenit, nu știm, în asemenea condiții de viață, care a fost soarta așezămintelor otomane până la războiul de eliberare, care a urmat la un sfert de veac de la întemeierea lor (1683-1699). În acest război au fost distruse monumente, sate și orașe întregi (n-au scăpat de această soartă nici Aradul, nici Ineul, nici Oradea). Așezămintele marilor viziri care s-au perindat de-a lungul acestei perioade, întemeiate pentru a le perpetua memoria, au dispărut de asemenea fără urmă. Populația musulmană a părăsit aceste ținuturi odată cu stăpânirea otomana; iar băștinașii care, în urma războiului, au trecut de sub stăpânirea turcească sub cea austriacă, n-au păstrat despre ele nici cea mai vagă amintire.

Ceea ce se poate afirma cu siguranță este că exploatarea turcească - în mare - era mai benignă decât a altor opresori, oamenii pământului bucurându-se de o anumită autonomie religioasă (nu se cunosc cazuri forțate de islamizare), chiar de unele înlesniri social-juridice. Ne gândim la instituția cnezială autohtonă ce va supraviețui până târziu (și sub austrieci). Din epoca turcească se păstrează numele a 53 de sate cărmuite de cnezi; deși în mod obișnuit erau dispensați de îndatoriri fiscale, totuși trebuiau să participe la expediții ostășești. Unele localități aveau doi și chiar trei cnezi. Sarcina lor principală era adunarea și predarea dărilor autorității otomane; unii erau confirmați oficial, dar majoritatea nu aveau "diplome" de întărire, ceea ce nu înseamnă că nu-și îndeplineau funcțiile

⁴⁶ *Ibidem*, p. 51.

lor cunoscute (săvârșeau cisluirea, soluționau neînțelegerile dintre săteni după “obiceiul pământului” ș.a.). Catastiful de mile de la Pecs (Ypek, Iugoslavia) din 1660 și 1666 se referă la obolul mai substanțial oferit de acești “chinezii” sau primari sătești, decât ofrandele simplilor credincioși. Preeminența cnezială a sporit și datorită unei conjuncturi prielnice din 1690, când o decizie (irâde) a sultanului declară pe țărani bănațeni proprietari deplini asupra loturilor de pământ pe care până atunci le aveau doar cu drept de folosință. Prin reforma agrară de mai sus, osmanii căutau să-i ademenească pe “ghiauri”, să-i sustragă tentației pe care fata morgana “eliberării” i-ar fi făcut austrofili. O analogie: cu ocazia răscoalei lui Francisc Rakoczy din 1704, sârbii din Becicherecul Mare vor rămâne fideli habsburgilor până la sfârșit – în raport cu ungurii – și aceasta din pricina situației privilegiate acordate de austrieci.

Atât Catastiful de la Pecs, deja menționat, cât și un manuscris din 1652 ori altul din 1690, ca și documente turcești vorbesc despre provincia bănațeană ca despre o “Țară Românească”, românii fiind și sub turci populația majoritară a acestor meleaguri, cum afirma și cronicarul Miron Costin, care a trecut prin Banat pe la 1663. Negreșit, barometrul demografic a oscilat de la o perioadă la alta, datorită și acelor “fortune vicisitudines” (prădăciuni, războaie, ciume ca aceea din 1582 care a pustii sate întregi din vecinătatea Caransebeșului etc.), iar în bine, grație sporului natalității ca și emigrației din Ardeal, Țara Românească și alte părți.

Regretatul orientalist Aurel Decei aprecia just că, puterii militare turcești în plin avânt în secolele XIV-XVI, nu-i lipsea o bază economică adecvată. Începând însă cu veacul al XVI-lea, când necesitățile Istambulului sporiră nelimitat, în vreme ce locuitorii se ocupau cu meșteșuguri, industrie începătoare, cu negustoria, ori îngroșau rândurile birocrățiilor, producția agro-pastorală nu mai satisfăcea cerințele consumului, cu toate exploatările la care erau supuse teritoriile străine ajunse sub “umbra Semilunei”; sub aspect economic, îndeosebi criza din a doua parte a secolului al XVI-lea marchează puternic involuția statului multinațional otoman atrăgând după sine, în veacul următor, după o epocă staționară, debutul restrângerii politico-armate a temutului imperiu ce nu mai putea face față dezvoltării economice europene.

Înainte de retragerea de la începutul veacului al XVIII-lea după o prezență de peste un secol și jumătate, turcocrăția a lăsat unele reminiscențe în spiritualitatea bănațeană feudală.

LUPTA BĂNĂȚENILOR ÎMPOTRIVA DOMINAȚIEI OTOMANE ÎN VREMEA LUI MIHAI VITEAZUL

Tiberiu Ciobanu

La începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, în urma expansiunii Imperiului Otoman, Banatul este scindat în două mari zone. Teritoriul ocupat de turci va alcătui Pașalâcul de Timișoara, iar cel rămas sub jurisdicția Principelui Transilvaniei se va constitui în Banatul de Caransebeș – Lugoj¹.

Populația românească aflată sub stăpânire otomană nu se va împăca, însă, cu această stare de lucruri, revoltându-se în mai multe rânduri împotriva cotropitorilor. Astfel, românii bănățeni au declanșat o serie de răscoale de o amploare mai mare sau mai mică, ori de câte ori s-a ivit ocazia. Lor li s-a alăturat, în nenumărate rânduri și populația sârbească din Banatul ocupat de turci, ce trăia aceeași dramă.

Una dintre răscoalele amintite mai sus a izbucnit în anul 1594, ea fiind rodul colaborării episcopului ortodox român al Lipovei și Inelui, Teodor și a celui de la Vârșeț, al cărui nume nu se cunoaște cu precizie (unii autori sârbi consideră că acesta s-ar fi numit Teodor Nestorovici)². Cei doi au pregătit revolta, au organizat oștirea răscolată și au luat contact diplomatic cu conducătorii statelor vecine, în speță cu Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, cu Sigismund Bathory, principele Transilvaniei și cu împăratul Rudolf al II-lea (prin intermediul generalului imperial Teuffenbach)³.

Cauzele acestui eveniment nu apar amintite în documentele vremii, dar este evident faptul că ele au fost provocate de regimul otoman impus teritoriilor românești aflate sub ocupație.

Răscoala româno - sârbă din anul 1594, se încadrează în lupta comună a celor două popoare, pentru obținerea neatârnării și izgonirea cotropitorilor. Ea a izbucnit în luna februarie, din îndemnul și cu sprijinul lui Gheorghe Palatici, banul Lugojului și cu acordul principelui Transilvaniei, Sigismund Bathory. Palatici îi ajută pe răscolăți cu

¹ I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1977, p. 76

² Gheorghe Cotoșman, *Episcopia Caransebeșului până în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, p. 58

³ I.D. Suciu, *op. cit.*, p. 93

armament, trimițând, totodată, oșteni de-ai săi, care se vor ocupa de organizarea, din punct de vedere militar, a răscoalei, majoritatea dintre ei devenind, practic, căpitani ai acesteia⁴.

O solie condusă de Vlădica Teodor este trimisă de răsculați la principele Transilvaniei, pentru a cere sprijin. Delegația se întoarce de la Alba Iulia cu un steag și cu promisiunea principelui de a le acorda protecția sa. La data respectivă, se alcătuiseră, deja, o oaste țărănească de circa 1500 de oameni, ce avea în frunte pe Vlădica Teodor și pe căpitani Doțian, Petru Moisuț și Ioan Lugozi⁵.

În luna aprilie, a aceluiași an, Mihai Viteazul îl trimite, în mare secret, pe postelnicul Toma la Gheorghe Palatici, pentru a pune la punct detaliile implicării lor în răscoala românilor bănățeni⁶.

Încurajați de primele succese obținute împotriva turcilor, răsculații își extind operațiunile până la Dunăre, luând cu asalt cetățile mai mici și alungând garnizoanele turcești de aici. Pe măsură ce revolta ia amploare, numărul răsculaților crește, dar, cu toate acestea, nu pot face singuri față armatelor otomane și, prin urmare, cer sprijinul lui Sigismund Bathory.

Din păcate, principele ardelean nu este dispus să se arate, pe față, de partea lor și cu toate că oștile sale, conduse de Moise Secuiul, erau apte de luptă, le dispune la frontiera Transilvaniei, fără însă să intervină.

Drept consecință, la 13 iunie 1594, răsculații îi trimit o epistolă lui Moise Secuiul, întocmită de Vlădica Teodor și de Veli Miromitul Sava, din care aflăm că însuși Mihai Viteazul se afla, la acea dată, în tabăra răsculaților de la Vârșeț, unde primește jurământul acestora în numele lui Sigismund Bathory și reînnoirea cererii de ajutor, ce fusese formulată la începutul răscoalei, cu ocazia soliei trimise la Alba Iulia. "Vrem să vestim pe Domnia –Ta că au venit între noi Mihai Voievodul și ne-au găsit adunați în tabără vreo mie. De aceea, am trimis în toate părțile pe acest pământ și în două sau trei zile se pot aduna cinci sau șase mii. Iar cnezii și oștenii se adunară cu toții aici și jurară înaintea lui Veli Miromitul Sava, a Vlădicăi [Teodor-n.n.T.C.] și a Voievodului Mihai să slujească cu toții cu credință și cu adevărat Maiestății Sale Craiului și cu o voință. Cu toții suntem ai lui Dumnezeu și ai Maiestății Sale Craiului și dorim ajutor de la Maiestatea Sa"⁷.

⁴ *Ibidem*, p. 92

⁵ Theodor N. Trăpcea, *Aspecte privind starea economică socială și politică a pașalâcului de la Timișoara*, în *Studii de istorie a Banatului*, IV, 1976, p. 16-17

⁶ I.D. Suci, *op. cit.*, p. 92

⁷ XXX, *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., București, 1982, p. 71

Ca și celelalte demersuri, întreprinse pe lângă nehotărâțul descendent al Bathoreștilor și această solicitare va rămâne fără răspuns, practic, bănățenii răsculați fiind lăsați în voia soartei.

Pentru o vreme, turcii fiind împiedicați de ofensiva generalului imperial Teuffenbach de a se ocupa de răsculați, aceștia au posibilitatea de a lua în stăpânire cetățile Vârșeț, Șiria, Ineul, Lipova, Becicherecul-Mare, Titel, precum și altele cu importanță strategică mai mică⁸.

Între timp, Bathory lansează zvonul că armatele sale asediaseră Lipova și că, aflat personal în fruntea acestora, ar fi dat o luptă cu tătarii. Adevărul este că trupele sale sunt chemate sub arme abia la 1 noiembrie 1594. La 20 noiembrie au plecat în frunte cu Geszty înspre Lugoj, pentru a stopa înaintarea tătarilor și a realiza în zonă un punct de sprijin în scopul atacării Timișoarei și Lipovei. Sigismund a recurs la această "stratagemă" din dorința de a impresiona pe Papa de la Roma și pe împăratul Rudolf al II-lea⁹. Cei drept, tătarii se găseau în zona Crișurilor, unde se pregăteau de iernat (prin părțile Șiriei) dar nu avem informații că, la acea vreme, ar fi avut loc o bătălie între ei și ardeleni¹⁰.

Cu toate victoriile raportate de oștile imperiale, turcii reușesc să-și refacă forțele și, în iunie 1594, sub conducerea lui Sinan Pașa, pornesc ofensiva contra oștilor creștine, permițând pașei Hassan cel Mic al Timișoarei să-și concentreze toate forțele împotriva răsculaților.

Nebeneficiind de sprijinul lui Sigismund Bathory, bănățenii vor suferi la Becicherecul Mare o grea înfrângere, în iulie 1594¹¹. Cei mai mulți dintre răsculați sunt masacrați, salvându-se doar cca 300, care, împreună cu Vlădica Teodor, se refugiază în Transilvania¹². Episcopul Vârșețului este capturat de turci și, din porunca pașei Hassan, sfârșește în chinuri groaznice¹³. Printre căpeteniile militare ale răscoalei ce au scăpat cu viață, s-au numărat Deli Marcu, Gheorghe Raț și Sava Temișvaraț, care se vor înrola în oastea lui Mihai Viteazul, lucru ce demonstrează, încă o dată, strânsele legături existente între voievodul român și fruntașii răscoalei¹⁴. De remarcat este și faptul că, la această revoltă, a participat un număr foarte mare de preoți, astfel că otomanii, înspăimântați, afirmă că

⁸ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, București, 1935, p. 133-135

⁹ Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul Domnul Țării Românești*, Editura Facla, Timișoara, 1976, p. 93-95

¹⁰ XXX, *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, p. 78

¹¹ I.D. Suciș, *op. cit.*, p. 93

¹² I.D. Suciș, *op. cit.*, p. 93

¹³ Radu Păiușan, Corneliu Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul*, în *Studii de istorie a Banatului*, IX, 1983, p. 31

¹⁴ Ion Calafeteanu, Octavian Nicolae, *Mihai Viteazul și popoarele sud-dunărene*, în *Revista română de studii internaționale*, nr.3-4, 1970, p. 166,

aceștia “ ziua sunt preoți și noaptea hoți”¹⁵, lucru ce a determinat suprimarea lor cu o cruzime de nedescris.

Deși răscoala a fost înfrântă, garnizoanele turcești din cetățile bănățene continuă să fie atacate, în primăvara anului 1595, de către noul ban al Caransebeșului, Gheorghe Borbely (fost conducător de “cete libere”)¹⁶. Acesta, extinzându-și acțiunile și în Banatul sud-vestic, ocupă, în iulie 1595, cetățile Bocșa și Vârșet, fapt ce-i determină pe turci ca drept represalii să distrugă localitatea Dobra și încă șapte sate românești din împrejurimi. Urmăriți îndeaproape de osmanlâi, ardelenii se retrag spre Țara Românească. Aflând că turcii pătrunseseră pe teritoriul principatului lor, ardelenii trimit din tabăra de la Sebeș-Alba 1500 de călăreți împotriva acestora. Între timp, armata transilvană ia cu asalt cetatea Vărădia, situată pe malul drept al Mureșului (apărată de 200 de osmanlâi) și, după o scurtă ciocnire, reușesc să o cucerească, masacrând, totodată, garnizoana turcească de aici¹⁷.

Declanșând lupta antiotomană în întreg Banatul, în luna august 1595, Borbely asediază cetatea Făget. Venind în sprijinul garnizoanei de aici, o armată otomană, numărând 8000 de soldați și condusă de beiful Timișoarei, este învinsă, în zilele de 13-14 august și capturată în întregime de viteazul ban. Cu această ocazie sunt luați prizonieri begul Mehmed din Lipova și begul Ineului, iar trupele turcești de la Chelmac și Șoimoș abandonează, în grabă, apărarea cetăților de aici¹⁸.

După izbânda de la Făget, oastea lui Borbely asediază Lipova, după ce, în prealabil, garnizoana din cetate răspunsese negativ la somația de a se preda. În consecință, caransebeșenii iau cu asalt fortificațiile lipovene supunând totodată cetatea unui intens bombardament de artilerie, executat de tunurile instalate pe dealurile învecinate.

Pentru a repara stricăciunile pricinuite zidurilor cetății de către artileria creștină și pentru a lucra la consolidarea fortificațiilor, turcii introduc în cetate 300 de țărani români din împrejurimi. Aduși cu forța, aceștia, deși li se promisese că vor fi răsplătiți împărătește și scutiți pe viață de biruri, vor evada cu prima ocazie, feriți de întunericul nopții.

Mai mult, ei se vor alătura oștirii caransebeșene, informând, totodată, pe Borbely cu privire la porțiunile mai vulnerabile ale fortificațiilor cetății.

¹⁵ Eusebiu Popovici, *Istoria bisericească universală*, IV, București, 1928, p. 424.

¹⁶ Ion Sârbu, *op. cit.*, p. 185.

¹⁷ Marin Badea, Eugen Gluck, Nicolae Roșuț, *Mihai Viteazul și Aradul*, 375, Arad, 1975, p. 31.

¹⁸ *Ibidem*, p. 32.

Astfel, doar după câteva zile de asediu, bănăţenii vor birui, inamicul capitulând, la 19 august 1595 (în conformitate cu prevederile acordului încheiat, fiecare oştean turc putea să ia cu el atâta pradă cât avea loc pe un cal)¹⁹.

În timp ce Lipova era eliberată de sub dominaţia Înaltei Porţi, Mihai Viteazul repurta celebra sa victorie de la Călugăreni. De la Lipova, oastea bănăţeană condusă de Borbely se deplasează la Ineu şi alungă din cetatea de aici (la 21 octombrie 1595) garnizoana turcească. Bucuria românilor bănăţeni este cu atât mai mare cu cât ei află acum de cele petrecute la Călugăreni. Lipsit de scrupule, principele Sigismund Bathory îşi arogă meritul absolut în obţinerea celor trei victorii²⁰.

Atât victoriile lui Mihai Viteazul de la Călugăreni şi Giurgiu cât şi cele ale românilor bănăţeni de la Lipova şi Ineu, obţinute în vara şi toamna lui 1595, au avut un mare ecou în Europa, ele fiind puternic mediatizate în presa occidentală a vremii²¹. Relevante pentru semnificaţia acestor biruinţe româneşti sunt şi observaţiile pertinente ale unui martor ocular, şi anume italianul Veneto Tomasi, care remarca strânsa unitate a Țărilor Române în lupta antiotomană şi intenţia lui Mihai Viteazul de a elibera partea de vest a ţării noastre de sub ocupaţie otomană²².

Ca o recunoaştere a meritelor sale în domeniul militar, Gheorghe Borbely este numit căpitan al cetăţii Lipova. Fidel tacticii sale de hărţuire permanentă a inamicului, el atacă, la 4 martie 1596, în fruntea a 2000 de soldaţi, convoiul turcesc ce ducea la Istanbul averile fostului beglerbeg al Timişoarei. Cu această ocazie, demnitarul turc este ucis, iar creştinii pun mâna pe o pradă foarte bogată care cuprindea, printre altele, 300 de cai şi bunuri evaluate la 150.000 de scunzi, transportate în 13 care (acum sunt eliberate şi 160 de femei destinate haremurilor din Capitala Imperiului)²³.

Otomanii nu puteau accepta ca Lipova să rămână în mâinile creştinilor, cu atât mai mult cu cât garnizoana acesteia ajunsese să numere 4000 de oameni, lucru ce-i permitea să execute frecvente incursiuni chiar şi până sub zidurile Timişoarei²⁴. Pentru a pune din nou mâna pe Lipova, paşa de Timişoara cheamă în ajutor pe tătari (care iernau în Crişana, jefuind ţinutul Mureşului şi al Crişurilor). Încercând să stăvilească înaintarea inamicului, trupele din cetate ies înaintea acestuia, însă,

¹⁹ Radu Păiuşan, Corneliu Sav, *op. cit.*, p. 32.

²⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, supliment II, p. 133.

²¹ Marin Badea, Eugen Gluck, Nicolae Roşu, *op. cit.*, p. 33.

²² *Ibidem*

²³ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 171.

²⁴ *Ibidem*, p. 191.

aflându-se într-o evidentă inferioritate numerică vor fi respinse, pierind pe câmpul de luptă 400 de ostași și 10 nobili din partea locului²⁵.

Prin urmare, turcii și tătarii încercuiesc la 5 mai 1596 cetatea Lipovei, asupra căreia vor executa chiar de la început un puternic tir de artilerie. Aflând încă din 28 aprilie de situația în care se afla Lipova, Dieta de la Cluj și principele Sigismund Bathory ordonă ca 4000 de oșteni și 12 tunuri să pomească în ajutorul lipovenilor. Garnizoana românească a cetății, numărând cca 3000-5000²⁶ de luptători, a rezistat în condiții deosebit de grele, făcând față unor forțe turco-tătare estimate la 25000-30000 de războinici.

Distrugerile pricinuite de artileria turcă erau reparate noaptea de aceiași luptători ce ziua respingeau asalturile otomane. Până și butoaiiele cu vin au fost golite și umplute cu pământ, pentru a fi așezate în spărturile din zidurile cetății, peste ele punându-se, pentru a mări rezistența, grămezi de pământ. Permanent, turcii îi somau pe asediați să se predea, promițându-le, în schimb, libertatea. Acest lucru îl făceau din dorința de a evita marile pierderi pe care puternica garnizoană din Lipova putea să le pricinuiască.

Refuzând cu demnitate, bănățenii vor fi supuși unui puternic atac turcesc, la ora 5 dimineața, în ziua de 2 mai 1596, atac ce va fi repetat și în după-amiaza aceleiași zile. Ambele asalturi au fost respinse, în această împrejurare remarcându-se, în mod deosebit, o mică unitate de mercenari originari din Scoția (din 143 căzând în luptă 25)²⁷.

Pentru a-l face pe Soliman, begul Timișoarei, să creadă că bănățenii au primit ajutoare, Borbely poruncește artileriștilor săi, să execute, în noaptea de 10 spre 11 mai, un foc intens cu toate tunurile din cetate. Prin urmare, comandantul otoman ordonă retragerea spre Timișoara, cu atât mai mult cu cât el este atacat și de Gheorghe Palatici, banul Lugoșului²⁸.

Cum era de așteptat, principele ardelean nu-i sprijină nici acum pe bănățeni. Abia la 10 mai 1596, în fruntea unei oștiri ce număra 20000 de soldați, pleacă din Alba-Iulia, înaintând cu încetineală și ajungând doar pe 28 mai la Ilia, unde își ridică tabăra (el aflase deja pe 14 mai că turcii ridicaseră asediul Lipovei). Încetineala deplasării oștirii sale o pune pe seama ploilor, ce făcuseră, chipurile, drumurile impracticabile²⁹. Ajungând la Lipova, Sigismund intră în cetate cu mare fast. Trecând în revistă

²⁵ *Ibidem*, p. 193-195.

²⁶ Ion Sârbu, *op. cit.*, p. 26.

²⁷ Radu Păiușan, Corneliu Sav, *op. cit.*, p. 4.

²⁸ *Ibidem*

²⁹ Ion Sârbu, *op. cit.*, p. 243.

câmpurile de bătaie, zidurile năruite și garnizoana bănățeană, el felicită în fața întregii oștiri faptele vitejești ale lui Gheorghe Borbely, Petru Barabaș, Ioan Captari și pe cele ale comandantului scoțian.

Principele ardelean și oastea sa rămân câteva zile la Lipova, împrejurare în care are loc și un consiliu de război, ce decide continuarea luptei antiotomane. În consecință, Sigismund ia cu asalt Timișoara, la 10 iunie 1596. Acesta era cel de-al patrulea asediu pe care îl suporta Timișoara în cursul secolului al XVI-lea³⁰. Pentru întărirea forțelor creștine ce urmăreau să elibereze Timișoara de sub dominația Islamului, se pare că însuși Mihai Viteazul a sosit în fruntea a cca 4000 de oșteni, participând personal la luptă³¹. După un bombardament intens, a avut loc un asalt general executat din trei părți care, însă, a fost respins cu mari pierderi în rândurile creștinilor de către garnizoana turcească din cetate. În acest timp, o oaste de cca 20000 de tătari vine în ajutorul turcilor, pustiind totul în cale. Sigismund se fortifică și înconjurându-și tabăra cu un lanț puternic de căruțe (pe care-l întărește cu tunuri) reușește să respingă primul asalt al tătarilor. A doua zi, principele ardelean îi atacă pe tătari zdrobindu-i. Din rândurile acestora, au fost uciși 10000 de războinici, iar restul au scăpat, retrăgându-se în debandadă și lăsând în mâinile creștinilor o pradă bogată. Cu toate eforturile, armata ardeleano - munteană nu a putut cuceri Timișoara, turcii apărându-se cu înverșunare. Nefiind pregătiți pentru un asediu de lungă durată, aliații renunță să-și ducă planul la îndeplinire, renunțând după 40 de zile de lupte³². Neizbutind să cucerească Timișoara, Sigismund Bathory este obligat să se retragă precipitat, trimițând tunurile și instalațiile militare la Lipova, unde lasă și o garnizoană alcătuită din 2000 de călăreți și pedestrași, puși sub comanda lui Ioan Sălișteanu³³. Caracterul său nehotărât și duplicitar îl determină să încerce, în anul 1597, mai întâi o apropiere față de turci, iar apoi (deși sultanul îi trimisese prin intermediul solului său daruri și promisiuni) față de imperiali (la care trimite de altfel pe același sol-diacul Martin din Lipova)³⁴.

Ultima acțiune a principelui ardelean în Banat a fost asediul Timișoarei, desfășurat între 17 octombrie și 17 noiembrie 1597, asediu condus în fapt de cancelarul Ștefan Josika. După o lună de asediu, pe timpul unor ploi continui, care transformaseră împrejurimile într-un teren

³⁰ XXX, *Timișoara 700. Pagini din trecut și de azi*, Timișoara, 1969, p. 67.

³¹ Nicolae Bălcescu; *România sub Mihai Voievod Viteazul*, în *Opere alese*, II, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1960, p. 164-165.

³² XXX, *Timișoara 700. Pagini din trecut și de azi*, Timișoara, 1969, p. 67.

³³ Ion Sârbu, *op. cit.*, p. 227.

³⁴ Radu Păiușan, *op. cit.*, p. 34.

cu totul nepotrivit pentru acțiuni militare, Josika renunță la cucerirea Timișoarei, întorcându-se în Transilvania³⁵.

La începutul anului 1599, cete turco-tătare jefuiesc ținuturile de pe Mureș și Crișul Alb, ajungând în preajma Lipovei, unde măcelăresc pe iobagii ce se aflau la muncile câmpului. Tot acum este asediată și cetatea Ineului, ea făcând însă față atacatorilor³⁶.

După abdicarea de la domnie a lui Sigismund (29 martie 1599) în favoarea vărului său cardinalul Andrei Bathory, Transilvania renunță oficial la lupta antiotomană, noul Principe arătându-se fățiș un adept al păcii cu turcii. Cu toate acestea, el nu retrocedează cetățile Lipova și Ineu (deși sultanul îi ceruse acest lucru), ci, din contră, le sporește garnizoanele.

După cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul, cetățile Lipova, Ineu, Șiria, Lugoj și Caransebeș intră sub stăpânirea voievodului român, care numește în fruntea lor căpitani credincioși lui și instalează aici garnizoane alcătuite din oșteni munteni³⁷.

Mihai Viteazul a acordat o atenție deosebită cetăților bănățene, el opunându-se pretențiilor sultanului de a ceda Lipova și Ineu, acestea reprezentând în proiectele sale militare baze de plecare în vederea eliberării în totalitate a Banatului de sub turci. În viziunea sa, Lipova urma să facă parte din sistemul defensiv de frontieră al statului feudal centralizat român³⁸. Marea importanță pe care Mihai Viteazul a arătat-o acestei cetăți s-a materializat și prin faptul că, la începutul anului 1600, îl va trimite pe celebrul Baba Novac cu un puternic corp de oaste haiducească, pentru a întări apărarea acesteia și a zonei limitrofe. Un motiv în plus pentru care domnul valah și-a manifestat interesul față de cetatea Lipova a fost și acela al existenței aici a câtorva oficii vamale, ale căror venituri Mihai le putea utiliza pentru întreținerea mercenarilor săi³⁹.

Fiind un punct strategic deosebit, turcii nu vor renunța niciodată la pretențiile lor asupra puternicei fortificații lipovene. De asemenea, și imperialii doreau să pună stăpânire pe ea pentru a putea controla mai ușor Transilvania. Ocuparea sa de către austrieci ar fi făcut posibilă o scoatere mult mai lesnicioasă a lui Mihai din provincia intracarpatică, fapt ce periclita însăși existența măreței înfăptuiri a învingătorului de la Călugăreni.

Răsculându-se împotriva lui Mihai, nobilimea maghiară duce tratative cu generalul imperial George Basta, finalizate prin trădarea de la

³⁵ XXX, *Timișoara 700. Pagini din trecut și de azi*, p. 67.

³⁶ Marin Badea, Eugen Gluck, Nicolae Roșuț, *op. cit.*, p. 40.

³⁷ XXX, *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 314.

³⁸ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 719.

³⁹ Marin Badea, Eugen Gluck, Nicolae Roșuț, *op. cit.*, p. 49-50.

Mirăslău. În această dramatică bătălie, voievodul tuturor românilor va avea alături de el și garnizoanele cetăților Lipova, Ineu, Lugoj și Caransebeș, motiv pentru care, după înfrângerea sa, cetățile Lipova și Ineu sunt ocupate de banderile nobile maghiare, care vor trece la represalii contra adepților lui Mihai⁴⁰. Printre victime, s-au numărat și foștii căpitani ai Lipovei, Ioan Sălișteanu (ce fiind trimis de domnitorul român, după lupta de la Mirăslău, să trateze cu Basta, este dat de acesta pe mâna grofilor unguri, care-l omoară în bătaie) și Baba Novac, care intrat, la sfatul voievodului său, în oastea imperială și trimis de Basta în părțile Lipovei, este arestat de nobilii maghiari și dus la Cluj, unde va fi executat, la 5 februarie 1601, în chinuri groaznice (jupuit de viu, ars pe rug și apoi tras în țeapă)⁴¹. După victoria de la Guruslău, Mihai Viteazul își reia vechiul plan de unificare a celor trei Țări Române sub un singur sceptru. În cadrul acestui măreț plan, cetățile bănățene urmau să joace un rol important. Din păcate, prin asasinarea la 9 august 1601 pe Câmpia Turzii a primului nostru unificator de neam și țară se punea capăt, pentru o vreme, îndrăznețului proiect, românii bănățeni păstrându-i însă o amintire vie și o veșnică recunoștință bravului "principe valah de interes universal"⁴².

THE ANTI-OTTOMAN FIGHT OF THE INHABITANTS OF BANAT UNDER MICHAEL THE BRAVE'S RULE (Summary)

As a consequence of the expansion of the Ottoman empire, the region of Banat was divided into two large areas at the beginning of the second half of the 16th century. The inhabitants couldn't put up with the situation, rising in arms against the invaders. They were joined by the Serbian population who was suffering the same fate.

In February 1594 a Romanian-Serbian uprising broke out, backed up by Gheorghe Palatici, the ban of the town of Lugoj, and Sigismund Bathory, the prince of Transylvania. Palatici helped the rebels by giving them armament and sending his military commanders to prepare the army for fight. Encouraged by their first victories against the Turks, the rebels expanded their operations reaching the north bank of the Danube, storming the forts and sending away the Turkish garrisons stationed there. As the rebellion continued to grow, the rebels increased in number but yet

⁴⁰ Gheorghe Lanevschi, *Mihai Viteazul și Aradul*, în "Ziridava", XI, Arad, 1979, p. 283

⁴¹ Ion Georgescu, *Baba Novac. Legendă și realitate istorică*, Editura "Albatros", București, 1980, p. 158-159.

⁴² XXX, *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, III, Editura Academiei RSR, București, 1984, p. 83-84.

they couldn't face the Ottoman army alone. Accordingly, they asked for Sigismund Bathory's help. Unfortunately, the Transylvanian prince was reluctant to show his open support for the rebel's cause. Even though his troops, led by Moise the Szekely, were prepared for a confrontation with the enemy, he disposed them along the border but he refused to intervene.

The Turks were halted for a while by the offensive of imperial general Teuffenbach and the rebels took the opportunity of seizing several strategic forts: Varset, Siria, Ineu, Lipova, Becicherecu-Mic, Titel, etc

Despite the victories of the imperial army, the Turks regrouped their forces and started a new offensive against the Christians under Sinan Pasha's command. Without any military support from Sigismund Bathory, the inhabitants of Banat suffered a huge defeat at Becicherecu-Mare in July 1594. Most of the rebels were massacred. The survivors took refuge in Trasyvania and some of the former leaders enrolled in Michael the Brave's army. This fact proves the close relations between the Romanian prince and the leaders of the rebellion. Even though the uprising was put down, the Turkish garrisons from the fortresses of Banat were attacked by Gheorghe Borbely, the new ban of the town of Caransebes who had presided over his free band of followers. In reprisal for his taking over the forts of Bocsa and Varset in July 1595, the Turks destroyed Dobra and other seven neighbouring villages. Followed closely by the Turks, the Transylvanians sought refuge in Wallachia. In the knowledge that the Ottomans had entered their territory, a cavalry of 1,500 people was sent against them from Sebes-Alba.

Meanwhile the Transylvanian army attacked the fortress of Varadia on the bank of the Mures river- garrisoned by 200 soldiers- and after a short clash they seized the fortress and massacred the Turks.

Starting the anti-Ottoman fight throughout the region of Banat, Gheorghe Borbely laid siege to the fortress of Faget. An Ottoman army made up of 8,000 people led by the bey of Timisoara was defeated and completely captured by the brave ban on 13-14 August.

After this victory Borbely's army stormed the fortress of Lipova after the garrison had refused to hand over the town. In order to repair the damages caused to the walls of the fortress by the Christian artillery, 300 Romanian peasants from the area were forced to rebuilt the town's fortifications. Even though they were given a promise to be generously rewarded and exempted from taxes for life, they broke out at night protected by darkness. They joined Borbely's army providing him useful information about the most vulnerable parts of the fortifications. Thus, after a siege that lasted only few days, the inhabitants of Banat won a victory on 19 August 1595.

While the fortress of Lipova was being liberated from the Ottoman's control, Michael the Brave obtained a resounding victory at Calugareni. From Lipova the army from Banat, led by Borbely, headed for Ineu. They took over the town and drove away the Turkish garrison on 21 October 1595.

The resounding victories of Michael the Brave at Calugareni and Giurgiu as well as the victories of the people of Banat at Lipova and Ineu were highly praised all over Europe. They were relevant for the Romanian unity in the anti-Ottoman fight.

In order to recapture the fortress of Lipova, Pasha from Timisoara called upon the Tartars for help and together they surrounded the town of Lipova on 5 May 1596. In order to trick Soliman, the bey of Timisoara, into thinking he had got reinforcements, Borbely ordered his artillery to start an intense fire, with all the cannons, on the night between 10-11 May. Consequently, the Ottoman commander ordered the retreat towards Timisoara, so much the better as they were attacked by Gheorghe Palatici, the ban of the town of Lugoj.

As it was expected, one more time the Transylvanian prince refused to support the inhabitants of Banat. Only on 10 May 1596 he left Alba-Iulia, leading an army of 20,000 fighters and, slowly advancing, he reached Ilia on 28 May. Later he made a pompous entrance to the town of Lipova. Reviewing the battlefield, the damaged walls and the garrison of the inhabitants of Banat, he congratulated their leaders on their victories.

On 10 June 1596 Sigismund laid a siege to the fortress of Timisoara. Leading an army of 4,000 people, Michael the Brave came to Cristians' aid. At the same time 20,000 Tartars came to help the Ottomans laying waste. In spite of crushing the Tartars, the Transylvanian and the Wallachian armies could not take over the fortress because the Turks put up a stout resistance. Unprepared for sustaining a long-term siege, the allies gave up fighting after 40 days. The last attempt of the Transylvanian prince to take the fortress under his control took place between 17 October-17 November 1597. The siege was led by chancellor Stefan Josika but after fighting under harsh climatic conditions he gave up hope of taking over the fortress and returned to Transylvania.

After Sigismund's abdication in favour of his cousin, cardinal Andrei Bathory (25 March 1599), Transylvania renounced its anti-Ottoman fight, the new prince openly supporting a peace agreement with the Sublime Porte.

When Michael the Brave conquered Transylvania the fortresses of Lipova, Ineu, Siria, Lugoj and Caransebes were brought under his control. His strategy aimed to turn the fortresses of Lipova and Ineu into military

bases. From here he planned to start his fight for liberating the whole region of Banat from the Turkish control.

At the beginning of the year 1600, prince Michael sent his famous captain Baba Novac with a band of outlaws to guard the fortress of Lipova.

The Turks would never give up their claim to ownership of the town of Lipova. At the same time the Austrians were also very interested in taking control over the town. Raising in arms against prince Michael, the Hungarian noblemen carried on negotiations with general Basta which ended in their betrayal at Miraslau. In this dramatic battle, the prince of all Romanians was backed up by the garrisons of the fortresses of Lipova, Ineu, Lugoj and Caransebes.

After Michael the Brave had been defeated, the Hungarian noblemen took over the fortresses of Lipova and Ineu and started persecuting his adepts. Among their victims there were the former ruler of Lipova, Ioan Silisteanu (beaten to death by the Hungarian counts after he had been sent to negotiate with general Basta), and Baba Novac who, following his prince's advice, joined the imperial army. Sent by general Basta to Lipova, he was arrested by the Hungarian noblemen and died after excruciating tortures on 5 February 1601 at Cluj. He was skinned alive, burnt at the stake and then impaled.

After the victory at Guraslau, Michael the Brave resumed his plan to unite the three Romanian principalities under one single sceptre. According to his great plans the fortresses from the region of Banat were supposed to play an important role. Unfortunately, the assassination of our first unifying prince at Campia Turzii on 9 August 1601 put an end to this daring plan. The Romanian people of Banat have treasured up the memory of the brave "Wallachian prince of universal interest".

CETATEA FĂGETULUI ÎN TIMPUL STĂPÂNIRII OTOMANE

Dumitru Tomoni

Deși locul de amplasare a cetății Făgetului, sub dealurile cândva împădurite, în plină luncă a Begheului, la răspântia drumurilor ce legau Banatul de Ardeal, era din cele mai vechi timpuri favorabil locuirii, informațiile scrise accesibile lasă să se înțeleagă că aici viața a început să pulseze relativ târziu.

La 1548 este amintit Bekes Jacob¹, proprietarul domeniului Fagyath și al cetății de aici, fără însă a se vorbi despre originea și construcția cetății. Ținând seama de faptul că el era urmașul castelanului Hunedoarei, Ioan Bekes, care deținea și demnitățile de castelan la Mănăștiur și Margina, era posibil ca cetatea Făgetului să fi fost construită în dependența cetății și domeniul Hunedoarei².

Nu întâmplător s-a amplasat cetatea Făgetului în vecinătatea drumurilor ce făceau legătura dintre Banat și Ardeal, pe valea Mureșului, sau zona Pădurenilor, între mai vechile cetăți Margina și Mănăștiur.

La 26 august 1552, turcii ocupă cetatea Timișoara și apoi alte puncte strategice importante pentru Banat și Transilvania: Lipova, Cenad, Valea Mureșului, etc. În acest context nu putea fi lăsată la o parte cetatea Făgetului, adevărata poartă de comunicare dintre Banat și Ardeal³. De fapt, după capitularea Timișoarei, o armată otomană de circa 40.000 ostași condusă de Kassim Pașa a pornit spre Lugoj și Carasebeș, dar și-a oprit înaintarea, mulțumindu-se cu un tribut acceptat de conducătorii cetăților Lugojului și Caransebeșului⁴. În legătură cu aceste evenimente petrecute în intervalul 5-11 august 1552, este posibil ca unități de akingii desprinse din grosul oastei lui Kassim Pașa să fi ajuns până în zona Făgetului unde au ocupat cetatea, instalând în ea o unică garnizoană. Această garnizoană

¹ Fr. Pesty, *Krassó vármegye történeté, I/1*, Budapesta, 1884, p. 148.

² Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. 139 și 148.

³ Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului Autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 187.

⁴ I.D. Suci, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980, p. 34.

este amintită în 1554⁵, fără a se da informații despre o campanie distinctă care să fi dus la instalarea ei în cetatea Făgetului.

Garnizoana avea un dublu rol: de a supraveghea zona, și de a menține ordinea și a liniști populația exasperată de jafurile practicate de mercenarii generalului Castaldo. De fapt, garnizoane militare turcești se aflau în toate cetățile ce aparțineau Pașalâcului de Timișoara: Vârșeț, Vărădia, Bocșa, Cenad, Lipova etc⁶.

Transformarea Banatului de șes în pașalâc marchează începutul unei confruntări militare permanente între turci, habsburgi și principii transilvăneni pentru ocuparea sau eliberarea Banatului de Lugoj - Caransebeș⁷.

În această atmosferă tulbură, plină de violență și de incertitudine, apare tot mai des amintită cetatea Făgetului, situată în centrul evenimentelor, trecând alternativ în mâna turcilor, principilor ardeleni sau a generalului imperial Gheorghe Basta.

Ocuparea cetății Făget de către turci și menținerea unei garnizoane în cetate nu presupunea și includerea zonei în pașalâcul de Timișoara, nefiind cunoscut nici un document în acest sens. Turcii aveau doar interesul de a-și menține controlul asupra unei zone strategice în imediata apropiere a Transilvaniei, pentru a urmări desfășurarea evenimentelor din principat și a interveni la momentul oportun. Și în această perioadă, Făgetul și întreaga zonă se aflau sub protecția banilor de Caransebeș și Lugoj, făcând parte din Banatul de Severin. Abia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, zona Făgetului este amintită în cadrul comitatului Hunedoarei⁸.

Chiar dacă nu putem vorbi de o ocupație turcească și implicit de un alt statut social-politic al zonei Făgetului, evenimentele desfășurate după 1552 au avut urmări asupra vieții economice și sociale. S-a menținut sistemul relațiilor feudale, dar starea de nesiguranță a împiedicat temporar nobilimea să intensifice exploatarea țărănimii și i-a creat posibilitatea de a se sustrage de la prestarea unor obligații față de stat. Și în ceea ce privește situația țărănimii se constată o îmbunătățire în această perioadă.

Dispariția prematură a lui Ioan Sigismund (1571), ajuns principe al Transilvaniei cu sprijin otoman, duce la reînceperea luptelor pentru tronul principatului. Printre pretendenți era și nobilul făgețean Gașpar Bekes, ce

⁵ Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 149.

⁶ Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, vol. I, Timișoara, 1943, p. 53.

⁷ Cristina Feneșan-Bulgaru, *Problema instaurării dominației otomane asupra Banatului Lugojului și Caransebeșului*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 223 et sqq.

⁸ Petre Ursulescu, *Ținutul Făgetului în hotarele Principatului autonom al Timișoarei până la ocuparea de către otomani (1541-1658)* în *SIB*, 13, 1987, p. 49.

ocupa din 1557 demnitatea de ban al Lugojului și Caransebeșului și care se bucura de sprijinul habsburgilor. Turcii vor interveni din nou, impunând în fruntea Transilvaniei pe Ștefan Bathory, care va ajunge să conducă și destinele Poloniei între 1575-1586⁹.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea reîncep frământările în zona Făgetului, pe fondul unor noi conflicte dintre turci și austrieci. La acestea s-au adăugat efectele ciumei care a bântuit în părțile estice și nordice ale Banatului, precum și numeroasele acte de tâlhărie săvârșite de diferitele cete de haiduci care tulburau liniștea zonei. Cu toate acestea, până în 1589 turcii au reușit, cu mici intermitențe, să rămână stăpâni ai cetății Făgetului¹⁰. Și în 1591 există o garnizoană otomană la Făget, formată din 94 de ulufedjii și asagii¹¹.

Pentru a contracara planurile Porții de a ocupa întregul Banat, Sigismund Bathory, principe al Transilvaniei din 1581, l-a numit în 1588 ca ban al Lugojului pe George Palatici din Ilidia, om energic, descendent din cnezimea românească a Banatului de Sud, cu declarate sentimente antiotomane.

Domnia glorioasă a lui Mihai Viteazul trezește speranța libertății și în rândul românilor bănățeni. Căutând să pună la cale o răscoală antiotomană a românilor și a sârbilor din pašalâcul de Timișoara, Mihai acordă încă de la începutul domniei o deosebită importanță legăturilor cu românii bănățeni, trimițându-l pe postelnicul Toma la banul Lugojului, George Palatici, într-o misiune secretă, în scopul atragerii acestuia la răscoala antiotomană, proiectată și în înțelegere cu principele Transilvaniei, Sigismund Bathory¹².

Răscoala începută în februarie 1594, în sudul Banatului, se încadra într-un front larg al luptei antiotomane. Ea cuprinde în scurt timp și populația românească din nord-estul Banatului, ce trimite o delegație în frunte cu Vlădica Todor la principele Transilvaniei, Sigismund Bathory. Delegația s-a întors din Transilvania cu un steag și cu promisiunea principelui de a-i lua pe răsculați sub oblăduirea sa¹³.

În fața acestei situații, Safi Sinan-pașa, beglerbeg de Timișoara, se plânge lui Sigismund Bathory, principele Transilvaniei, de niște tâlhari care au venit din țara sa și au prădat și au luat vite la Vărșeț, Bocșa, Făget

⁹ George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 238.

¹⁰ Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 149.

¹¹ Velics, Lászfalvi, Ernő Kammerer, *Magyarországi Török kincstári defterek*, I, Budapesta, 1896, p. 373.

¹² I.D. Suciu, *op. cit.*, p. 149.

¹³ Radu Păiușan, Corneliu Sav, *Lupta antiotomană în Banat și Mihai Viteazul* în SIB, 9, 1983, p. 29.

și Margina. Alte detașamente de pradă venite din părțile Gyulei ar fi ajuns până la Margina.

În aceste condiții de nesiguranță, unica garnizoană otomană însărcinată cu apărarea cetății Făget părăsește cetatea, refugiindu-se la Timișoara. Profitând de situația nou creată, banul George Palatici ocupă Făgetul, instalând un detașament militar în frunte cu un căpitan¹⁴. În același timp au fost ocupate și alte cetăți de pe valea Mureșului, părăsite de turci datorită amenințărilor din partea răsculaților.

Acțiunile curajoase ale banului Lugojului și Caransebeșului au fost de natură să înrăutățească și mai mult relațiile lui Sigismund Bathory cu Imperiul Otoman. Pentru a nu se ajunge la o ruptură totală, dieta Transilvaniei îl trimite pe Szalanczi Laszlo la George Palatici, în iulie 1594, ca să-l convingă pe acesta să retrocedeze turcilor cetatea, retrocedare la care George Palatici consimte "cu inimă grea"¹⁵.

Comandantul corpului de oaste transilvănean trimis în ajutorul răsculaților bănățeni, Moise Szekely, care a stat în expectativă până la declanșarea evenimentelor, s-a hotărât să acționeze în toamna anului 1594, atacând garnizoana otomană de la Făget. Potrivit informațiilor date de cronicarul sas Matthias Miles din Mediaș, Moise Szekely a comis eroarea de a ataca cetatea din mers, cu cavaleria, în ziua de 20 noiembrie 1594, fără a aștepta venirea infanteriei. Rănit de o ghiulea, Moise Szekely nu a mai reînnoit atacul, iar comandantul infanteriei, Francisco Geszti, se retrage spre Lugoj, cetatea Făgetului rămânând în mâna turcilor¹⁶.

În anul următor, în condițiile în care armata otomană condusă de Sinan Pașa pătrundea în Țara Românească, suferind o rușinoasă înfrângere la Călugăreni, cetatea Făgetului și împrejurimile sale devin teatrul unor aprige confruntări militare, rolul principal revenindu-i lui Gheorghe Borbely, "militar combativ și tenace"¹⁷, numit la 27 mai 1595 ban de Caransebeș - Lugoj. Noul ban atacă cu armata sa sprijinită de 27 piese de artilerie mai întâi Bocșa, pe care o cucerește relativ ușor, apoi Vârșețul și, pe neașteptate, apare în fața cetății Făgetului, la 12 august 1595¹⁸.

Cei 200 de turci ce alcătuiau garnizoana din Făget, convinși că nu vor putea rezista, trimit o delegație pentru a propune predarea cetății fără luptă, cu condiția să li se dea voie să se retragă spre Timișoara. Borbely acceptă propunerea garnizoanei, promițându-le și protecție în fața

¹⁴ Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 149.

¹⁵ *Ibidem*

¹⁶ Ion Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, Timișoara, 1976, p. 95.

¹⁷ Aurel Decei, *Incercările lui Sigismund Bathory de a elibera Banatul și Timișoara de turci în Tibiscus*, 3, 1974, p. 174.

¹⁸ Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, 1-3, Caransebeș, 1899-1902, p. 4.

localnicilor ascunși prin pădurile din jur în așteptarea clipei răzbunării, dar în același timp, pentru mai multă siguranță, parcă anticipând derularea evenimentelor, ocupă cu 100 de soldați "suburbiile cetății"¹⁹

Ca să-i apere pe turci, Borbely i-a așezat între șanțurile de apărare exterioare ale cetății, de unde în dimineața următoare dorea să-i conducă sub escortă dincolo de hotare²⁰.

Trimis în cercetare, Ioan Lugossy, viitorul căpitan al Lipovei, aduce vestea că pașa de Timișoara, cu vreo 8000 de soldați, venea în ajutorul garnizoanei turcești de la Făget²¹. Pentru a nu ajunge între două focuri - al celor din cetate și al turcilor ce se apropiau de cetate - banul a luat hotărârea de a-i aștepta pe turci la aproximativ 2000 pași vest de cetate, pe linia actualelor sate Begheiul Mic și Bichigi. Bătălia s-a dat la 13 august 1595, exact în ziua mării victorii antiotomane a lui Mihai Viteazul de la Călugăreni. Amândouă taberele luptă cu multă îndârjire, dar la un moment dat turcii reușesc să rupă liniile de apărare. În fața acestei situații, Borbely, dovedindu-și calitățile de bun strateg, trimite un corp de 100 de sași, ascunși după un deal, pentru a ataca un flanc²². Acest atac al "legiunii negre" - numită așa după culoarea îmbrăcăminții - combinat cu atacul frontal al lăncierilor din centru, produce panică în rândul turcilor, punându-i pe fugă. În același timp, garnizoana din cetate, prin aruncarea în aer a "prăvăriei și a altor fortificații", încearcă să facă joncțiunea cu oastea turcească venită în ajutor, dar acțiunea eșuează, întreaga garnizoană fiind măcelărită²³. Izvoarele istorice sunt unanime în sublinierea obținerii de către bănățeni a unei victorii de prestigiu²⁴.

Istoricul bănățean Ion Sârbu, prezentând cu nedisimulată admirație victoria de la Făget, considera că acesta era răspunsul prin faptă dat de "voinicოსul Borbely îngâmfatului pașă de Timișoara"²⁵.

Nobilul italian Cosimo Capponi - aflat în slujba principelui Transilvaniei - relatează într-o scrisoare trimisă marelui duce de Toscana, Ferdinand de Medici, că turcii înfrânți la Făget au fost fugăriți și uciși "ca niște pui de găină" și chiar pașa Ahmed din Timișoara a fost să se ascundă într-o pădure²⁶.

¹⁹ *Ibidem*, p. 49

²⁰ Lénárt Böhm, *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme* 1, Pesta, 1867, p. 256.

²¹ Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 151.

²² *Ibidem*

²³ Patriciu Dragalina, *op. cit.*, p. 50, vezi și L. Bohm, *op. cit.*, p. 257.

²⁴ R. Păiușan, C. Sav, *op. cit.*, p. 24.

²⁵ I. Sârbu, *op. cit.*, p. 185.

²⁶ *Călători străini despre țările române*, 3, București, 1971, p. 257.

Dacă ar fi să dăm crezare relatărilor, pe câmpul de luptă turcii ar fi pierdut mii de oameni, căzând în aceste lupte begul de Gyula și Cenad și fiind luați prizonieri begul de Lipova și cel de Ineu²⁷.

În raportul înaintat aceluiași mare duce de Toscana de către un oarecare Giovan Piero Giordano se apreciau la 10 000 de oameni pierderile otomane de la Făget²⁸, cifră ce pare exagerată, deoarece Cosimo Cappenini considera că întreaga armată era de 9-10 mii de ostași, din care ar fi căzut în luptă cam două treimi.

Și Sigismund Bathory, printr-o scrisoare trimisă din Alba Iulia îl informa pe ducele de Toscana că: "... venind pașa de Timișoara cu begul de Lipova și cel de Ineu și alți vecini, cu 8000 de cai tari ca să ajute numita cetate și ca să-i alunge pe ai noștri, s-a ajuns la bătălie cu ei din mila lui Dumnezeu au fost ruși și o bună parte tăiați în bucăți, rămânând prizonieri doi begi, de Lipova și de Ineu, cu multe alte căpetenii. Pașa s-a salvat cu greu cu al doilea cal și se crede că a fost găsit în niște mlaștini, dar deocamdată nu este verificat"²⁹.

Cetatea a fost puternic distrusă, rămânând multă vreme în ruină, deși sunt amintiți în continuare castelani la Făget.

Vestea victoriei obținute de Gheorghe Borbely la Făget și a masacrului garnizoanei turcești de acolo înspăimântă garnizoanele turcești din cetățile: Șoimoș, Șiria, Cenad, Arad și Lipova, care fără prea multă rezistență predau aceste cetăți. Deși înfrângerea turcilor părea sigură și perspectiva eliberării produse mult entuziasm în rândul locuitorilor din Lugoj și Caransebeș, care anunțaseră încetarea plății tributului de 2 000 de galbeni³⁰, odată cu venirea iernii luptele au scăzut în intensitate. Principele Transilvaniei asediază timp de 40 de zile, fără succes, cetatea Timișoarei și, cu toate că a fost ajutat de armata imperială condusă de arhiducele Maximilian, va suferi o grea înfrângere la Mezokeresztes³¹.

Cetatea Făgetului, apărată de o garnizoană românească, reintră sub stăpânirea Principatului Transilvaniei, cunoscând o etapă de refaceri sub conducerea noului castelan Ștefan Bekes, care era ginerele banului Gheorghe Borbely. Din domeniu mai făceau parte și satele înconjurătoare:

²⁷ Fr. Pesty, *op. cit.* p. 152.

²⁸ *Călători străini despre țările române*, III, București, 1971, p.538; vezi și A. Veres, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, 4, (1593-1595), București, 1932, p. 268.

²⁹ A. Veres, *op. cit.*, p. 263.

³⁰ P. Dragalina, *op. cit.*, p. 51.

³¹ R. Popa, D. Căpățână, Al. Rădulescu, D. Tomoni, *Cetatea Făgetului (jud. Timiș). Cercetările arheologice din campaniile 1987-1988 în Revista Muzeului Național*, 1/1990, p. 29.

Brădățeua, Bătești, Sidilești, Mihăilești, Antalești, Bidirești, Grozești și Endreudul Unguresc³².

După înlăturarea stăpânirii otomane, Sigismund Bathory a căutat să-și consolideze influența în zona Făgetului. La 23 decembrie 1596, el donează cancelarului Ștefan Ioszika și fraților săi, o serie de posesiuni din zona Făgetului: târgul Bujor, cu așezările și pertinențele sale, așezările și pertinențele districtului Fârdea, moșiile Poieni și Lunca, precum și muntele Bassahawassa, aparținând cetății Margina³³.

Tot în scopul întăririi controlului și al asigurării unei apărări eficiente a zonei Făgetului, Sigismund Bathory donează la 24 mai 1597 lui Ștefan Torok (Turcu), comitele comitatului Hunedoara, districtul Margina, cu 43 așezări aparținătoare și districtul Mănăștiur, cu 31 de așezări. La punerea în posesie a celor doi nobili au fost de față și făgețenii Ioan Câmpu, ofițer în cetate, Ștefan Bekeș, castelan și Micu Iancu, fost castelan al cetății Făgetului, în 1596³⁴. Aceleași posesiuni - districtele Margina și Mănăștiur - se atribuie și lui Valentin, fiul lui Ioan Torok cel Tânăr, care împreună cu Ștefan beneficia de veniturile realizate din locurile de arătură, lucrute și nelucrute, lunci, locuri de pășune, păduri, crânguri, munți, văi, vii, dealuri, râuri, locuri de pescuit și mori.

În urma acestor donații făcute de principele Sigismund Bathory, cea mai mare parte din zona Făgetului se află în proprietatea a două familii de mari nobili de origine românească, fiind o garanție a securității și controlului acestei zone cu o importanță strategică deosebită.

Pentru că nestatornicul principe al Transilvaniei, Sigismund Bathory, renunță la 21 martie 1599 pentru a treia oară la tron în favoarea cardinalului Andrei Bathory, Dieta de la Mediaș hotărâ trecerea Făgetului și a Marginei sub jurisdicția banului de Lugoj. S-a luat această măsură deoarece "Făgetul și împrejurimile Marginei pe o perioadă de timp s-au sustras de la efectuarea îndatoririlor militare în cazuri de nevoie și nici lupte nu s-au purtat pe pământul lor"³⁵. În realitate se încerca întărirea prin garnizoanele respectivelor cetăți a hotarului Banatului de Lugoj și Caransebeș, în ajunul unor inevitabile confruntări cu turcii.

După uciderea lui Mihai Viteazul de către mercenarii generalului George Basta, conflictele cu turcii reîncep în nord-estul Banatului, nefiind ocolită nici cetatea Făgetului.

³² Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 152.

³³ Petru Ursulescu, *op. cit.*, p. 54.

³⁴ Al. Rădulescu, *Cetatea medievală a Făgetului (II)*, în *Clio*, II/1-2, Timișoara, 1993, p. 54.

³⁵ Apud Costin Feneșan, *Câteva documente din timpul stăpânirii turcești în Banat*, în *Tibiscus*, 4, 1975, p.185.

În vara anului 1602, pașa Timișoarei, Bektaş, ajutat de o importantă oaste venită din Anatolia, pornește spre valea Mureșului pentru a-l alunga pe Basta din Transilvania. La 7 august cucerește cetatea Lugojului și apoi se îndreaptă spre Făget. Atacul turcilor este combinat cu cel al tătarilor, care fără a ocupa în mod serios vreo cetate, distrug castelele și semănăturile pretutindeni pe unde trec. Pentru a putea face față atacului inevitabil, la 23 octombrie, Ștefan Bekes îi trimite o scrisoare socrului său, prin care îi prezintă situația disperată în care se află și-i solicită 50 de pedestrași și 6 tone de praf de pușcă³⁶.

Nu știm dacă atacul tătarilor, ce părea iminent la un moment dat, s-a produs, dar este cert că în decembrie 1602 a început asediul cetății Făgetului de către turci. Oastea condusă de Bektas pașa era formată din 500 pedestrași și 250 de călăreți, dispunând de 20 de tunuri³⁷.

Ștefan Becheș fiind plecat la Alba Iulia pentru a participa la Dietă, cetatea a fost apărată cu multă vitejie de soția sa. După moartea castelanilor Balaș și Kendefy, cetatea a fost ocupată de turci, iar îndrăzneța femeie, grav rănită, este luată prizonieră, reușind totuși să scape din captivitatea otomană³⁸.

Turcii n-au rămas multă vreme în stăpânirea cetății Făgetului, deoarece în 1603 au fost alungați de oastea generalului Gheorghe Basta, cetatea reintrând în stăpânirea lui Ștefan Bekes.

În urma acestor aprige confruntări, cetatea Făgetului a suferit mari distrugerii. Având în vedere importanța ei strategică, în primăvara anului 1606, principele Transilvaniei Ștefan Bocskay (1604-1606) îi va încredința lui Ioan Lugasy, "căpitanul suprem al Lipovei", supravegherea lucrărilor de refacere³⁹. Adresându-se lui Memy Pașa, beglerbegul Timișoarei, Ioan Lugasy motiva necesitatea reparării cetății, pentru a opri numeroasele tâlhării întâmplare în părțile Ardealului. În realitate se încerca oprirea deselor incursiuni de jaf pe care beglerbegul Timișoarei le făcea în zona Lipovei.

După moartea lui Ștefan Bocskay, noul principe al Transilvaniei, Sigismund Rakoczi (1606-1608), întărește garnizoana de la Făget cu oameni și material de război⁴⁰.

Sigismund Rakoczi va instala la Făget și un nou castelan al cetății, în persoana lui Martin Torok, căruia îi va da în stăpânire și satele Coșteiu și Hyghed din apropierea Lugojului.

³⁶ Traian Birăescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934, Anexa 11.

³⁷ Patriciu Dragalina, *op. cit.*, p. 89.

³⁸ Fr. Pesty, *op. cit.*, p.153.

³⁹ Costin Feneșan, *op. cit.*, p. 186.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 187.

În anul 1608 noul principe al Transilvaniei, Gabriel Bathory (1608-1613), îi dă lui Vesselenyi Baltasar cetatea Făgetului ce făcea parte, de data aceasta, din comitatul Arad. Văzând importanța strategică a cetății pentru paza hotarelor Transilvaniei, Gabriel Bathory instalează aici o garnizoană provenind din trupele proprii⁴¹.

Presiunile otomane asupra nord-estului Banatului continuă și în timpul domniei principelui Gabriel Bethlen (1613-1639). Chiar dacă politica acestuia avea o evidentă orientare antihabsburgică, sultanul va face presiuni insistente pentru a-și impune stăpânirea și în această zonă. De aceea, în aprilie 1616, Dieta Transilvaniei hotărăște ca cetatea Lipova să fie cedată turcilor. Deoarece comandantul cetății, Pavel Keresztesi, tergiversează aplicarea hotărârii dietale, a fost nevoie de intervenția oastei princiare, pentru a ocupa cetatea și a o preda turcilor. În același an au fost predate și cetățile Margina, Sintești, Făget și Mănăștiur⁴², astfel că o importantă parte din zona Făgetului intră sub ocupație turcească.

Timp de aproape jumătate de secol informațiile despre cetatea Făgetului lipsesc, dar este de presupus că ea a avut aceeași existență zbuciumată ca de altfel tot nord-estul Banatului.

Paralel cu cetatea militară a evoluat și așezarea civilă, Făgetul devenind într-o perioadă relativ scurtă de timp cea mai importantă localitate din zonă. La nivelul cercetării actuale nu putem stabili cu certitudine relația cronologică dintre cetatea militară și așezarea civilă. Nici primul document, datat 1548, ce consemnează existența cetății Făgetului, nici celelalte documente ce vorbesc despre confruntările militare din zonă, nu amintesc despre existența unei așezări civile anterioare cetății militare.

Prin diploma de înnobilitare fără blazon, acordată la 7 iunie 1602 de principele Transilvaniei, Sigismund Bathory, lui Nicolae Iuga din Făget - "vicecrainic și slujitor al alesului...Nicolae Voids din Caransebeș" - beneficiarul era scos "din condiția de om al plebei și de rând", în care se născuse și scutit în același timp de plata tuturor dărilor obișnuite pentru casa din Făget, precum și de prestarea tuturor celorlalte servicii⁴³. Din același document aflăm că Nicolae Iuga se învecina cu făgețenii Opra Iuga și Ștefan Alman. Diploma menționează pentru prima dată existența unei așezări civile la Făget, fără a oferi alte informații despre locul de amplasare sau despre dimensiunile acesteia.

⁴¹ Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 154

⁴² *Ibidem*

⁴³ A. Veres, *op. cit.*, 7, p. 46; Mulțumesc și pe această cale doamnei profesor Etelca Groza pentru traducerea acestui document; vezi și Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1453)*, Timișoara, 1981, p. 17.

Informațiile ulterioare și rapiditatea cu care au fost demantelate zidurile cetății după punerea în aplicare a tratatului de la Karlowitz, ne îndreptățesc să credem că așezarea civilă era situată în imediata vecinătate a cetății militare, în zona numită mai târziu Partea Românească.

Profitând de frământările din Transilvaniei, pașa de Buda devastează teritoriul principatului și se amestecă în problemele politice din această țară. Astfel, Acațiu Barcsai, ultimul ban al Lugojului și Caransebeșului, a fost numit principe al Transilvaniei, primind la 14 septembrie 1658 însemnele puterii în schimbul acceptării condițiilor impuse de otomani: cedarea Banatului de Lugoj-Caransebeș, mărirea tributului și achitarea cheltuielilor de război⁴⁴. La început, Banatul de Lugoj-Caransebeș, deci și Făgetul, a fost integrat pašalâcului de la Oradea⁴⁵, dar în 1660 el a fost transformat în trei sangeacuri: Lugoj, Făget și Caransebeș, care intrau în componența eialetului Timișoara⁴⁶.

La scurt timp după ce Făgetul intră sub ocupație turcească, mai exact în anul 1660, Evlyia Celebi ajunge în zonă, făcând și amintita descriere a cetății. Până la sfârșitul secolului al XVII - lea documentele despre Făget lipsesc, în cea mai mare parte fiind consemnate doar câteva acțiuni de nesupunere sau informații despre garnizoana otomană din cetatea Făgetului.

Razboiul austro-turc izbucnit în 1683 a dus, în vara anului 1688, la ocuparea celei mai mari părți a fostului Banat de Caransebeș - Lugoj de către armata habsburgică condusă de generalul Veterani. În ciuda acestor succese militare, prin tratatul de pace de la Karlowitz, din 26 ianuarie 1699, Banatul a fost lăsat pe mai departe sub stăpânirea Semilunei⁴⁷. Prin același tratat s-a hotărât dărâmarea tuturor cetăților din Banat, cu excepția celor din Timișoara și Arad.

Printre cetățile ce trebuiau să fie dărâmate figura și cetatea Făgetului, punct strategic de supraveghere și control al căilor de legătură dintre Banat și Arad. Și la Făget lucrările de demolare a cetății au fost coordonate de generalul austriac de origine italiană Luigi Fernando

⁴⁴ Cristina Feneșan - Bulgaru, *op. cit.*, p. 234.

⁴⁵ Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996, p. 166.

⁴⁶ Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 229.

⁴⁷ Hurmuzaki Eudoxiu, *Documente privitoare la istoria românilor*, 5/2, București, 1886, p. 329-335, vezi și N. Ciachir, Ghe. Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p. 169. Ghe. Cotoșman considera în mod eronat că prin pacea de la Karlowitz cea mai mare parte a Banatului a fost cedată austrieilor (cf. Ghe. Cotoșman, *Din trecutul Banatului*, Timișoara, 1934, p. 83).

Marsigli, căruia îi datorăm mai multe însemnări din acea perioadă și măsurători și planuri ale cetății, făcute cu pricepere și seriozitate.

Executarea propriu-zisă a demolării, în anul 1701, a fost încredințată comandantului suprem al străjilor și ostașilor aflați în subordine. Potrivit instrucțiunilor, demolarea trebuie să fie generală pentru ca cetatea să nu mai poată servi turcilor în nici un fel pentru o eventuală apărare. Astfel, toți parii ce constituiau palisada trebuia să fie tăiați și arși, șanțurile de apărare ce înconjurau cetatea să fie astupate cu pământ, iar zidurile să fie dărâmate⁴⁸.

Existența scurtă, dar zbuțuită a cetății Făgetului, este confirmată și de rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse de-a lungul a șapte campanii, cercetări ce-au scos de sub pământ conturul unei fortificații medievale relativ târzii, ce face legătura sub raport tipologic între cetățile de zid construite pe înălțimi în secolele XIII-XV și cele bastionare ridicate din cărămidă, lemn și pământ în secolele XVII-XVIII.

THE FORTRESS OF FĂGET DURING THE OTTOMAN RULE (Summary)

Even though the fortress of Făget had a favorable emplacement under the hills once covered with forests situated at the crossroads that linked Banat with Ardeal, a place favorable for cohabitation, the written information accessible let us see that life started pulsating relatively late.

In 1548, Bekes Jacob is mentioned as owner of Fogarth estate and fortress, but without any referring to the building and origin of the fortress.

Taking into account that he was the descendant of the castle owner from Hunedoara –Ioan Bekeș that held in his possessions the ownership of Mănăștiur and Margina estates, it is possible that the fortress of Făget has been built under direct dependence with the castle from Hunedoara estate.

The Turk occupation of Timișoara in the summer of 1552 after the campaign led by Soliman II and the transformation of the plain Banat into a pashalik, marks the beginning of a period of permanent conflicts between the Turks, Habsburgs and the principalities of Transylvania over occupation or liberation of Banat of Lugoj-Caransebeș.

In this turbulent atmosphere, characterized by violence and uncertainty, the fortress of Făget appears being situated in the middle of the events, alternating its ownership to the Turks, to the principalities of Transylvania or to the hands of General Gheorghe Basta.

⁴⁸ Liviu Groza, Cetatea Făgetului în scrisorile și planurile contelui Marsigli, în *La curțile dorului, Făget*, ½, 1996, p. 4.

After the fall of Timișoara, one by one all the fortresses situated on the Mureș Valley had fallen under Turk domination.

The glorious rulership of Mihai Viteazu raised the hope for liberty among the Romanians from the province of Banat.

On August 13, 1595 exactly on the day of Mihai Vitezu's victory over the Turks at Călugăreni, the fortress of Făget has been liberated.

The fortress of Făget, defended by a Romanian garrison became part of the Transylvanian Principate, and suffered a period of rebuilding under the rule of the new castle owner Ștefan Bekes, Gheorghe Borbely's son in law.

In the summer of 1602, Bektas, the pasha of Timișoara helped in his attempt by an important army came all the way from Anatolia went on the Mureș Valley from Transylvania. On the 7th of August he conquers the citadel of Lugoj and headed towards Făget. The Turk attack has been combined with the Tatar which without taking over any fortresses managed to destroy the castles and crops wherever they went through.

TIMIȘOARA ÎN ANUL 1663, DUPĂ DESCRIEREA LUI HENRIK OTTENDORF

Ioan Hațegan, Marlen Negrescu

Descrieri ale Timișoarei medievale sunt destul de puține. Cea mai consistentă este cea a călătorului otoman Evlyia Celebi, care a vizitat Timișoara de mai multe ori în intervalul anilor 1660 - 1664.

Acestei mărturii dorim să-i aducem o alta, la fel de corectă și edificatoare, ce are însă în plus o stampă (pe care o considerăm cea mai veridică dintre toate cele editate până acum), alături de o hartă a străzilor Timișoarei medievale - unicat în întreaga istoriografie consacrată acestei localități.

Este vorba despre un fragment ("Descrierea Timișoarei") din manuscrisul lui Henrik Ottendorf, redactat în ciornă la Timișoara în primele 6 luni ale anului 1663. Documentul se păstrează la Kriegsarchiv din Viena, Kartenabteilung K.VII.k.1 într-un manuscris de 98 pagini cu dimensiunea hârtiei de 19 x 29 cm și cu 24 desene cu dimensiuni ce variază între 27 x 35 cm și 27 x 75 cm. Manuscrisul îi aparține lui Henrik Ottendorf, membru al soliei austriece la Pașa de Belgrad din anul 1663, condusă de către ambasadorul baron von Goes.

Titlul manuscrisului este "De la Buda la Belgrad" și conform însemnărilor, a fost redactat în această formă în anul 1667. Desenele datează din anul soliei, 1663, ceea ce denotă faptul că Ottendorf și-a făcut și însemnările tot atunci și doar redactarea finală s-a realizat în anul 1667 la cererea Marelui Stat Major Imperial.

În cadrul politicii generale a Casei de Habsburg, solia baronului von Goes a avut un dublu scop: să medieze o întâlnire a influentului baron von Goes cu pașa de Belgrad, dar și să facă o recunoaștere exactă a stării celor mai importante obiective militare otomane, în vederea unei proiectate campanii militare austriece asupra acestora.

Rolul lui Ottendorf pare să fi fost precumpănitor în ultima direcție, cea a spionajului militar. Om cu un foarte dezvoltat spirit de observație (vezi textul descrierii și desenele), Henrik Ottendorf a cutreierat prin toate fortificațiile otomane pe unde a mers solia și a sintetizat elementele defintorii ale acestora. Informațiile sale au fost foarte bine apreciate de către generalul Montecucoli, membru al statului major imperial, pe masa căruia au și ajuns în anul 1667. Timp de decenii textul și desenele lui

Ottendorf au constituit baza pregătirilor logistice imperiale pentru marea ofensivă ce se va declanșa peste două decenii.

Cum s-a derulat însă concret solia baronului von Goes? La mijlocul lunii decembrie 1662 solia a plecat din Viena și a ajuns în ziua de 20 la Buda. De la Buda la Belgrad călătoria durează șase luni. Aceasta pentru că otomanii își dau seama de scopul soliei și o întârzie, trimițând-o la Timișoara.

Solia ajunge aici în primele zile ale lunii ianuarie 1663 și este găzduită de către pașa de Timișoara, în mai multe clădiri din oraș. În iulie 1663 are loc o primă întâlnire a delegației cu pașa la Belgrad, urmată de întoarcerea la Timișoara; apoi are loc o altă întâlnire.

Membrii soliei au avut, așadar, timp suficient, spre a cunoaște realitățile timișorene. Acest fapt reiese limpede din textul lui Ottendorf. Printre altele el redă și celebra butadă a beilor otomani de pe Dunăre care afirmă că “cel care cucerește Buda obține doar un oraș, pe când cel care cucerește Timișoara stăpânește o țară”. În acest fel autorul nostru dorește să reliefeze importanța strategică excepțională a cetății Timișoara în evul mediu.

Henrik Ottendorf cutreieră zilnic străzile cetății, ale celor două cartiere ale acesteia (Palanca Mare și Palanca Mică sau insula), își notează cele văzute și chiar le desenează. Cele două desene ale sale consacrate Timișoarei sunt reale și redau imaginea exterioară și interioară a orașului, așa cum nimeni nu a mai făcut până atunci.

Stampa generală a Timișoarei a mai fost publicată acum mai bine de două decenii în urmă atât în revista timișoreană *Orizont* cât și în *Magazin Istoric*. Schița străzilor cetății și a cartierelor medievale a fost redesenată și o prezentăm astfel.

Informațiile lui H. Ottendorf au fost confruntate cu textul lui Evlyia Celebi și cu desenul de epocă a lui Francisc Wattay și ele coincid, fapt ce validează corectitudinea acestor informații. În plus, H. Ottendorf confirmă că în evul mediu numele râului ce curgea prin șanțurile cetății este Timișul mic sau Timișel și abia în veacul al XVIII-lea apare numele de Bega.

O problemă care poate semăna confuzie este aceea a locului - față de cetate - pe care H. Ottendorf l-a acordat castelului: la sud dar nu în partea cea mai îngustă a fortificației, ci chiar la mijlocul acesteia. Planurile austriece ale asediului din 1716 plasează toate castelul în partea mai îngustă a cetății. Aici inginerii militari austrieci au avut dreptate și reprezentarea lui Ottendorf trebuie corectată.

Manuscrisul lui Ottendorf a fost semnalat, acum un secol, de un arhivist vienez, unui profesor budapestan. În cele din urmă, manuscrisul și

desenele aferente au fost publicate, în germană și în traducere maghiară, de către Egyed Hermann în anul 1943 la Pecs sub titlul *Budarol Belgradba 1663-ben "Ottendorf Henrik kepes utleirasa"*.

Datele despre Timișoara au fost folosite de către cunoscutul scriitor și publicist Franz Liebhard în Banater Mosaik, de către arhitectul Mihai Opreș în monografia sa consacrată Timișorii și de alți câțiva autori.

Pentru acest studiu am completat textul despre Timișoara și cele două desene inedite cu note științifice și cu un mic glosar de termeni explicativi ai demnităților otomane prezentate în text.

HENRIK OTTENDORF, *DESCRIEREA TIMISOAREI*¹

“Orașul Timișoara, care-și are numele de la râul Timiș și de la cuvântul var care pe ungurește înseamnă cetate, este situat dincolo de Dunăre și de Tisa (privind de la Viena, n.n.) în acea parte care este socotită a face parte din Ungaria de Jos și este numită de aceștia (maghiari, n.n.) comitatul Timiș (denumire de epocă pentru zona centrală și, prin extensie, pentru întregul Banat de azi, n.n.). Puține din casele orașului se văd de departe, doar turnurile moscheilor, fiind așezat (orașul, n.n.) pe șesul întins și, în mare parte, acoperit de pomii grădinilor din jurul orașului.

Către răsărit se aflau câmpiile “maroniscche”² și, peste Dunăre, Bulgaria. A fost construită înaintea acestora (otomanilor, n.n.) de către regii maghiari. Către miazăzi are orașul Belgrad sau Griechische Weissenburg³ și Dunărea la 13 mile. Către apus are Tisa, lângă o cetate și un orașel pe nume Petsch (Novi Becej, n.n.) la opt mile. Către miazănoapte sunt Eyssen Thor⁴ și Transilvania la 9 mile, după cum se văd de la Timișoara munții Transilvaniei.

În suburbie, către răsărit și miazănoapte, pe o milă aproape de jur împrejur, se întinde un câmp mare și neted, unde mai mulți ani la rând și-a făcut tabăra Ali – pașa. În dosul acestui câmp se află o pădure și un tufăriș scund care se întinde spre Denta pe patru mile: aici sunt și diferite poduri, căci Timișul străbate așezările fiind foarte întortocheat. Pe de altă parte, pădurea aceasta nu e mai lată de o milă, iar prin ea drumul este neted ca într-o cameră. Trecând de pădure, se întinde o câmpie netedă și nelocuită,

¹ Traducerea a fost făcută de către doamna Marlen Negrescu, căreia îi mulțumim și pe această cale.

² numit și Campus Maxond, o denumire generică pentru zona din jurul localității Alibunar de azi.

³ Novi Becej, pe stânga Tisei, în Banatul jugoslav.

⁴ Porțile de Fier ale Transilvaniei, pe Valea Bistrei spre Hațeg

pe care nu se vede nici o tufă sau deal și puține sate ale căror case sunt toate sub pământ; acest șes se întinde până la Palanke Panske⁵, două mile sub Belgrad și, mai departe, până la Dunăre.

Pe bună dreptate, Timișoara este împărțită în trei părți: cetatea, orașul și suburbiile, care de asemenea sunt de două feluri și o parte a lor se numește Insula, iar cealaltă Orașul rascian⁶.

Castelul (a)⁷, situat către miazăzi, este o clădire veche, în patru laturi cu un zid și patru turnuri puternice, pătrate, înconjurat din toate părțile de mlaștini adânci și de râul Timiș. Afară, în fața castelului, este încă un turn mare, în patru laturi care, asemenea celorlalte, este unit de castel printr-un zid și are o poartă mare și, în fața acesteia, un pod peste care trebuie să treci ca să intri în cetate. După descrierea lui Ortelius a asediului Timișoarei acesta pare să fie turnul de apă care, așezat între cetate și oraș și cucerit primul de către turci, a fost una din cauzele predării, căci prin aceasta, legătura dintre oraș și castel⁸ este tăiată. În castel sălășluiește caimacamul pașei de Timișoara sau guvernatorul; pentru că de data aceasta pașa nu este el însuși prezent, iar caimacanul supraveghează veniturile, muniția, proviziile și prizonierii, nedorind niciodată să lase pe vreunul dintre ai noștri înăuntru.

Orașul este înconjurat de un zid cu palisade puternice, înalte, din împletitură de nuiele lipită cu lut, în numeroase locuri zidit puternic în acest fel și umplut cu pământ, astfel încât stau pe el piesele de artilerie. În dosul acestui zid, pe alocuri și mai ales la Poarta Azapilor stă oarece zidărie veche care a rămas de la fostele clădiri ale cetății și ale orașului, iar în anul 1577 a fost dărâmat în întregime din cauza exploziei pulberăriei, ceea ce a cauzat mare pagubă. Șanțurile care înconjoară orașul sunt foarte adânci, iar Timișul face aceasta în multe locuri în mod natural, în altele cu ajutorul oamenilor; cum însă turcii nu se îngrijesc prea mult cu întreținerea acestora, le lasă să se astupe și le curăță doar foarte rar.

Cinci sunt porțile orașului: prima se numește Kuciuk Kalle Kapî⁹ ("Mica poartă a cetății") care nu este, de altminteri, decât o poartă făcută din palisade înalte; este solidă prin faptul că este așezată într-un unghi foarte aproape de cetate; aici fiind un loc foarte mlăștinos are un pod lung către suburbie. Cealaltă poartă se numește Soukapî¹⁰ și este un puternic

⁵ Pancevo, oraș la nodul Dunării, azi cartier al Belgradului

⁶ Orașul rascian - termen prin care austriecii îi desemnau pe ortodocși, deci orașul ortodocșilor

⁷ Literele dintre paranteze corespund celor de pe stampă lui Ottendorf.

⁸ Hieronimus Ortelius, *Chrolonolgia oder historische Beschreibung alter Kriegsemporungen*, Nurnberg, 1603.

⁹ Poarta Mică a Castelului

¹⁰ Poarta Apei

turn pătrat; deoarece Timișul se adună aici dinspre cetate, șanțul dintre oraș și insulă are apa limpede și proaspătă, bună de băut, din care pricină notabilitățile orașului pun să li se aducă apă de aici de către matararschilar sau "purtătorul de sticle". Ceilalți locuitori, care stau în alte părți ale orașului și în suburbii, își iau apa din șanțul orașului, care însă este îndeobște destul de murdară pentru că se spală și se aruncă în ea tot soiul de murdării, astfel încât unul își spală picioarele sau cârpe vechi ori aruncă în ea intestinalele oilor tăiate, iar altul, alături, își umple cana pentru băut.

Există și fântâni pe la case și chiar o fântână deosebit de bună în afara orașului la Derviși¹¹, dar majoritatea sunt cu salpetru și fiindcă turcii preferă să bea apă curgătoare în locul celei mai bune ape din fântâni, în general își iau apa din Timiș. După Ortelius, aceasta este poarta unde, în timpul asediului, atât creștinii cât și otomanii au și luptat dar au și păgubit atât de mult.

A treia poartă se numește Azab Kapî (Poarta azapilor) și și-a luat numele de la un fel de soldați turci numiți azapi, care însă sunt mai neînsemnați decât ienicerii. Aceasta este un turn frumos, dreptunghiular, zidit din piatră de talie, ridicat de generalul imperial Castaldo înaintea acestora (a turcilor, n.n.). De trei ori pe zi, în zori cu două ore înaintea zilei, după amiază cu două ore înaintea serii și seara, cu două ore după apusul soarelui, în turn bat tobele obișnuitul imn de slavă al turcilor în acompaniament de "schalmeye"¹². Sub acest turn sunt agățate, spre aducere aminte, numeroase ghioage mari, pinteni și alte însemne ale uriașilor sau giganților. Astfel și lângă poartă, într-o ladă lungă, zac osemintele unui om de o mărime incredibilă. La mijlocul turnului atârână o placă de fier groasă cam cât degetul mare în care este înfiptă o săgeată trasă în urmă cu cinci ani de un agă al ienicerilor, cu atâta putere încât a străpuns placa ce a fost apoi agățată aici spre aducere aminte.

A patra poartă se numește Horros Kapî (e)¹³, care este de asemenea un turn frumos făcut din piatră de talie, sus cu un foișor acoperit, construit tot de Castaldo. Pe acesta se află și un orologiu mare care bate orele și le arată și pe cadran. Dar pentru că turcii nu se prea pricep să-l mânuiască, rareori merge bine și decade alături de alte lucruri care la noi (austrieci, n.n.) se caută a fi întreținute.

¹¹ probabil mănăstirea de derviși Baba Huseyin.

¹² "Schalmeye" muzica militară otomană.

¹³ Horos kapî - poarta Cocoșului, Ottendorf îi zice a hanului, după hanul (caravanseraiul) din apropiere. Kana kapî - Poarta Sângelui, sau poarta turnului sângeri.

A cincea și ultima poartă se numește Kana Kapî (f) sau Poarta Sângelui și, cu toate că este un turn în patru laturi, este mai prost zidit, iar pentru că stă la capătul orașului, prin ea se trece mai puțin.

În mijlocul orașului este o răspântie cu căpriori deasupra și acoperiș de scânduri, care loc se numește Bazar (g) sau piață iar aici în bolți (prăvălii, n.n.) se vând tot felul de mărfuri și, pe loc, oameni, cai și alte lucruri prin strigare sau prin haraciul obișnuit la ei, astfel încât marfa e a aceluia care oferă mai mult. De asemenea aici pe străzi au băncile de schimb, căci schimbă tot felul de monedă în schimbul unui anumit câștig, îndeletnicindu-se ei și cu cămătăria

La capătul uneia dintre străzile acoperite care dă spre poarta hanului se ajunge la o străduță unde se află un han cu o curte și numeroase grajduri și diferite camere deasupra lor, dar și acesta decade.

Suburbia se împarte în două: Insula și Orașul rascian. Insula se află în apropierea Cetății, în fața Porții Apei. Timișul o înconjoară de jur împrejur: pe o potecă îngustă se poate ajunge la Poarta Apei, iar în rest se poate călători pe drumul obișnuit peste podurile Porții mici a cetății. Pe aici trece de asemenea un drum către Belgrad care însă nu e folosit decât de cei ce locuiesc în această parte a orașului. Această Insulă este des pomenită în descrierea asediului Timișoarei (din anul 1552, n.n.) căci turcii și-au așezat aici piesele de artilerie și, de aici, au tras asupra cetății, folosind cea mai mare putere.

Cealaltă parte a suburbiei se numește Orașul rascian, iar acesta este, de asemenea, despărțit printr-un braț îngust al Timișului și este tot o insulă dar, fiind construite peste tot case și poduri, nu se prea observă. Pe aici trece drumul obișnuit spre Belgrad și pentru că, la urmă, Timișul trece prin față, trebuie traversată o poartă și un pod lung. Celelalte părți ale suburbiei se întind către apus de-a lungul Timișului și suburbia este deschisă dinspre toate părțile fără porți.

În ceea ce privește moscheile din Timișoara, sunt cu totul opt, mari, cu turnuri înalte, construite după obiceiul lor și acoperite cu țigle, iar turnurile acoperite cu plumb. În oraș sunt două, de fiecare parte a bazarului câte una, în Insulă este una, iar în restul suburbiei, cinci. Prima, care stă afară în suburbie, se numește Kadintzamschie (k)¹⁴ și se află într-o piață lângă hanul de acolo. Cealaltă se numește Kilissamschie (l)¹⁵ și este în suburbie pe drumul care duce la Belgrad. A treia moschee se află

¹⁴ Denumirea moscheilor așa cum apare în cartușul stampeii (Kadintzamschit = moscheea cadănei, era o veche biserică creștină transformată în moschee pentru cadănele din haremurile demnitarilor).

¹⁵ Kilissamschit = Moscheea săbiei, în fapt kilissa (preluată din greacă înseamnă biserică. O altă veche biserică transformată în moschee.

în oraș de partea aceasta a bazarului sau pieții și se numește Hunkiartzametschie (m)¹⁶ sau bisericile împărătești și după ea trebuie să-și potrivească toate celelalte rugăciunile (din minarete, n.n). De cealaltă parte a bazarului, către cetate, stă a patra, pe nume Tzintzimetschametschie (n)¹⁷. A cincea stă în suburbie în apropiere de poarta hanului și lângă șanțul orașului: este o moschee nouă, frumoasă, se numește Seditzametschie (o)¹⁸, clădită de către Seidi Ahmed pașa, care a fost strangulat în urmă cu doi ani de către Ali pașa la ordinul împăratului turc, iar mormântul său - construit din piatră de talie de înălțimea și forma unei mese de altar de pe la noi - stă în curtea bisericii, la căpătâi cu un stâlp de piatră octogonal cu turban iar la picioare este unul care este ascuțit doar la vârf. Pe Insulă se află a șasea moscheie, pe nume Solitarzametschie (p)¹⁹. A șaptea moscheie, care se află în suburbie, nu departe de Poarta hanului, se numește Aisckkadintzanetschie (q)²⁰. A opta și ultima este afară, aproape la capătul suburbiei și se numește Muradie (r)²¹.

În afara acestor moschei mari, în suburbii sunt încă trei mici și mai proaste, clădite numai din lemn și cu turnuri joase din lemn, sus însă deschise într-atât încât muezinul lor să poată merge de jur împrejur și să poată striga la timpul obișnuit al rugăciunii. Una dintre acestea este lângă Poarta Azapilor²², cealaltă lângă Timiș aproape de biserica ortodoxă²³, iar a treia la capătul Insulei²⁴.

Numeroșii creștini de religie ortodoxă care stau în acest oraș Timișoara, precum și cei din satele apropiate, au bisericile lor deosebite. Biserica catolică este în suburbie, aproape de Poarta Apei²⁵, într-o străduță îngustă și este înconjurată de o curte și de case, iar alături locuiește un franciscan. Aceasta cuprinde ca mărime cel puțin cinci și șase sute de persoane. Rascienii sau ortodocșii își au biserica lor la capătul suburbiei, într-o grădină. Deși nu este atât de mare ca și cea catolică, ea este bine

¹⁶ Hunkiartzmetschit = Moscheea sultanului vărsător de sânge (creștin), moschee închinată sultanului Soliman Magnificul, în timpul căruia a fost cucerită Timișoara.

¹⁷ Tzintzimemetschit = moscheea Cincime.

¹⁸ Seiditzametschit - Moscheea lui Seidi Ahmed Pașa

¹⁹ Silihdarmetschit - oscheea silihdarului. Titlul este cel acordat marilor viziri, conducători de campanii. În cazul de față se referă la marele vizir Mehmed Koprule, deținător al unui vakâf la Timișoara, concentrat în jurul unei moschei proprii.

²⁰ Aischkaafintzametschit = moscheea cadănei Așa

²¹ Muradiemetschit = moscheea sultanului Murad (al treilea)

²² vezi nota 10

²³ Poate fi poziționată în zona parcului Brătianu și a bd. C.D. Loga, de azi.

²⁴ Insula sau Palanca Mică, suburbie timișoreană medievală, plasată aprox. pe perimetrul estic al pieței Victoriei spre bd. C. D. Loga, zona Catedralei ortodoxe.

²⁵ Poziționabilă între actualele bulevarde C.D. Loga și Eminescu.

construită și împodobită cu multe culori și picturi. Alături de ea, într-o casă, locuiesc câteva călugărițe bătrâne sau femei cucernice.

Nu departe de biserica ortodoxă, afară, este o moară de pulbere pe un braț al Timișului, înconjurată de un zid înalt de palisade și păzită de o sentinelă, ca nimeni să nu poată intra. Ali pașa are aici numeroase piese de artilerie pe care le ia în bătălii. Nu departe de aici se află numeroase alte mori de grâne pe un alt braț al Timișului, care trece de-a lungul Timișului²⁶.

Cât privește Timișul, acesta izvorăște în apropierea munților Transilvaniei la granița românească numită Severin. El curge dinspre răsărit spre Timișoara și se întinde în jurul orașului către apus, apoi se întoarce din nou și curge o jumătate de milă dinspre oraș spre răsărit, apoi pe o milă bună prin pădurea mai înainte pomenită, se întoarce din nou către apus către lacul Betzkerek²⁷, de unde se întinde până la două mile sub Belgrad către Palanske Panska (Pancevo, n.n.) și se varsă în Dunăre la jumătate de milă depărtare de acolo.

Lângă oraș, către miazăzi, sunt diferite mlaștini, aproape de jur împrejurul orașului. Sunt multe grădini care dau multe fructe, iar unele dintre acestea, datorită situației liniștite, erau chiar plăcute și le-am vizitat, acestea sunt întreținute în neorânduială și prost, după obiceiul lor.

Atât străzile orașului cât și ale suburbiilor sunt podite cu lemn tare, asemenea unui pod; cauza este că acestea nu sunt pavate și pământul este adânc și noroios dacă plouă cât de puțin.

Locuitorii orașului sunt toți turci. Creștinii locuiesc în suburbii și, asemenea multor turci, se întrețin din negoț, cultivarea pământului, creșterea animalelor și altele asemenea. Pentru că prin așezarea sa locul este foarte roditor și populat, turcii înșiși spun despre Timișoara că cine a luat Buda n-a obținut decât un oraș, cine însă a luat Timișoara a obținut o țară întreagă. Aici se găsește de asemenea o mulțime de vânat, parte datorită pădurilor din jur, parte pentru că este puțin urmărit. Deoarece șesul din jur este neted se găsește puțină viță de vie, precum câteva vii în jurul orașului care însă nu produc cât este nevoie, căci - deși turcilor le este interzis vinul - ei îl beau pe ascuns, iar negoțul cu vin este al rascienilor (ortodocșilor, n.n.) care nu numai că au aproape în fiecare din casele lor vin de vânzare, dar îl beau și ei înșiși cu deosebită plăcere. Îl cumpără din satele de la munte și, în mare parte, dinspre Belgrad.

Țigani, cu ocupații binecunoscute, sunt fierari, de asemenea muzicanți, geambași, iar în unele localități se lasă folosiți în locul călăului.

²⁶ Brațul Timișului curgea aproape de locul unde azi se află Liceele Electromotor și de arte plastice.

²⁷ Lacul Becicherecului, azi secat, se afla întins în zona din jurul Zrenjanin-ului.

Ei locuiesc în apropierea bisericii ortodoxe și adunătura asta este amestecată cu porcii. Când ortodocșii își țin Paștele sau este târg la Timișoara, țiganii au obiceiul să-i oprească pe trecători, atât femei cât și bărbați, și să le ceară o plată. Pe cei care nu vor să le dea nimic sau le dau mai puțin decât li se cere, îi aruncă în cea mai apropiată groapă cu apă sau noroi astfel încât stârnesc râsul.

În afara suburbiei, spre mieznoapte, cam la o lovitură de tun depărtare, locuiesc niște derviși sau călugări turci, lângă mormântul unuia dintre sfinții lor²⁸. Trăiesc din munca câmpului și cerșesc. Ei au o fântână deosebit de bună din care se ia zilnic apă. Pe unul dintre acești sfinți l-am văzut de mai multe ori șezând în apropierea Porții Azapilor. El cumpăra pâine din banii pe care îi cerșea și hrănea cu aceasta vrăbiile care îl cunoșteau și erau într-atât de blânde încât i se așezau adesea pe cap. Și suburbiile sunt clădite după felul turcesc: unele mai rău, altele mai bine, parte acoperite cu țiglă, parte cu șindrilă.

Cum baronul von Goes a fost trimis la Ali pașa pentru tratatul de pace, a fost încartiruit în suburbie aproape de Poarta Azapilor și (membrii soliei, n.n.) au fost găzduiți după cum urmează: 1) locuința baronului von Goes, 2) căpitanul loțiitor cu aprovizionarea trebuie să străbată grădina fiindcă nu putea trece pe străzi, 3) domnul Peres locuia deasemenea în acea grădină, 4) locuința mea, 5) domnii părinți iezuiți, 6) trompeții, bărbierii și alții, 7) domnul Tullio, 8) curierii, 9) domnul Mennin, 10) domnul de Breueg și colonelul Gruter; Ali Pașa și-a avut locuința la nr.11, nu departe de poarta hanului, la nr. 12 era chehaia sau intendentul acestuia, la 13 stătea defterdarul sau casierul; la 14 imbrohorul sau comisul, la 15 zachyretschî sau ofițerul cu aprovizionarea, la 16 subașa sau căpitanul ienicerilor care ne asigura paza, la 17 Reis-efendi sau cancelarul, la 18 celebi-ul, la 19 Husein aga cel care a venit cu noi de la Viena, la 20 Hagi Bekir bei secretarul sau kalletelscherebbi, la 21 Hagi Halil, un căpitan bătrân, în rest un turc cinstit și cunoscut la noi, cum puțini am văzut la ei.

De altminteri, despre Timișoara trebuie să amintim că în anul 1551 a fost asediată fără folos de turci. A fost însă cucerită în anul 1552 de către turci prin capitulare dar, de cum s-a retras, promisiunea nu a fost respectată și toți - chiar și căpitanul lor Stefan Losonczi - au fost nimiciți, dar locuitorii au fost mânați la casele lor. În anul 1577 cetatea a fost foarte distrusă din cauza explozării pulberăriei. În anul 1597 cetatea a fost asediată fără succes de transilvăneni, însă suburbia a fost incendiată iar

²⁸ Așezământul religios musulman Baba Husein poate fi poziționat în zona antenelor Radio - cimitir calea Lipovei.

turcii și tătarii au fost învinși cu această ocazie. În anul 1603 suburbiile au fost incendiate de două ori de către haiduci, iar acum în 1663 este negocierea, fără succes, a tratatului de pace cu Ali pașa.

Drumul și stațiile de poștă organizate între Buda și Belgrad

De la Buda la Belgrad se socotesc cu totul patruzeci și patru de mile și pentru ca turcii să călătorească mai repede, mai ales în slujba împăratului lor, pe drumul acesta sunt așezate 10 stații de poștă cum se poate vedea din cele ce urmează:

Buda – 2 mile mici – Hamseve - 2 mile mici Ertschin – Jancourteran (prima poștă dinspre Buda) 2 mile mari - Penteli - 2 m.mari - Fedwar (a doua stație de poștă) 3 mile mari Paxtum – Tolna 2 m. (a treia Poștă) 1 milă Ovar – 1 milă Seksard - 1 milă Bathosek (a patra poștă) - 1 milă Sekkksitz – 2 mile Mohacs (a cincea poștă) - 2 mile Birnebar (a șasea poștă) – 1 milă Essek (a șaptea poștă) 3 mile Bukovar a opta poștă - 3 mile Torawik - 1 milă Collowitz - 2 mile Metrowitz (a noua poștă) 3 mile un sat (a zecea poștă) 4 mile Semlin de aici se călătorește pe apă – Belgrad și de aici se călătorește cu poșta din nou pe apă până la Zemun.

DRUMUL DE LA VIENA LA TIMISOARA

Așa cum l-a făcut domnul von Goes:

Localitatea	Cum a călătorit	Mile mici
Viena	Pe apă	
Bratislava, oraș și cetate		10
Somorja sat		2
Suly mori		4
Raro-Asvany sat		6
Wenek sat		2
Komarom cetate și târg		2
		Mile mari
Duna almas sat	Pe jos	1
Esztergom oraș și cetate		4
Veresvar palancă		3
Buda veche târg		1,5
Buda oraș și cetate		0,5
Hamsewe palancă		2
Ertschin palancă		2
Jancourteran palancă		2

Penteli palancă	2
Fedwar palancă	2
Paxum palancă	3
Tolna palancă	2
Ovar palancă	1
Szekszard palancă	1
Bataszek palancă	1
Seksitz palancă	1
Mohacs palancă	2
Birnebar palancă	2
Veresmarkh palancă	1

	Pe Dunăre	Mile mici
Sella sat		1
Zombor palancă și oraș		1
Crvenka sat		3
Vrbas sat		3
Turija sat		2
Novi Becej palancă și oraș		2
Galad sat		3
Totzin (Novi Kozarci) sat		1
Horatzin (Veliko Selo) sat		1
Tomba (Jimbolia) palancă		1
Checea sat		2
Bobda sat		1
Timișoara oraș și cetate		1

DRUMUL DE LA TIMIȘOARA LA BELGRAD

Așa cum am călătorit eu (Ottendorf, n.n.):

Timișoara	4 mile mici
Denta palancă și sat	2
Margita sat sub pământ (bordeie, n.n)	2
Lokve (Sânmihai) sat sub pământ	
Novo Selo (Nordak) sat sub pământ	
Pancevo (Panske) palancă și târg pe Timiș care la o oră de aici se varsă în Dunăre	1
Belgrad	2

De la Timișoara la Denta este pădure, restul până la Belgrad șes întins fără vreun pom sau deal.

DRUMUL DE LA BELGRAD LA TIMISOARA

Aşa cum l-am străbătut la întoarcere:

Belgrad pe apă până la	
Panske (Panciova) palancă	2 mile mici
Koslovatz (Kovacica, n.n.) sat	2
Tomasin Tomasevac (n.n.) sat la Timiș	2
Schuplan (Krajisnik n.n.) sat sub pământ	2
Parđa (Medja, n.n.) sat	2
Timișoara	4

De la Belgrad până la o milă de Timișoara drumul acesta este tot șes întins pe care nu se vede nici un pom.

DRUMUL DE LA TIMISOARA LA BELGRAD

Aşa cum l-a călăuzit Husein aga pe domnul von Goes:

Timișoara până la o poiană - 2 mile mici - o altă poiană - 2 mile mici - o a treia poiană la Timiș - 4 mile mici - Horlohad (Orlovac, n.n.) un sat pe Timiș 2 mile mici. Am lăsat lacul Becicherec la stânga până la Tisa: de la Tisa în jos am călătorit pe un braț al acesteia până dincoace de Dunăre la un mal înalt pe care ei îl numesc Sardek 2 mile mici - Belgrad 3 mile mici.

TIMIȘOARA IN 1663, AFTER HENRIK OTTENDORF 's DESCRIPTION. (Summary)

The present study actualises for the first time in an unabridged version, the text and pictures of Henrik Ottendorf made in Timișoara in 1663. The text that refers to Timișoara has been partially used in less ample works. The print - is the only true source known until now because the author spent six months of his life in Timișoara - and has been published over two decades ago.

The sketch of the streets from Cetate, and of the two Palanca were not previously used and is thus less known.

The total translation of the text into Romanian, accompanied by the print and the sketch of the streets, represents a major contribution to the history of Timișoara in the 17th Century.

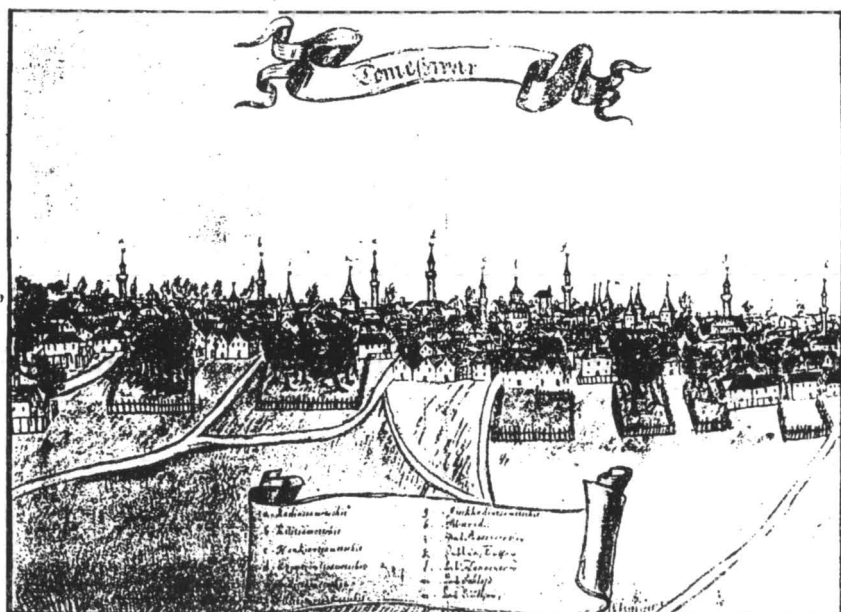

Fig.1. Timișoara

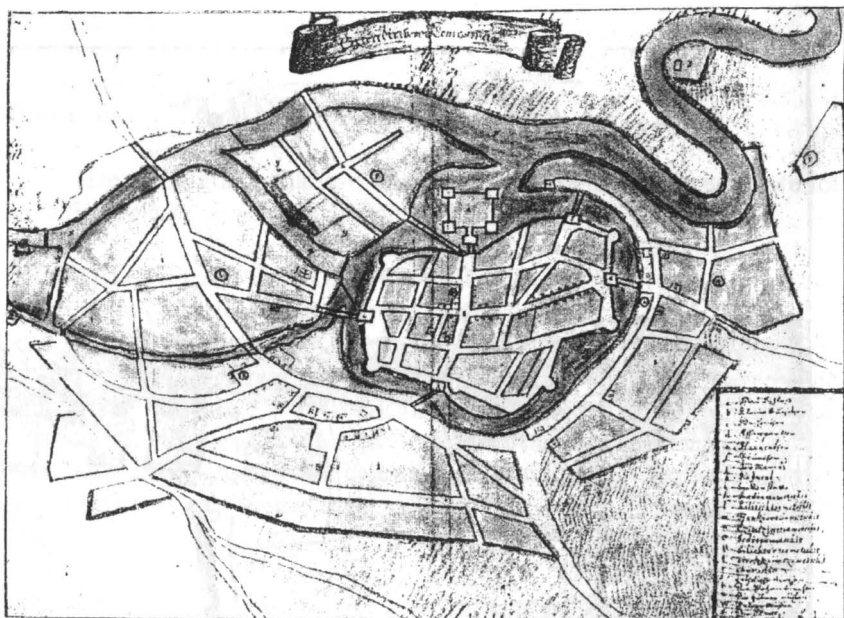

Fig. 2. Timișoara (roșu – terenul orașului; galben – străzi; albastru – brațele Begăi)

**CRONICA EXPOZIȚIEI
“BANATUL OTOMAN (1552-1716).
PAGINI DE ISTORIE”
(TIMIȘOARA: 19 SEPTEMBRIE-18 OCTOMBRIE 2002)**

Daniela Tănase

Trecerea a 450 de ani de la cucerirea cetății Timișoara și de la transformarea Banatului de câmpie în provincie a Imperiului otoman a oferit Muzeului Banatului din Timișoara prilejul de a prezenta publicului larg această epocă mai puțin cunoscută din istoria Banatului prin organizarea unei expoziții intitulate “Banatul otoman (1552-1716). Pagini de istorie”. În această expoziție ne-am propus să prezentăm civilizația pașalâcului de Timișoara, rezultat al conviețuirii dintre cuceritorii otomani și localnicii români și sârbi, dar accentul este pus pe viața musulmanului otoman, pentru ca oamenii de azi să-i cunoască și pe cuceritori.

Expoziția a fost structurată în șase părți: expansiunea otomană din secolele XV-XVI, istoria pașalâcului de Timișoara (1552-1716), viața în Imperiul otoman, evocarea personalității și operei călătorului turc Evlyia Celebi, cucerirea austriacă a Banatului din secolul XVIII și moștenirea otomană în arhitectura din Banat și în lexicul limbii române.

I. Expansiunea otomană

Expoziția debutează cu prezentarea expansiunii Imperiului otoman în secolul XV, dar și a rezistenței antiotomane din Banat, a cărui personaj central a fost Ioan de Hunedoara (1441-1456). Prin luptele duse contra otomanilor și mai ales prin victoria de la Belgrad din anul 1456 împotriva cuceritorului Constantinopleului, Mahomed al II-lea (1451-1481), Ioan de Hunedoara a zăgăzuit pentru șapte decenii expansiunea otomană spre Europa centrală.

Evocarea personalității sultanului Suleiman Magnificul (1520-1566), cel mai mare cuceritor din istoria Imperiului otoman, completează primul segment al expoziției.

II. Pașalâcul de Timișoara

În continuare sunt prezentate secvențe din istoria politico-militară a provinciei *Temeşvar vilayeti*, cunoscută la noi sub denumirea de pașalâcul

de Timișoara, care se confundă până la începutul secolului XVIII cu istoria Imperiului otoman.

În anul 1552, după un asediu de 25 de zile, a fost cucerită Timișoara, cetate care era considerată, alături de cea a Belgradului, cheia Europei centrale. În acele vremuri se spunea că cel care cucerește cetatea Buda cucerește doar o cetate dar cel care cucerește Timișoara cucerește o țară. Seceta i-a ajutat pe otomani să cucerească cetatea, așa cum s-a întâmplat și la cucerirea de către austrieci a Timișoarei în anul 1716, deoarece brațele cu apă și mlaștinile din jurul sistemului de apărare (format din palisadă și val cu șanț) au secat. Pașalâcul de Timișoara ia naștere în vara anului 1552 după cucerirea cetății Timișoara. Cetatea Timișoarei a fost apărată cu îndârjire de Ștefan Losonczi și de ostașii săi dar, seceta i-a ajutat pe musulmani care nu au mai fost împiedicați de canalele și mlaștinile care apărau în mod natural Timișoara.

Încercări de a elibera Banatul de sub stăpânirea otomană au avut loc în anul 1594, și anume răscoalele românilor și sârbilor și în 1596, când Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, a asediat fără succes cetatea Timișoara.

Otomanii au continuat seria cuceririlor și în secolul XVII, dar după eșecul de la Viena din 1683 puterea lor începe să apună, fapt relevat și de războaiele otomano-habsburgice care vor fi tot mai aprige. În acest context se înscrie și cucerirea Timișoarei și a Banatului de armatele austriece comandate de prințul Eugeniu de Savoia în anul 1716.

Demnă de semnalat este și participarea sultanului Mustafa al II-lea (1695-1703), la războaiele împotriva austriecilor din anii 1695-1687, singurul sultan care a pus piciorul în Banat și în Timișoara.

Din această prezentare nu puteau lipsi reperele cronologice, lista pașalelor de Timișoara și o hartă a pașalâcului pe care sunt marcate principalele localități cu edificii publice și clericale musulmane.

III. Viața în Imperiul otoman

Acest segment al expoziției este dedicat vieții în Imperiul otoman, atât a musulmanilor cât și a supușilor lor din imperiu și din Banat. Structurii administrative și militare a *vilaietului* (unitate politico-administrativă cunoscută la noi sub numele de pașalâc) de Timișoara i se adaugă secvențe ale vieții cotidiene musulmane și creștine. Au fost expuse imagini ale portului musulman, ale sărbătorii bairamului, dansul *dervișilor* (călugări musulmani) dar și *sacagii* sau *caravanseraiuri*. Țăranii creștini sunt înfățișați muncind la câmp sau în drum spre târg dar și în casele în care locuiau. O icoană pe sticlă reflectă imaginea pe care o aveau creștinii despre musulmani: soldații romani care păzeau mormântul lui Hristos sunt

prezentați în costum ieniceresc. Imaginea este completată de *defterul* (codice legislativ) cu dările supușilor, indiferent de religie, din vilaietul Timișoara dar și de obligațiile necesare și cele dezirabile ale creștinilor din Imperiul otoman.

IV. Evlyia Celebi

În această prezentare nu putea să nu fie evocată personalitatea călătorului Evlyia Celebi (1611- 1684?), care în calitate de participant la campaniile militare otomane din anii 1660-1664, a trecut și prin Banat. Evlyia Celebi a lăsat descrieri pitorești ale cetăților din Banat, ale locuitorilor de aici și ale obiceiurilor lor, care sunt cu atât mai valoroase cu cât provin de la un martor ocular.

În timpul peregrinărilor sale de aproape jumătate de secol Evlyia Celebi a vizitat teritorii de pe trei continente, numărându-se printre cei mai cunoscuți călători din istoria universală.

V. Cucerirea austriacă

Asediul cetății Timișoara din anul 1716 s-a încheiat cu capitularea otomanilor în fața armatelor austriece conduse de prințul Eugeniu de Savoia. Banatul a fost transformat în provincie a Imperiului habsburgic, condusă de un guvernator militar până în anul 1751, când a fost introdusă guvernarea civilă.

În cursul secolului XVIII, în Banat au avut loc o serie de confruntări otomano-austriece pentru deplina stăpânire a acestei provincii, importantă din punct de vedere geo-strategic pentru ambele imperii. Conflictele s-au încheiat în anul 1788 când a avut loc ultima incursiune otomană în Banat. După pacea de la Șiștov din anul 1791, otomanii nu mai stăpânesc în această regiune decât insula Ada Kaleh.

VI. “Moștenirea” otomană

Conviețuirea dintre civilizații, cea turco-musulmană și cea creștină românească a lăsat urme până în ziua de astăzi atât prin păstrarea unor monumente arhitectonice de influență turcească: bazarul din Lipova, clădiri cu arcade din Ciacova, cât mai ales prin pătrunderea în lexicul limbii române a unor cuvinte uzuale. În Timișoara s-a mai păstrat o inscripție în limba osmană aflată la baza “Primăriei vechi” din Piața Libertății și care are următorul conținut: „*Anul ridicării acestei băi din timpul de groază sub Ibrahim Ehan, Hedşa 1053*” [1643].

Am expus gravuri originale din colecția Secției de Istorie care reprezintă portrete dar și imagini cu cetatea Timișoara:

-*Portretul sultanului Suleiman Magnificul* (1520-1566). Gravură de Jeronimus Hopfer (activ la Augsburg între 1520-1523)

-*Cetatea Timișoarei asediată de trupele lui Sigismund Báthory-1596*. Gravură atribuită lui Alexander Maik (1559-?)

- *Asediul cetății Timișoara-1596*. Gravură atribuită lui Johann Sibwacher (?-1611)

- *Portretul lui Hussein, pașă de Timișoara*. Gravură de Frederik Bloemart, gravor olandez din secolul XVII

- *Cetatea Timișoara-secol XVII*. Gravură de Gaspar Bonthalos (1625-1703)

- *Cetatea Timișoara*, gravură de Gabriel Bordenehr (1664-1758)

Obiectele tridimensionale întregesc tabloul oferit de imaginile și textele de pe panouri. Armele sunt reprezentate prin pumnale, hangere, iatagane, săbii, pistoale și puști expuse în vitrine și în panoplii (Foto 1- iatagane și pumnal cu teacă). Sunt prezentate și însemne de rang: *tui* (coadă de cal), însemn din argint în formă de frunză, gravat cu citate din Coran.

Un alt grup de piese îl constituie vasele de metal: ibric, ceainic, căldare, vase cu toartă, cazanul ieniceresc precum și vasele de ceramică, toate datează din epoca otomană și au fost descoperite la Timișoara și Cenad (Foto 2- Ceainic, ibrice, căldare și căni).

Între piesele din colecția noastră se detașează pietrele de mormânt din marmură, care se așezau la căpătâi, adeseori era reprodus sculptat turbanul pe care îl purta bărbatul sau acoperământul de cap specific femeilor (Foto 3- Pietre de mormânt).

Acele de turban, inelul și gemele sigilare, paftalele, pipa ilustrează costumul oriental și obiceiurile cotidiene.

Au fost expuse și monete otomane din secolele XVII- XVIII și medalii bătute de austrieci cu ocazia victoriilor repurtate împotriva otomanilor în anii 1551, 1697 și 1716.

Alături de un document otoman original din anul 1734, care are *tugra* (monograma sultanală), a fost așezată o frumoasă călimară turcească din argint. Covorul oriental expus la ieșirea din expoziție chiar dacă nu este de proveniență turcească este lucrat în aceeași tehnică și l-am expus în dorința de a întregi tabloul civilizației musulmane care este de origine orientală.

În centrul sălii a fost expus un covor de rugăciune orientat spre Mecca așa cum îl așează musulmanii atunci când își fac rugăciunile obligatorii prevăzute în Coran. Plasarea acestui covor în cadrul expoziției

sugerează faptul că expansiunea otomană a fost făcută în numele credinței (a lui Allah) de către *ghāzī* (luptători pentru credință), de la sultan la ostașii de rând. (Foto 4-vedere generală a expoziției-în centrul imaginii: covor de rugăciune)

În calitate de realizatoare a expoziției îmi exprim speranța că am reușit să creez o ambianță atractivă pentru vizitatori care să ofere în același timp informații științifice. Atenția publicului a fost captată de la început, fiind introdus în atmosfera pașalâcului de Timișoara prin intrarea pavoazată în chip de cort de campanie.

Bibliografie folosită la realizarea expoziției

- Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996.
- Traian Birăescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934.
- Traian Birăescu, *Cultura apuseană, turcii și maghiarii (turcii în centrul Europei)*, Timișoara, 1935.
- M. Bizerea, C-tin. Rudeanu, *Considerațiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu*, în SIB, 1969, p. 7-22.
- Samu Borovszky *Temes vármegye*, Budapest, f. a.
- *** *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976.
- *** *Culegere de texte pentru istoria României*, vol. I, București, 1977.
- André Clot, *Soliman Magnificul*, București, 1997.
- Aurel Decei, *Încercările lui Sigismund Báthory de a elibera Banatul și Timișoara de turci*, în Tibiscus, III, 1974, p. 171-180.
- Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, București, 1978.
- Aurel Decei, *Relații româno-orientale*, București, 1978.
- Mehmed Ali Ekrem, *Civilizația turcă*, București, 1981.
- Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981.
- Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984.
- Liviu Groza, *Restituri istorice*, vol. I (1993); vol. 3 (1996); vol. 4 (1997); vol. 5 (1998); vol. VI (1998), Lugoj.
- Halil Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică*, București, 1996.
- *** *Istoria românilor*, vol. IV, București, 2001.
- Gyula Káldy-Nagy, *A csanádi szandzsák 1567. És 1579. Évi összeírása*, Szeged, 2000.

- V. Leu, R. Grăf, *Din istoria frontierei bănățene, ultimul război cu turcii (1788-1791)*, Reșița, 1996.
- Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, București, 1976.
- I. Munteanu, R. Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara, 2002.
- Vasile V. Muntean, *Contribuții la Istoria Banatului*, Timișoara, 1990.
- Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, 1989.
- Gheorghe Sebestyén, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, nr. 1, 1984, p. 41- 49.
- I.D. Suci, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980.
- József Szalay, *A magyar nemzet története*, 1896.
- V. Veliman, *Documente turco-osmane privind vilaietul (eialetul) Timișoara*, în *Revista Arhivelor*, LXII, vol. XLVII, nr. 4/1985, p. 413-426.

Lista ilustrațiilor

- Foto 1-Iatagane și pumnal cu teacă
- Foto 2-Vase de metal
- Foto 3-Pietre de mormânt
- Foto 4-Vedere generală

Foto 1

Foto 2

Foto 3

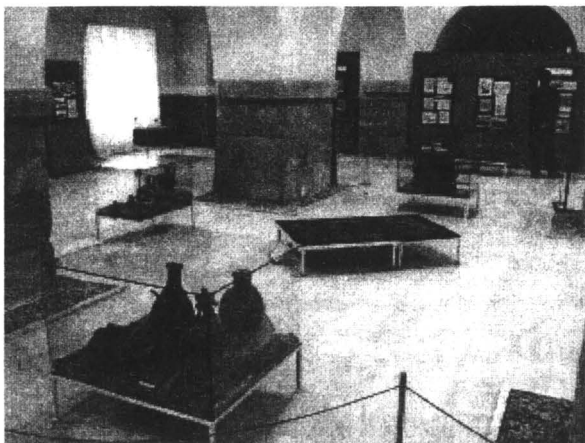

Foto 4

Legenda:

Foto 1 - Iatagane și pumnal cu teacă

Foto 2 - Vase de metal

Foto 3 - Pietre de mormânt

Foto 4 - Vedere generală

GLOSAR

de termeni turco-osmani

selecție de Ioan Hațegan

- A**
- abuz toplari*, tunuri de aruncat obuze, obuziere.
- aga*, căpetenie militară, ofițer, titlu militar ce se adăuga la numele propriu, grad inferior în oastea otomană; frate mai mare, stăpân, șef, domn, om avut, fruntaș la sate.
- agalâk (ağalık)*, titlul unui agă, senior, moșier, generozitate, orgoliu.
- agem-oglan (Acemi oğlanı)*, copil neinițiat, novice, ageamiu, ienicer recrut; fecior străin, viitor ienicer, paj, instituție specializată în pregătirea ienicerilor.
- aian (a'yan)*, notabil, fruntașul unui sat sau oraș; demnitar, om avut care se angaja să presteze unele servicii pentru stat, în schimbul anumitor avantaje; categorie socială în Imperiul otoman.
- akçe*, „alb”, monedă otomană de argint, denumită de europeni aspru (gr. Ἄσπρόν), a cărei valoare era 1/50 *guruş* sau piastru. În cursul secolului al XVII-lea s-a depreciat, titlul său fiind redus la 70% și apoi de 50% (rom.: *aceea*).
- akângi (akinci)* trupe neregulate de cavalerie, folosite pentru incursiuni peste hotarele Imperiului otoman.
- alai (alay)*, de la gr. Ἀλλάγιον, trupă, regiment, paradă (militară), cortegiu, ceremonie, grup, mulțime, ironie.
- alaibei (alaybeyi)*, căpetenie de oaste de provincie sub comanda sangeaceilor; comandant de spahii, comandant de district, colonel (de jandarmerie etc.).
- alem*, steag, drapel (sinonim cu sangeac = *sancak*).
- aman*, iertare, îndurare, protecție, se folosește și în sens de salv-conduct.
- amil*, intendent, administrator, factor, arendașul veniturilor Porții.
- arabagi (arabacı)*, căruțaș, meșter de căruțe.
- arpa emini*, intendentul de feude numite „arpalik”; corespunde jitnicierului.
- arpalâk (arpalik)*, feudă sau apanagiu care se acordă unor slujbași otomani (din serai, cărturari etc.); pensie.

arşin (*arşin*), unitate de măsură pentru lungimi, echivalând cu 0,68 m; cot.

aşagi bölük (*aşagi-bölük*), „bulucul inferior”, denumirea unor categorii de oşti otomane (de cavalerie). Făceau parte din „Alti-Bölük” (cele şase divizii).

aşagi bölük sipahileri, spahii din „bulucurile inferioare”.

a'şar (*aşar*, *aşer*, *öşr*), zecime, zecimală, dijmă, dare de „o zecime”, a zecea parte (din produse etc.).

aşci (*aşci*), bucătar.

asesbaşi (*asesbaşi*), căpetenia gardienilor, şef de poliţie (în administraţia otomană).

atalik (*atalik*), bătrân din oastea tătară.

atoglani (*atoğlani*), îngrijitori de cai, rânđaş la cai.

avaiet (*avâid*, pl. din *âide*), venituri (obişnuite şi stabile); beneficii, rente, dări, obligaţii (pentru diferite slujbe) etc.

azab (*azap*, *azeb*, *azep*), celibatar, categorie de oaste otomană, arcaş, trăgător în vechea marină otomană, păzitor de cetate.

âdet, obicei, datină, tradiţie, taxă, impozit, dare, tribut (pl. *âdât*).

âmil, slujbaş, valiu, guvernator etc.

B

badj (*bâc*), taxă de negoţ; taxă de vânzare pentru mărfuri vândute în piaţă, taxă de tranzit, vamă, vezi şi *gümriük*.

badjdar (*bâcdâr*), strângătorul taxei de badj, vameş.

bakkal, (rom. *băcan*), negustor care vinde diferite produse alimentare şi alte legume (cu amănuntul).

bal agasî, „agă pentru miere”, căpetenie tătară care strângea miere pentru hanii Crimeii; îputernicit cu strângerea de miere şi ceară pentru Poartă.

balimiez (de la ital. *ballimezzo*) denumit de turci şi *balyemez*, („care nu mănâncă miere”); tun de mare calibru folosit la asedii de cetăţi.

baltadji (*baltacı*), halebardier, vechea gardă din Harem.

başburg, căpetenie, comandant de oaste.

başceauş (*başçavuş*), prim-ceauş, ceauşul de frunte, starostele ceauşilor.

başmuhasebe, Contabilitatea generală; secţie în administraţia financiară otomană.

- başserdar*, serdarul suprem, serdarul de căpetenie, comandant suprem de oaste.
- bazar* (pazar), târg, loc pentru negoț, bâlci, piață, *duminică* (pazar).
- bazirgân* (*bezirgân*), negustor, om de afaceri.
- bedestan* (*bezestan*), bazar (târg) de pânzeturi (de obicei acoperit) în centrul orașelor.
- bei* (*bey*), șef, prinț, căpetenie, notabil, titlu dat unor guvernatori de provincii; denumire care se dă și unor notabili sau comandanți creștini, inclusiv domnilor români.
- beilerbei* (*beylerbeyi*), „beil beilor”, guvernator de provincie în Imperiul otoman, cu rang de vizir; denumirea rom. veche: *beglerbeg*.
- beilic* (*beylik*), stat, mirie, fisc; clădire pentru găzduirea trimișilor otomani în țările române.
- beizade*, fiu de bei, titlul dat fiilor domnilor români, prinț.
- bektași*, sectă musulmană după numele cărturarului Hadji-Bektaş Veli (sec. XIV); musulman mai puțin mistic, om cu convingeri liberale.
- beraia* (*beraya*), categorie de supuși privilegiați (în Imperiul otoman); se folosea și pentru a desemna boierimea din țările române, spre deosebire de *raia* (*re'aya*), care se folosea pentru țărâtime și pentru masele populare în general.
- berat*, diplomă, brevet imperial (de privilegiu pentru decorație etc.), act de investitură pentru domnie; diplomă de consul, de guvernator de provincie etc.
- beșa* (*beşe*), căpetenie peste cinci ostași; beșliu.
- beșli*, cavalerie ușoară, călăreț, corp de oaste (turci, tătari) pentru paza localităților, piețelor, etc.
- beșliaga* (*beșli agasi*) „agă de beșlii”, căpetenia corpului de beșlii.
- beșlik*, monedă otomană de 5 piaștri.
- bina-emini*, „intendent de binale”, intendent de construcții, arhitect.
- binbași* (*binbași*), „căpetenie peste 1000 de ostași”, maior.
- boccea* (*bohça*), pachet cu diverse obiecte casnice înfășurate într-o pânză (șal etc.); obiecte înfășurate.
- bölük*, unitate militară otomană alcătuită din 100-300 de oameni; companie (de obicei la ieniceri).

bölük-aga, comandant de *bölük*.
bölük-başı, comandantul unui *bölük*.
bölük-halkı, oaste otomană formată din șase categorii distincte numite „Altı-bölük”.
bostangi (bastancı), ostași din garda Seraiului; la început: paznic la grădina Palatului; paznic de grădină.

C

cadıat (kadılık), unitate administrativ-judiciară în Imperiul otoman, în cadrul sangeacului, aflată sub jurisdicția unui *cadıu (kadı)*.
cadı-efendi (kadı-efendi), domnul *cadıu*, *cadıu*, judecător musulman.
cadıu (kadı), dregător otoman însărcinat cu aplicarea dreptului religios (*șer*) într-o circumscripție judiciară (*kadılık*) și cu controlul administrației.
caımacam (kaymakam), cel care ține locul cuiva, locțiitor, guvernator.
capuchehaia (kapukethuda), intendent de Poartă, reprezentanții domnilor români pe lângă Poarta otomană (cu statut diplomatic). Aveau și demnitarii otomani (vizirii etc.).

capudan (kapudan), amiral, comandant de flotă, comandant de cetate, căpetenie militară.
capugibași (Kapucibași), „șeful portarilor”; se numea și *ser-bevvabin* (persan); șambelan; erau folosiți și pentru solii și corespondență oficială.
casapbași (kasapbași), starostele măcelarilor (din Serai sau din Istanbul); mai marele măcelarilor; *casapbași-aga (kasapbași-ağa)*
caza (kaza, kadılık), unitate administrativă-judiciară în Imperiul otoman, condusă de un judecător musulman numit *cadıu (kadı)*.
cântar (kantar), instrument pentru greutate; varia după regiuni, în Imperiul otoman: 1 *cântar* = 44 *ocale* (cca.).
ceauș (çavuş), corp de olaci, curieri, bătrânii ienicerilor, căpetenie de rang inferior, sergent, apod.
ceauș de alai (alay çavuşu), *ceaușul* desemnat pentru un corp de oaste (*alay-regiment*).
ceauș-bași, căpetenia *ceaușilor*, divanului, apodul marelui vizir sau al unui dregător otoman.
ceauș-emini sau *ceauș-kethudasi*, intendentul *ceaușilor*.

ceauş-kiatibi, secretar al ceauşilor.

cemaat (cit. *Djemaat*), comunitate, grupare de oameni, enoriaşi; unitate militară (mică) în oastea otomană; companie.

cerahor, salahor, lucrător.

cerha (*çerha*), tun mic.

cerhagi (*cerhaci*), trupă de avangardă, cercetaş, hărţuitor.

ceribaşi, „şef de oaste”, rang în oastea otomană.

cetegi (*ceteci*), cel care participă la incursiune în grup (ceată).

chehaia (*kehaya*), intendent, administrator.

chehaiabei (*kethunda bey*), intendent, administrator, starostele unei corporaţii, adjunctul marelui vizir.

chehaia capugiilor, v. *kapucular kethudasi*

chilă (*kile*), veche măsură de capacitate pentru cereale (varia după regiuni în Imperiul otoman); în medie, cca. 18-22 ocale; cca. 25 kg.

chisedar (*kisedar* sau *kesedar*), cel care ţine banii, intendent financiar, perceptor, casier.

ciftlik (*çiftlik*, de la *çift* = pereche); suprafaţă de pământ care putea fi arată cu o pereche de boi; moşie, fermă ţărănească şi acareturile de pe moşie,

casă; întinderea ciftlicului varia între 80 şi 150 dönüm (40 paşi).

ciohodar (*çukadar*), ciohodar, cel care se ocupă de unele nevoi ale sultanilor şi altor demnitari otomani (var. *Çuhadar*); categorie de slujitori din Serai etc.

ciorbagi (*çorbaci*), titlu militar purtat de comandanţii de regiment (*orta*) din corpul ienicerilor; notabil la sate, domn, stăpân.

ciubuc (*çubuk*), băţ lung, lulea cu coada lungă şi încovoiată, pipă; câştig (avantaj) fără muncă.

cizyedar (cit. *giziedar*), strângător de gizia (capitaţie, haraci, tribut); perceptor de capitaţie.

colgii (*koldjilar* = *kolcular*), paznici, păzitori (de moşii etc.); ostaşi de pază; poliţie.

columborna (*kolumborna* sau *kolomborna*), o categorie de tunuri.

conac (*konak*), clădire pentru conăcire, palat; case de pe moşie, loc de popas, staţionare.

çavuşlar-emini (*kethudasi*), intendentul ceauşilor, căpetenie în oastea otomană.

D

dalkiliç, „cel care se aruncă cu sabia în luptă”, ostaş de

- sacrificiu, categorie în oastea otomană.
- Darbhané emini*, intendentul monetăriei otomane.
- darbzen* (*darbuzen, darbusan, darbzan*), tun greu de asediu.
- dar-ul-hadis* (Casa tradiției), școală în care se învățau tradițiile privitoare la profetul Mahomed (*Muhammed*).
- dar-ul kur'an*, „casa Coranului”, școala unde se învăța citirea Coranului și interpretarea lui (*tefsir*).
- defter*, registru, condică, catastif, caiet.
- defter-emini* (*kethudasi*), intendentul de condici, șeful arhivei.
- defterdar*, perceptor, încasator de dări, slujbaș însărcinat cu probleme financiar-contabile.
- defterdar pașa*, înalt dregător otoman, însărcinat cu administrația finanțelor, primul *defterdar*, ministru de finanțe (în Imperiul otoman).
- defterhane*, „Casa de condici”, administrația de cadastru, arhivă.
- delilbași*, căpetenie de cavalerie ușoară (în armata otomană); a devenit: *delibași* (căpetenie de nebuni); căpetenie de viteji.
- delir*, viteaz, curajos, categorie de oaste otomană, ostaș de sacrificiu; vulgar *deli* (nebun).
- demirli*, unitate de măsură pentru cereale, de cca. o baniță (var. *dimirlicie, dimerlicie* = cu fier)
- derviş*, călugăr musulman, cărturar, sfânt, sărman, om simplu și de suflet.
- Devlet*, stat, împărăție, putere, fericire, noroc.
- Devlet-i aliyye*, „Înaltul devlet”, denumire dată Imperiului otoman.
- dil*, limbă, prins (pentru informații), om capturat în luptă pentru a da relații despre dispozitivul inamic.
- dirhem*, dram, drahmă, măsură de greutate, echivalent cu un sfert de oca (*oca* = 400 dirhem); veche monedă de argint în sistemul monetar arab.
- divan çavuşu*, „ceauș de divan”, însărcinat cu buna desfășurare a divanului.
- divan efendisi*, secretar de divan, scribul care nota hotărârile divanului (imperial, al marilor viziri, etc.); secretar otoman pe lângă domnii români (rom. *divan* – *efendi*).
- dizdar*, comandantul unei cetăți, căpitan de cetate.

djelali (*Celâli*), răscolat, răzvrătit, răufăcător.
dönüm, unitate de suprafață de 1600 pași pătrați (919,3024 m²).
dragoman, traducător, translator, tălmăci.

E

efendi, domn, stăpân, patron, om de cuvânt.
eialet (*eyâlet*), provincie, unitate administrativă în Imperiul otoman (vezi și *vilaiet* = *vliyet*).
elçi, sol, trimis, om de legătură, ambasador (rom.: *elciu*).
elviye (pl. din *liva*), sangeacuri, unități administrativ-teritoriale otomane (vezi și *liva*, *sangeac* = *sancak*).
emekdar, cel care slujește, slujbaș, slujitor.
emin, intendent, administrator; sigur, cinstit, asigurat, fidel.
emir, căpetenie, comandant, șef, prinț.
emir-i ahor (rom. *imbrohör*), șeful comisiilor, marele comis (vulg. *mirahör*).
emir-ül-ümera, „emir al emirilor”, denumire persană pentru *beilerbei* (vezi și *mirimiran*).
esir (pl. *üsera*), prizonier de război, rob.
esnaf, „clase”, breaslă, corporație, artizani, negustori.

eşkiya (pl. de la *şaki*), răufăcători, hoți, bandiți, haiduci.
ezan, „chemare la slujbă”, cântarea muezzinului de pe minaret, invitându-i pe musulmani la slujbă.

F

fatom, măsură de lungime (1,62 m)
feregea (*ferace*, *ferece*), vâl lung, ca o pelerină, purtat de femeile musulmane.
fersah, măsură de lungime; o oră de mers călare, la pas obișnuit (5,985 km).
firman (*ferman*), poruncă emisă în numele sultanului purtând monograma acestuia numită *tugra*; ordin, ordonanță.
funt, măsură de greutate de ½ kg.

G

gazel (tc. *gazel*) *efendi*, cântăreț la biserică, de muzică lirică.
gaziu (*gazi*), luptător pentru religia musulmană, erou.
geamie (cami), moscheie, loc de adunare, lăcaș de cult (mai important).
gebegi (*cebeci*), ostaș în zale, cuirasier, chesonar, categorie de oaste otomană.
gebegibaşi (*cebecibaşi*), căpetenia corpului *gebegiilor*;

intendentul arsenalelor militare.

gebeli (cebeli), „ostaș cu zale” armurier, cuirasat.

gelalii (celâli), răsculați, calificativ atribuit mișcărilor care au zguduit Imperiul otoman în sec. XVI-XVIII.

gelep (celep), cel care atrage sau aduce; negustori însărcinați cu aprovizionarea capitalei otomane (Istanbul).

gelepkeşan (celebkeşan), negustor de oi, vite etc.

ghedikliu (gedikli), categorie de slujbași din Serai, având anumite privilegii (apanaje etc.).

ghiaur (gâvur), forma populară din *kâfir* (citește „*kiafir*”), necredincios, creștin (în sens peiorativ).

gizie (cizye), capitație, tribut plătit de supușii nemulsumani din Imperiul otoman (vezi și *haraci*).

giziedar, strângător de gizia, perceptor de capitație (v. și *cizyedar*)

gönüllü, voluntar, categorie de oaste otomană.

gönüllü agası, căpetenia voluntarilor (categorie de oaste).

gulan (gulâm), om tânăr, adolescent, slujitor, sclav tânăr (în slujba unui dregător).

gurus (kuruş), de la termenul german *Groschen*; monedă turcă echivalentă cu piastru (= 40 parale). În sec. XVII cântărea 6 dirhemi (19,24 gr.) de argint.

gümruk, vamă, taxă vamală.

gümruk emini, intendent de vamă, vameș.

güvende, femeie ușuratică, fără căpătâi.

H

Hadis, tradiția și maximele profetului Mahomed transmise de succesorii săi; tânăr, proaspăt, nou.

hadâm (hadım), servitor, slujitor, eunuc (pl. *huddam*).

hak, ceea ce se cuvine de drept, dreptate. A veni de hac, a pedepsi, a condamna, a ucide.

hambra (humbara), grenadă, bombă mică.

hambragi (hambracı), grenadier, aruncător de bombe (de mână), bombardier.

hamr emini, intendent pentru vin, slujbaş care se ocupa de dările pentru must, vin etc., de la creștini.

han, prinț, împărat, monarh, chervansarai; loc de adăpost pentru călători.

hanbar emini, intendent de hambare (de magazie).

haraba (araba), car, căruță.

- haraci* (*kharadj*, *harac*), tribut, dare (plătită de supușii nemulsumani ai unui stat musulman); haraci plăteau și țările române către Poartă; vezi și *gizie*.
- haramini* (*harami*), aramini, răufăcători, hoți.
- haseki* (rom. *hasechiu*), vechiul corp de gardă al Seraiului, sfetnic.
- haseki-aga*, căpetenia hasekiilor (vezi *haseki*).
- hass*, feudă cu venit anual de peste 100.000 de aspri.
- hatip*, predicator, orator, preot musulman care pronunță la slujba de vineri predica zisă *hutbe*.
- hاتیشریف* (*hatt-ı şerif*), „scris ilustru”, firman împărătesc purtând monograma sau scrisul sultanului cu formula „să se procedeze ca atare” sau altă formulă (vezi și *hatihumai un*).
- havan* (*havan topu*), tun de calibru mai mic, obuzier.
- hazine*, vistierie, tezaur, magazin, depozit.
- hazinedâr*, vistiernic, tezaurier, păstrătorul vistieriei.
- hazine defterdarı*, defterdar de vistierie, slujbaș însărcinat cu evidența și strângerea dărilor cuvenite vistieriei otomane (vezi și *mal defterdarı*).
- hâkim*, judecător, cel care poruncește, guvernează etc.; stăpân, suveran; se folosea și pentru domnii români.
- Hegira* (*Hedjira Hicret*), fuga lui Mahomed de la Mecca la Medina (622 e.n.).
- hidmetkâr* (*hizmetkâr*), slujnic, slujitor, om aflat în slujba cuiva, om de serviciu.
- hisar agası*, „agă de fortăreață”, comandant de cetate”.
- hoge* (*hodja*, *hoca*), preot musulman, cărturar, profesor, domn.
- hoget* (*huccet*), document, act, dovadă (emisă de obicei de autoritățile judiciare otomane).
- humbara*, grenadă, bombă.
- humbara topu*, tun pentru aruncare de grenade.
- hutbe*, predică rostită la slujba de vineri în moscheie.
- hudavendighiar* (*Hudavendigâr*), împărat, suveran, monarh; supranume dat și sultanilor otomani.
- huzmet* (*hizmet*), slujbă, servicii, obligație, prestație.
- hünkîar* (*hünkâr*), prescurtare din *hudavendighiar* (*Hudavendigâr*).

I

- iamac* (*yamak*), ajutor, ostaș de rezervă, recrut (categorie în oastea otomană).
- iazâgiu* (*yazıcı*), scrib, diac, secretar.

icioglan (içoĝlan), „copil de casă, paj, slujitor.

ienicer (yeniçeri), „ostaș nou”, oaste permanentă din Imperiul otoman, formată prin recrutarea și izlamizarea unor copii ai anumitor popoare creștine din Imperiul otoman.

imam, preot musulman care slujește la cele cinci rugăciuni zilnice.

imaret, instituție de binefacere, cu bucătărie pentru săraci, călători etc.; azil.

Islam (Islâm), „resemnare”, religia musulmană inițiată de Mahomed (570-622).

ispenge (ispenee), dare de o cincime (din robi); taxă percepută de la creștinii din Imperiul otoman ca simbol al iertării și libertății lor; era de 25 de aspri (25 *akçe*), reprezentând tocmai a cincea parte din evaluarea unui rob (125 *aspri*). Derivă din *iz* + *pencik* sau *ez* + *pencik* (= *pencüyek* = unu la cinci sau unu din cinci = o cincime).

iş erleri, oameni de slujbă, dregători otomani însărcinați cu diferite misiuni (în provincie).

iuzbași (yüzbaşı), comandant peste 100 de ostași (companie), căpitan (rom. *iuzbaşă*).

Inaltul-Devlet, Imperiul otoman, statul otoman

K

Kaaba (Kâbe), Templul de la Mecca, venerat de musulmani

kadeh kethudası, chehaia de pahare, intendentul (șeful) paharnicilor.

kadiasker (kadiasker), „judecător de oaste”, rang superior în organizarea ecleziastică otomană.

kayıd (kayd, kayit), înregistrare, registru, condică, act de arhivă (pl. *kuyud*)

kal'a (kale), cetate, fortificație, întăritură.

kalem, creion, condei, birou, cancelarie (împărțirea diferitelor instituții otomane în *Kalem-uri*).

kalemiye, slujbașii care lucrează cu pana, cărturari, dregători ai cancelariilor otomane.

kantar, măsură de greutate echivalentă cu 44 ocale sau 56,443 kg.

kanun (+ en), lege, regulă, ordine (stabilă), regulament, regulă (*kanunen*, după lege, potrivit legii).

kapâkulu (kapıkulu), „oastea de poartă”, oastea permanentă otomană, ienicerimea (*vezi și kapuhalkı*); oaste de gardă.

- kapucular kethudasi*, chehaiua capugiilor, intendentul portarilor din Serai etc.
- kapudan*, amiral, comandant de marină otomană, căpitan (comandant) de cetate.
- kapukulu*, „oastea de Poartă”, oaste permanentă în Imperiul otoman, corpul ienicerilor.
- Kasâm (Kasım)*, ziua de „Sf. Gheorghe”.
- kavas (gavas)*, paznic; om aflat în slujba unui demnitar, unei instituții etc.
- kethuda* (sau *kehaya*), intendent, staroste de breaslă.
- kethudabei (kethudabey)*, intendentul (adjunctul) marelui vizir, intendent (al unei corporații etc.).
- kethuda yeri*, „loțiitor de kethuda”, rang în organizarea militară otomană.
- kevser*, „izvor de apă de rai”, nectar.
- kiatib (kâtib)*, secretar, scrib, diac (vezi și pl. *küttab*).
- kilise*, biserică, lăcaș de cult creștin.
- kırcılar*, paznicii de câmp, oameni (slujbași) care umblau pe câmp pentru paza recoltelor etc.
- kise (kese)*, pungă, sumă de 500 piaștri (guruș).
- kocabaşı* (cit. *kodjabaşı*), „căpetenie în vârstă”, fruntaș la sate, șeful unei comisii etc.
- koçi*, trăsură, căruță specială pentru persoane (cocie).
- kolaç (kulaç)*, unitate de măsură pentru lungime (brațele întinse).
- kors*, curuți, denumire dată unui grup de populație din Ungaria care a luptat împotriva habsburgilor.
- kral*, crai, principe, rege, împărat.
- kuyûd* (pl. din *kayd*, *kayıt*), „înregistrări”, registre, condici, acte de arhivă.
- kuloglu*, „fiu de rob”, denumire dată urmașilor robilor sau ienicerilor; categorie de oaste otomană.
- kul taifesi*, „ceata de robi”, oastea de ieniceri.
- kumbaragibaşı (humbaracibaşı)*, șeful grenadierilor.
- kundak*, cundac, postament (la carele de tunuri), patul puștii, fașe (pentru copii).
- kura yazicilari*, scribii care efectuau înregistrări prin diferite sate, pentru eventuale achiziții (de cereale etc.), ofereau arvune etc.
- kürsi*, pupitru pe care se pune Coranul, loc pentru predică.
- küttab* (pl. din *kâtib*, cit. *kiatib*), scribi, secretari, diaci, grămăticii.

L

- lagâmgi (lâgımci)*, „cel care sapă tunel”, pionier, categorie de oaste otomană.

lala, dascăl, doică, persoană angajată pentru creșterea sau instruirea unui copil, sfetnic.

levend, mercenar, marinar, ostaș, voluntar, om cu un aer cavaleresc.

liva, denumire persoană pentru *sangeac (sancak)*.

M

mahala (mahalle), cartier, parte a unui oraș, având denumire specială.

mal, loc special din moscheie pentru sultani, pentru femei, loc de adunare pentru muezin (*müezzin*); cerc, societate.

mahlûl kâtibi, secretar pentru bunuri libere (vacante), fără moștenitori.

mahzar, jalbă adresată de locuitorii unei provincii către sultan sau alți dregători, petiție colectivă.

mal, avere, tribut, haraci, vistierie, avere, bunuri, bogăție, bani, mărfuri.

mal defterdar, defterdar pentru dări (cuenite miriei, adică fiscului); vezi și *hazine defterdari*.

malik (melik), titlu cu dublu înțeles de rege și împărat, corespunzător titlului bizantin δασιλεύς.

mangâr (mangur), veche monedă mică de aramă, monedă metalică, obol.

martolos (martaloz) (gr. ἄρματολός), ostași voluntari în armata otomană (formată îndeosebi din elemente ăaiceanice), spion, iscoadă.

mâlikâne, posesiune viageră, stăpânire pe viață, proprietăți.

mecet (mescid), locaș religios, moscheie mai mică (de cartier).

medilis (meclis), adunare, întrunire, sfat, parlament.

medrese, lăcaș de cultură religioasă musulmană, seminar mahomedan, școală.

mehterbași, șeful muzicii militare (imperiale, domnești, vizirale, etc.).

mehterhane, muzica curții împărătești otomane, orchestra palatului sau a marilor dregători, inclusiv de la curțile domnilor români (rom. *meterhanea*).

meidan (meydan), piață publică, câmp de luptă, loc liber (rom. *maidan*).

mektubi (mektupçı), mektupciu, cel care se îngrijea de corespondența unui demnitar (mare vizir etc.).

melek, înger, om liniștit și bun.

- memleket*, țară, provincie, principat.
- menzil*, loc de popas, stație de poștă, loc de descindere a oastei; drum parcurs într-o zi.
- menzilgiu (menzilci)*, conducătorul unei stații de poștă, slujitor la poștă, curier, poștaș, cel care se îngrijește de aprovizionarea locurilor de popas.
- menzilhane*, casă de poștă, loc pentru schimbarea cailor olacilor.
- menzil odabași*, comandantul casei de poștă.
- merhale*, distanță parcursă într-o zi, stație, conac.
- mesgid*, v. mecet.
- mesken*, locuință, casă, loc de ședere.
- mevacib*, solde, salarii.
- mevkufât*, averii destinate pentru fundații pioase (*evkaf*, pl. din *vakf*); bani proveniți din venituri excedentare, cancelarie pentru venituri și cheltuieli din vakâfuri; rețineri, surplusuri.
- mevlana (mevlâna)*, doctor în teologie, mare cadu, cărturar.
- mevlâ* (pl. *mevâli*), posesor, stăpân, proprietar, rob eliberat, prinț, suveran, titlu acordat tagmei cărturarilor de seamă (pop. *molla*).
- mevlânâ (mevlâ + nâ)*, „efendiul nostru”, titlu dat unor cărturari de rang superior; jurisprudenți ai Islamului.
- mevlevi*, „derviș, învățitor”, sectă musulmană inițiată de Mevlana Djelaleddin-Rumi (sec. XIII).
- mevleviyet*, funcția de cadu (*kadı*).
- mezat*, licitație, vânzare prin concurență.
- mezraia* (pl. *mezâri*), teren agricol, tarla.
- mihmandar*, călăuză, cel care este însărcinat cu primirea oaspeților străini; ghid.
- mihrab*, nișă așezată în peretele din față a unei moschei și orientată spre Mecca; loc destinat preotului musulman (*imam*); are și sensul de moscheie.
- mi'mar*, arhitect, constructor, inginer constructor.
- mimar aga*, „agaua arhitecților”, arhitect-șef, șeful constructorilor.
- minaret (minare)*, turnul unei moschei, din care *müezzinul* cântă chemarea la slujbă, numită *ezan*.
- minber*, treptele din interiorul moscheiei (dreapta) de unde se predică în timpul slujbei de vineri și a altor sărbători.
- mir* (prescurtare din *emir*), comandant, căpetenie, prinț, șef.

- mirahar*, vezi *emir-i ahor* și *imbrohohor*.
- mirie (miri)*, ceea ce aparține fiscului sau statului, beilic, vistieria statului, tribut.
- miri*, mirie, fisc, ceea ce aparține statului, haraci.
- mir-i-liva*, căpetenia unui sangeac; denumire persană pentru *sangeacbei* (presc. *mirliva*).
- mir-i-miran*, „emir al emirilor”, denumire persană pentru *beilerbei (beylerbeyi)*.
- mirliva (mir-i-liva)*, denumire persană pentru *sangeacbei*.
- mirie (miri)*, fisc, stat, tezaur public, ceea ce aparține statului.
- molla*, aspirant la teologie islamică, judecător musulman mai de seamă, mare cadiu (vezi *mevlana, mevleviyet*).
- muâfiyet beratı*, berat de scutire, act împărătesc de imunitate sau de privilegii.
- mubaşir*, comisar, însărcinat cu rezolvarea unei pricini, delegat, împuternicit.
- muftiu, (müftü)*, cel care dă sentința juridico-religioasă numită *fetva*; mare cadiu; *şeihul-islam (şeyh-ul-islam)*, interpretul legii musulmane (*şeriat*), șeful clerului mahomedan.
- muhafâz (muhafız)*, cel care păzește (ceva), păzitor, comandant de cetate.
- muhafâz-paşa*, pașă însărcinat cu paza unei cetăți, unui oraș etc.
- muhasebegi (muhasebeci)*, slujbaş însărcinat cu evidența unor chestiuni financiar-contabile, contabil.
- muhassil*, cel care produce, cel care percepe (taxă etc.), locțiitor de guvernator (al unei provincii), guvernator.
- muhtesib*, vechi dregător otoman care exercita simultan misiunea de primar și de șef al poliției; încasator de dări, socotitor.
- muhurdar (mühürdar)*, slujbaş însărcinat cu aplicarea sigiliului unui demnitar otoman (marele vizir etc.).
- muhzir*, aprod care prezintă pe împăricinați în fața judecătorului.
- muhzâr aga (muhzir-aga)*, șeful aprozilor.
- mukataa*, arendă, fermă, surse de venituri ale fiscului otoman care puteau fi arendate pe diferite termene.
- mukataagi (mukataacı efendi)*, șeful muhataagiilor, căpetenia celor însărcinați cu arendarea *mukataaelor*.
- mukavele*, contract, convenție, înțelegere, angajament.

muktesib, „cel care câștigă” (prin comerț etc.); slujbaş însărcinat cu calcularea unor venituri.

musahib, însoțitor, sfetnic, curtezan.

mustahfiz, cel aflat în pază, garnizoană de pază (la o cetate etc.).

mutasarrâf (mutasarrıf), vice-gubernator al unei provincii, stăpânul unor bunuri, dregător otoman.

mutbah-emini, intendentul bucătăriei (imperiale).

muteber, ceea ce este respectat, luat în seamă, valabil, în vigoare (o lege etc.).

muteferrika (müteferrika), diferit, selectat, garda imperială călare, o categorie de slujbași din Serai.

mutesellim (mütesellim), cel convertit la islam, vice-gubernatorul unei provincii, reprezentantul unui pașă într-un oraș sau district (vezi și *musellim, mütesellim*).

müteveli, intendent pentru fundații pioase, epitrop.

müezzin, dascălul care cântă din minaret chemarea (*ezan*) musulmanilor la slujbă.

mühürdar, slujbaş însărcinat cu păstrarea și aplicarea sigiliului unor demnitari otomani; secretarul particular al unui vizir etc.

mülkiye, administrativ, civil, politic.

müstakil, independent, slobod, liber, de sine stătător.

müşir, cel care comandă, comandant, mareșal, vizir.

müşteri, cel care cumpără, cumpărător (rom. mușteriu).

mütesellimân, pl. din *mütesellim*.

müteveli, epitrop, intendent de fundații pioase numite vacufuri.

N

nahie, subdiviziunea administrativă a unei cazale (*kaza*) împărțită în sate (*karye*).

naib (naip), ajutor de cadiu, cadiu.

nakib (nakib-ül eşraf), demnitar de seamă în ierarhia cărturarilor otomani, căpetenia ulemalelor dintr-o provincie, îputernicitul clerului la Poartă, considerat ca reprezentantul descendenților din familia profetului Mahomed.

nazır, inspector, supraveghetor, intendent însărcinat cu controlul financiar în orașele mai mari din Imperiul otoman, comandant de cetate la turci.

nazâr-aga, agaua-comandant, căpetenie (peste o cetate etc.).

nefer, ostaș, om, persoană.

nevahi (pl. din *nahiye*), comune, ținuturi, provincii; țări.

niyabet, funcție de judecător religios al unei provincii; locțiitor; regiune administrativ-judiciară cârmuită de un naib.

nișangiu (*nișanci*), șeful biroului unde desena monograma sultanului pe firmele imperiale. Se numea și *tevkii* (sau *tugrak...*)

O

oca (*okka*), unitate de măsură pentru capacități și greutate; în trecut era de 400 dirhem sau 1.250 kg; s-a echivalat cu 1 kg.

oda, odaie, cameră, încăpere, unitate militară de ieniceri (companie), cazarmă.

odabași (*odabași*), căpetenia unei companii numită *oda*; gardian, portar, paznic, cămăraș.

ogeac (*odjak*, *ocak*), vatră, cămin, familie, dinastie, corpul ienicerilor.

ordie (*ordu*), oaste, armată.

orta, mijloc, centru, jumătate; companie de ieniceri.

ortac (*ortak*), asociat, părtaș.

osmanli (*osmali*), otoman, cetățean al Imperiului

otoman; curent de ideologie otomanistă.

P

padișah, titlu de origine persană purtat de sultanii otomani (*padișah-ı al-i Osman*), suveran, monarh, împărat.

palanca (*palanka*), o întăritură făcută din lemn și pământ.

pandur (*pansur*), ostaș, pedestru, lefegiu, creștin.

pandur agası, agă al oastei de panduri alcătuită din elemente creștine.

papaz, preot, clerul creștin (inferior).

para, monedă turcească echivalentă cu a 40-a parte dintr-un guruș.

pașa, titlu oficial al vizirilor și marilor demnitari militari otomani; guvernatorul unei provincii.

pașalık, provincie cârmuită de un pașă.

pâye, rang, grad, titlu; se dădea, de obicei, celor din tagma cărturarilor otomani (rom. *paiea*) sau altor personalități, mai cu seamă, în cazul unor misiuni speciale (ambasador etc.).

peic (*peyk*), valet, ostaș din garda sultanului; la români: ostași din garda domnului; satelit.

- R**
- rahîb*, călugăr, preot, creștin de seamă.
- rahle*, pupitrul pe care este așezat Coranul în gemii.
- raia* (*re'aya*), turmă, gloată, populație, supuși care plătesc dări, locuitori, țărâtime (musulmană și creștină); începând din secolul al XVIII-lea a desemnat doar populația creștină din imperiul otoman.
- rakiyme*, scriitură, depeșă, scrisoare.
- reis*, șef (de stat, de asociație etc.), căpetenie, căpitan de corabie.
- reis-efendi*, șeful reisilor, șeful scribilor, de la Cancelaria pentru relațiile externe (v. și *Reis-ül-küttâb*).
- reis-ül-küttâb*, șeful scribilor (v. și *Reis-efendi*).
- rendjber* (*rencber*), om sărac, nevoiaș, necăjit, țăran, negustor.
- reșkeş* (*pişkeş*), daruri (oferite și de domnii români sultanului și marilor dregători otomani); dar, plocon.
- rir* (*pâr*), bătrân, starostele unei comunități religioase, patronul sau protectorul unei corporații (*esnaf*).
- rutbe* (*rütbe*), rând, treaptă, grad, rang.
- ruznamegiu* (*ruznameci*), slujbaş însărcinat cu ținerea
- evidenței de venituri-cheltuieli, de călătorie etc.
- rü'esa yiğitbaşisi*, căpetenia reisilor (de corăbii).
- S**
- salat*, rugăciune rituală la musulmani.
- sandal*, barcă, luntre, lotcă, șalupă.
- sandjak agası* (*sancak agası*), „agă de steag”, trimisul Porții, care aducea steagul la înscăunarea domnilor.
- sanduk emini*, intendentul unor venituri, intendentul „cutiei milelor”, casier, vistier (var. *sandık emini*).
- sangeac* (*sandjak, sancak*), steag, drapel, unitate administrativ-militară otomană, condusă de un *sangeacbei* (vezi și *liva*).
- sangeactar* (*sancaktar*), purtător de steag, stegar (sinonim cu *bairactar-bayraktar*).
- sangeacbei* (*sancakbeyi*), bei de sangeac, căpetenia unității administrativ-militare numită sangeac.
- sansongi-başı*, căpetenia sansongiilor (categorie de oaste otomană).
- saradj* (*sarac*), curelar, șelar, cel care confecționează sau vinde curele, harnașamente etc.

- sarigea* (*saridja*, *sarica*), vechi corp de oaste neregulată de cavalerie aflată în slujba unor dregători otomani.
- sarâkcibaşı* (*sarıkcıbaşı*), starostele slujbaşilor care se îngrijesc de turbanul padişahului, vizirului sau altor dregători otomani.
- satırdju* (*satırcı*), slujitor din garda de onoare a sultanului sau a domnilor; halebardier (rom. *satiraş*).
- satârdjibaşı*, căpetenia satârdjilor, şeful cortului domnesc; curier, călăraş.
- sefer*, călătorie, expediție militară, campanie, război.
- segban* (rom. *seimeni*), corp special din oastea otomană de ieniceri, corp de oaste care se îngrijea de câinii de vânătoare din Serai; oaste neregulată aflată în slujba unor dregători otomani (vezi și *seimeni*).
- segbanbaşı*, căpetenia oastei de segbani (*seimeni*); unul dintre comandanții de frunte ai oastei otomane permanente (ieniceri).
- seimeni*, corp de infanterie ce alcătuia garda curții domnești, format din lefegii străini (sârbi și bulgari); vezi și *segban*.
- senet* (*sened*), act, dovadă, document, chitanță, poliță, diplomă etc.
- Serai* (*Saray*), palat, reședința sultanilor otomani din Istanbul.
- seraschier* (*serasker*), comandant de oaste în timpul unei expediții otomane (sin. cu *serdar*).
- ser bevvabin*, „capul ușierilor”, șeful portarilor; denumire persană pentru *capugibaşı* (*kapucubaşı*).
- serçavuşan* (*ser-çavuşan*), căpetenia ceauşilor (sinonim cu *çavuşbaşı*).
- serdar*, căpetenie, comandant (de oaste, de cetate etc.), vezi și *seraschier*.
- serdengheciti* (*serdengeçti*), „cel care renunță la capul său”, ostaș de sacrificiu, corp special în oastea otomană, cu soldă mărită.
- serhat* (*serhad*), hotar, graniță, margine de țară, provincie de margine (a Imperiului otoman).
- silahdar*, „purtător de armă”, dregător militar care se îngrijește de armele unui suveran; corp special în armata otomană.
- silahşor*, „omul cu armă”, purtător de spadă, spătar, mușchetar din garda sultanului (vezi și *silahdar*).

- snif*, clasă, categorie, pătură socială distinctă, grad (pl. *esnaf*).
- sipahi*, „spahiu”, denumirea a două categorii distincte în organizarea militară otomană (de cavalerie): 1) *cu solde*, care aparțineau oastei permanente (*Kapukulu*); 2) *cu feude*, care făceau parte din oastea de provincie (timarioți, zaimi etc.).
- sipahi kethudası*, intendentul sipahiilor deținători de feude (timar) din Imperiul otoman.
- solak*, „stângaci”, corp de arcași din garda sultanului.
- subaşı (subaşı)*, căpetenie de oaste sau poliție; dregător însărcinat și cu strângerea dărilor în provincie; inițial, a fost comandantul suprem al oastei; comandant de rang inferior.
- subașâlâc (subaşılık)*, funcția de subași sau teritoriu aflat sub autoritatea unui subași.
- sultan*, prinț, suveran, monarh, titlu dat împăraților și principilor tătari, otomani. După un nume propriu înseamnă prinț (*Selim-sultan*) sau prințesă (*Fatma-sultan*).
- surat (sure)*, capitole din Coran (cartea sfântă a musulmanilor).
- suret (sû)* copie, text, vedere (din afară), regulă, fel, mod, figură, înfățișare.
- suret-i defter*, copia defterului, copia unei condici, textul unui catastif.
- sür'at topu*, tun de viteză (cu tragere rapidă), tunuri ușoare.
- suvari mukabelecisi*, controlor financiar al oștii de cavalerie.
- Ş
- şadirvan (şadırvan)*, fântână arteziană, jet de apă, instalație specială de apă (în curtea moscheilor etc.), pentru abluțiune sau pentru alte scopuri.
- şakloz*, categorie de tun.
- şatâr (şatır)*, șătrar, cel care se ocupă de cortul împăărătesc, viziral etc.; slujitor în escorta sultanului, vizirului etc.
- şaică (şayka)*, barcă, luntre, lotcă, corabie mică.
- şakk-î evvel (Şikk-ı-evvel)*, slujbaș superior însărcinat cu administrarea finanțelor otomane, ministru de finanțe (sinonim cu *başdefterdar*).
- şehir emini, şehir kethudası*, „intendentul orașului”, administratorul treburilor

tevliyet, slujbă pentru administrarea fundațiilor pioase numite *vakf*; epitropie.

timar, feudă cu venit anual până la 20.000 de aspri, deținută de timariot (spahiu cu feudă).

timar defterdarî, defterdar de timar, cel care se preocupă de problemele financiare ale timarelor.

timariot, posesor de feudă numită timar (*ehl-i timar*, *sipahi*).

tonbaz, tombaz, ponton, corabie specială pentru construirea de poduri.

top, tun, minge.

topci (*topçu*), tunar, jucător cu mingea.

topcibași (*topçubași*), șeful tunarilor, comandantul tunarilor.

topci agasî, agaua tunarilor, căpetenia corpului de tunari.

tug (*tui*), semn distinctiv în ierarhia militară otomană, format din păr de coadă de cal fixat pe o prăjină. Numărul tuiurilor varia după rang; sangeacbeiu avea un tugi, beilerbeii două sau trei, marele vizir până la cinci, iar tuiurile sultanului ajungeau până la 7 sau 9. Domnii români primeau de obicei două tuiuri, dar unii au avut trei tuiuri (Gheorghe Duca, D. Cantemir ș.a.).

tugra (*tura*), monograma sultanului, aplicată pe documente oficiale (firmame, hațișerifuri, berate etc.).

turban, acoperământ pentru cap, alcătuit dintr-un fes, peste care se înfășoară o bandă lungă de mătase sau de pânză, purtat de orientali (*kavuk*).

tüfenkçi, pușcaș, cel care poartă armă; categorie în oastea otomană.

türbe, mauzoleu la turci, capelă, mormânt venerat de musulmani.

turnagibași (*turnacıbași*), șeful șoimarilor, căpetenie în oastea otomană (sinonim cu *serturna'i*).

U

ulak, curier, poștaș (rom, *olac*).

ulüfe (*ulüfe*), leafă, soldă pentru ostași, ieniceri etc. (lunar, trimestrial etc.).

usküf, cucă, însemn de domnie.

V

vacuf (*vakuf*, *vakıf*, *vakf*), fundație pioasă, instituție de binefacere publică (la musulmani).

vadră, măsură de capacitate care avea în Oltenia 12 ocale, iar în restul Țării Românești, vadra dreaptă

sau domnească avea 10 ocale (= 12,88 l).

Vak'anüvis, cărturar însărcinat pentru înregistrarea faptelor, cronicar, analist (oficial).

valiu (*vali*), guvernatorul unei provincii numite vilaiet (*vilâyet*).

vechil (*vekil*), loçtiitor, împuternicit, delegat, adjunct, ministru.

vechilhardji (*vekilharci*), slujbaş însărcinat cu evidența cheltuielilor (cuiva etc.).

vekayiname, „carte de evenimente”, cronică.

veli, sfânt, tutore, binefăcător.

vezâif (pl. din *vazife*(m slujbe, solde, lefuri (câteodată se referă și la *tribut*).

vezir (rom. *vizir*), slujbaş de rang superior, ministru (cu atribuțiuni civile și militare); marele vizir.

vilaiet (*vilâyet*), provincie, unitate administrativ-militară în Imperiul otoman, condusă de un valiu (*vali*). Vezi și *eyalet* (*eyalet*).

vire, capitulare condiționată, predarea unei cetăți etc., cu anumite condiții.

vizirat, cel care deține rangul de vizir, de mare vizir; instituția marelui vizirat.

voinici, ostași creștini din armata otomană folosiți pentru servicii auxiliare.

Y

yali, mal, țârm, marginea unei ape.

Yalı agası, (*Ialı, agası*), „agă de țârm”, căpetenie tătară pe țârmul Mării Negre, în partea Buceagului.

yaya, „pedestru”, pedestrași din armata otomană organizați în unități de 10 sau 100 sau 1000 de oameni.

yamak, recrut, trupe auxiliare.

yasak kulu, paznic, cel care interzice (încălcarea legii etc.); taxă pentru paznici (*yasak kulu akçesi*).

yerli kulu, „rob local”, garnizoană locală, oaste recrutată dintr-o regiune și stabilită acolo.

yevmiye, ceea ce se cuvine pe o zi; soldă zilnică; evidența pe zile; jurnal.

yighitbaşı (*yiğitbaşı*), căpetenie peste viteji (curajoși), slujbaş în vechile bresle (*esnaf*), însărcinat cu executarea unor misiuni; căpitan peste mai multe corăbii.

yurd (*yurt*), cort, vatră, ținut natal, patrie.

yük, „povară”, greutate, încărcătură, sumă de 100.000 de piaștri (*guruş*), măsură de greutate (150-205,4 kg).

unui oraș, un fel de primar.
șeic (*șeyh*), bătrân venerat, cărturar de seamă, starețul unui lăcaș de cult numit *tekke*, sfânt, șeful unui trib (arab).
șeih-ül-islam (*șeyh-ül-Islâm*), șeful clerului mahomedan, interpretul cel mai autorizat al legii musulmane, căpetenia clerului dintr-o provincie (vezi și *muftiu*, *muftü*).
șeriat (*șer'*), legea sacră musulmană, totalitatea legislației islamice.
șerif kaza, „cadiat ilustru”, unitate administrativ-judiciară de seamă, în comparație cu altele, similare.

T

tabie (*tabi'a*, *tabiye*), fortificație, întăritură, bastion.
tahsildâr, perceptor, încasator, străngător (de dări etc.).
tahrir, înscriere, înregistrare, recensământ, conscripție, înscris.
tain (*ta'yin*), desemnare, numire, stabilire, fixare, rație (zilnică, lunară etc.).
tarih, inscripție, dată, cronogramă.
tarihçi efendi, cronicar sau cel care scrie datele unor evenimente în inscripții, de obicei în versuri.

ta'un, epidemie de ciumă, pestă.
tekialif-i şakka (*takâlif-i-şakka*), dări apăsătoare, impozite grele, corvezi, prestație în muncă.
tekiye (*tekke*), lăcaș de cult musulman; casa dervișilor
telai (*tellâl*, *deilâl*), strigător public, care anunță o veste (în sat etc.), pristav, crainic.
telhis, raport scris, expunere pe scurt, rezumat, referat.
temessük, act, dovadă, chitanță etc.
temessükât, pl. din *temessük*.
temlik, a face proprietar, a împrumietări (pe cineva).
terakki, urcare, avansare, progresare, majorare (soldelor).
terakkili, ostaș cu soldă mărită (vezi *terakki*).
terdjuman (*tercüman*), dragoman, traducător, tâlmaci, interpret.
teşcherea (*tezkere*, *tezkire*), scrisoare, permis, salvconduct, pașaport, memoriu, biografie, act de învoire, adeverință, pungă cu bani, bani, act, dovadă (pentru aducere aminte), permis, adeverință, chitanță, pașaport (v. și *teşcherea*).
tezkeregiu (*tezkerrci*), slujbaș care scrie tezkererele (rom. *teşcherea*).

Z

zabit, „cel care stăpânește”, ofițer, căpetenie militară, zapciu, comandant de oaste.

Zagargibașâ-aga (*zağarcibași-aga*), agaua zagargiilor, căpetenia corpului de ostași numiți zagargii. Aveau grijă de câinii de vânătoare.

zahire, cereale, furnituri, în special grâu și orz pentru aprovizionarea Istanbulului și a trupelor otomane (rom. *zaherea*).

zaim, posesor de feudă numită *zeamet*, cu un venit anual între 20.000-100.000 de aspri; o categorie a oastei otomane de provincie.

zeamet, feudă cu venit anual între 20.000 și 10.000 de aspri.

zekât, obligație religioasă de a împărți săracilor o parte din avere (1/40); una din cele cinci condiții de a deveni musulman.

zimmi, cel ocrotit, protejat; desemna pe creștinii și celelalte populații nemulsumane dintr-un stat musulman; supuși nemulsumani (v. și *ehl-i-zimmet*).

zira, unitate de măsură pentru lungimi (vezi *arșin*).

zurbagiu (*zorba*), rebel, răsculat, cel care folosește violența.

În seria BHAUT au apărut

1. *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moésie Inferieure*, Timișoara, 1997, 85 p + 107 pl.
2. *Daker süd Romer am Anfang des 2 Jh. m.Chr. im norden der Donan*, Timișoara, 2000, 125 p.
3. Gheorghe Lazarovici, Dorel Micle, *Introducere în arheologia informatizată*, 3, Timișoara, 2001, 230 p.
4. *Im memoriam Dumitru Tudor*, Timișoara, 2001, 153 p.

Tiparul executat la

Imprimeria

MIRTON

Timișoara, str. Samuil Micu nr. 7

Tel./Fax: 0256-208924; Tel.: 0256-225684

E-mail: mirton@mail.dnttm.ro www.mirton.ro

Centrul de Studii de Istorie și Arheologie

Bibliotheca
Historica et
Archaeologica
Universitatis
Timisiensis V